

ELŐSZÓ AZ IRODALMI PROBLÉMÁK ELSŐ KIADÁSÁHOZ

1917.

E kötet a magyar irodalomról írt tanulmányaimat tartalmazza. E tanulmányok problémák, nem deskriptiók; irodalmiunknak inkább kérdéses tárgyalkák, mint demószéik. A magyar irodalom világirodalmi helyzete, legnagyobb alakjainak értéke a viszonya, az irodalmi élet funkciójának hatása az írói egyéniségre; a műveltség szerepe és jelentősége az irodalomban; az irodalmi nevelés mint minden szellemi nevelés és műveltség.

ÍRÁS ÉS OLVASÁS

Az első cikk eredetileg egy közlés, eredeti alakjában *Magyar Kultúra* folyóiratnak *Világirodalom* című kötete számára (1915). Ezt némi változtatásokkal a *Magyar Kultúra* kötetében közlöm. A többiek egy része a *Magyar Kultúra* folyóiratban (kettőtök *Kéi kritika* címen a *Nyugat-könyvtár* számára megjelent). Most ezekből a *Magyar Kultúra* a szorosabban aktívus helyeket. Az *Irodalmi Nevelés* eredetileg iskolai program-értékelés; egyebekről l. a kötet végén lévő jegyzetet.

A cikkek némelyike első megjelenésekor bizonyos közvetítést kéltett: egy jeles bíráló a paradox látzatát elvált szemükre. Azt hiszem, e kötet fényében kitűnik, hogy ez valóban csak látzat: gondolataim lényege nem áll a paradoxontól.

Matthew Arnold szerint a kritikus első kötelessége a alázatosság. E tanulmányok nem akarnak maguk is irodalom lenni: csak gondolatok az irodalomról.

Magyar Kultúra

Magam meg szeretném mondani magam.
Legyen szava visszhang fenn a magas bérceken,
melyet a kívánsói-kényere idéztem.
Hányja a hab testét, ne aludjon nyugton,
Leika pedig minden zivatarban zógjon.
Én, én, Messország királya kívánom,
Bűnhődjön örökké!

(Zoltogó.)

A lányom! a lányom!

(Fuggöny.)

IRÁS ÉS OLVASÁS
OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

ELŐSZÓ AZ »IRODALMI PROBLÉMÁK«
ELSŐ KIADÁSÁHOZ

1917.

E kötet a magyar irodalomról írt tanulmányaimat tartalmazza. E tanulmányok problémák és nem deskriptiók; irodalmunknak inkább kérdéseit tárgyalják, mint jelenségeit. A magyar irodalom világirodalmi helyzete; legnagyobb alakjainak értéke s viszonya; az irodalmi miliő lankadtságának hatása az írói egyéniségre; a műfordítás szerepe és jelentősége az irodalomban; az irodalmi nevelés, mint minden szellemi nevelés és műveltség központja; s végül az irodalmi forradalom és succrescentia kérdései kerülnek fel bennük.

Az első cikk másfél éve készült: eredeti alakjában a *Műveltség Könyvtárának Világirodalom* című kötete számára. (1915.) Itt némi változtatásokkal s rövidítve adom. A többiek egy része a *Nyugat*nak írott könyvbírálat (kettejük *Két kritika* címen a *Nyugat-könyvtár*-ban is megjelent). Most ezekből is kihagyom a szorosabban aktuális helyeket. Az *Irodalmi Nevelés* eredetileg iskolai program-értekezés; egyebekről l. a kötet végén levő jegyzetet.

A cikkek némelyike első megjelenésekor bizonyos ellenkezést keltett: egy jeles bíráló a paradox látszatát vetette szemükre. Azt hiszem, e kötet fényében kitűnik, hogy ez valóban csak látszat: gondolataim lényege távol áll a paradoxontól.

Matthew Arnold szerint a kritikus első kötelessége az alázatosság. E tanulmányok nem akarnak maguk is irodalom lenni: csak gondolatok az irodalomról.

Babits Mihály.

ELŐSZÓ A MÁSODIK KIADÁSHOZ

1924.

Azóta megint hét év telt el, s ha véleményeim nem is változtak, a hangsúly, mellyel elmondanám, ma sokban más volna. A világirodalmi helyzet más lett tán azóta; az irodalom halottjaira mind sűrűsödő árnyat vetett az eleven irodalom felnőtt fálánksza; az új generáció is itt van már, s talán egy új korszak, már akármilyen is. De ez a fejlődés még sokkal kialakulatlanabb, hogyszem irodalmunk régi és lényegi problémáit, melyekkel a könyv foglalkozik, új, éles példákkal világíthatná. Ezért könyvemet ez új kiadásban is változatlan hagytam: csupán a függelékhez csatoltam egy új, apró jegyzetet.

Az első kiadást Schöpflin Aladárnak ajánlottam, hadd írjam itt le újra az ő nevét, régi barátsággal.

Babits Mihály.

ELŐSZÓ A JELEN KÖTETHEZ

1938.

Az *Irodalmi Problémák* anyagát kiegészítettem néhány írói arcképpel, s elvi és polemikus cikkel. Így ez a kötet magában foglalja legjavát mindannak, amit magyar irodalomról, s egyáltalán irodalmi kérdésekről — az *Európai Irodalom Történetén* kívül — eddig írtam. Csupán azokat a dolgozatokat hagytam ki, melyekben az irodalmi téma csak ürügy vagy illusztráció valamely világnézeti probléma megvilágítására; ezek az *Ezüstkor* c. kötetben találták természetes helyüket (pl. *A mai Vörösmarty*). Az elrendezésben eltértem az első kiadások sorrendjétől, és az időrendet állítottam vissza.

IRODALMI NEVELÉS

Egy tantárgy filozófiája tanulók számára.

1910.

(Fogarasi diákjaimnak, az *Értesítőbe*.)

Sokat beszélnek az irodalmi nevelésről és sokszor ellenséges hangokon. E tanulmány célja megmutatni, miért lett az irodalmi nevelés s miért marad az emberi szellem minden nevelésének tengelye.

A stilsztikáról és retorikáról lesz szó: arról a két stúdiumról, melyet a klasszikus ókor egynek tekintett és egy néven retorikának nevezett. Egy stúdium ez most is, csakogy két oldala van: gondolataink összegyűjtése és kifejezése. Egy oldalról gondolkodni, más oldalról beszélni tanít, a szó legtágabb értelmében. Az olvasás is gondolkodás s az írás is beszéd.

Gondolkodni és beszélni: nem lehetne rövidebben és mégis teljesebben megjelölni egész középiskolai tanításunk célját. Nem tanítunk mesterséget és nem képe-sítünk semmi mesterségre. Nem tanítunk ismereteket vagy a feledésnek. Nem tanítunk tudományt: a tudomány nem 10—18 éves gyermekeknek való. Aki tudományt akar tanulni, annak már nagyon jól kell gondolkodni tudnia. Művészetet sem tanítunk: azt nem lehet tanulni. Gondolkodni és beszélni tanítunk.

S ha ily szempontból nézzük a dolgot, akkor meg-értjük, miért volt a művelt ókor szellemi nevelésének egyetlen és főtárgya a retorika s be fogjuk látni, hogy ami a lényegét illeti, manapság sincs ez máskép. Egész iskolád retorikai s minden tantárgy igazában csak re-torika ma is. Minden nyelvtan és minden irodalom gondolkodni tanít és beszélni. A nagy írók művei sti-

lisztikai és retorikai példatárak s az idegen nyelvekből még jobban megérted a gondolkodás és kifejezés bonyolult masináját, mint a magadéból, melyet már megszoktál. A számtan levezetéseivel, a retorika egy része: a dedukciók tana. A természetrajz megfigyelésre, a fizika az induktív következtetésre tanít meg. Ha felelsz tanárod váratlan kérdésére, gondolkodni tanulsz; ha összefoglalod, amit tanultál, beszélni.

Gondolkodni és beszélni: voltaképp egy. Gondolkodás nem képzelhető beszéd nélkül és megfordítva. Az állat sem beszél, sem gondolkodik. *Logos*: ez a görög szó ész jelent és szavat s ész és szó nem különböző dolgok. »A gondolat hangtalan beszéd, a szó a megtestesült gondolat« — mondja egy híres nyelvtudós.¹ Ezért a retorika, amely gondolkodni s a stilsztika, amely beszélni tanít, voltaképp egy tudomány; külön nem lehetnek. Elvállhatatlanok, mint a test és lélek; a gondolat a lélek, a kifejezés a test. Mikor olvasmányod eszme-sorrendjét átgondolod, pontokra szeded, mikor a *Toldi* szerkezetéről, részeiről beszélsz: retorikát tanulsz. Mikor Kőlcsey vagy Eötvös egy szép körmondatát elemzed: stilsztikával foglalkozol. Minden magyar dolgozat retorikai és stilsztikai feladat elé állít egyszerre. Minden tárgy, minden óra együtt hozza meg áldozatát stilsztikának és retorikának.

Beszélni és gondolkodni tehát egyszerre tanulsz és folyton és lassan. De amihez egész iskolai pályádon állandó gyakorlással szoktatnak, annak lassankint némileg tudatossá is kell válnia benned. Olvasmányaid segítenek ehhez. Mondjuk például apró meséket olvastál, iskolakönyved szemelvényeit régi magyar meseírókból. Tárgyra, felfogásra, terjedelemre nem sok különbség volt köztük: ugyanazt a modort, az ú. n. aesopusi modort utánozták mind. De különböző íróktól voltak.

¹ Müller Miksa Felolvasásaiban.

sőt különböző korban élt írótól. S íme: mingyárt meglepett, mily más hatású minden új író műve. Észrevetted, hogy a hatás különbségét a kifejezés módjának különbsége okozza: a *stílus* változik. Egy korból való írónál is változik: Heltai hosszadalmasan, kedélyesen meséli el, amit Pesti röviden, szárazon. De a kifejezés-mód nemesak írásban, hanem beszédben is más-más. Magad megfigyelhetted, mennyire különbözik ismerőseid beszédje egymástól. Az elbeszélések, színdarabok írói feltüntetik ezt a különbséget hőseik beszédében. Úgy-e, másként beszél az öreg Bence, mint a fiatal Toldi? *Mátyás deák* utolsó jelenetében a király is, meg a kántor is ünnepiesen akarnak beszélni: mily különbözőképen sikerül!

Mért beszélnek az emberek ily sokféle módon? Mert sokféle módon gondolkodnak. Ha a latin valamit másként fejez ki, mint a magyar, azért van, mert a régi római másként gondolta, mint a mai magyar. A latin *valakit* fut, a magyar *valakitől*. A régi magyar evett az ételben; a mai ételből eszik. Nem a szó más, hanem a gondolat. Ami áll a népekre és korokra, az áll az egyes emberekre is. Igaza van Buffonnak: a stílus maga az ember; hű tükre az ember gondolkodásának, erényeiben és gyengeségeiben egyaránt.

Először elárulja a gondolkodás gazdagságát vagy szegénységét. A nyelvkincs egyúttal gondolatkincs. Akinek több szava van, több ismerete van. Sőt, mivel a rokonértelmű szavak sohasem egyértelműek, akinek több szava van egy dologra, több gondolata is van róla. Mikor a rokonértelmű szavakat gyűjtöd, képzeletedet sokasítod, szellemedet, lelked világát népesíted. Így van a szólamokkal is. A szólam átöröklött, megcsontosodott gondolatkapcsolás, azaz — ahogy tetszik — szókapcsolás. Kőépítészekrényedben vannak kockák is: kockákból is kirakhatsz oszlopokat, falakat: de mekkora könnyedség, hogy oszlopaid is vannak! Lelked építő-

szekrényében kockák a szavak, oszlopok a szólamok. Mennél több oszlopod van, annál gazdagabb vagy, annál könnyebb lesz mondataidat megépítened. Sőt gondolkodnod könnyebb lesz, hajlékonyabb és gazdagabb lesz elméd. Ez a gazdagságod folyton gyarapodik s a számtanórán épűgy, mint a történelmi órán szólamokat tanulsz, melyek képessé tesznek számtani vagy történelmi dolgokról gondolkodni. De mást is jelentenek neked a szólamok, mint könnyebbséget és eszközöket: más-képpen is kincset jelentenek, kincses örökséget. Apáid-tól örökölted őket, apáid gondolkodásmódját örökölted velük. Örököse vagy őseid szellemi kincseinek és rajtad a sor megőrizni őket. Ne add el idegenért, idegen szó-lamokért, melyek idegen gondolkodás tükrei. Ismerd meg ugyan az idegen gondolkodását is, tanulj idegen nyelveket és a magadét is jobban fogod érteni. Semmit sem lehet igazán ismerni önmagában, csak mással össze-hasonlítva. Legkevésbé a gondolatot, mely oly finom, oly nehezen megfogható. A görög, a világ leggondol-kozóbb népe, nem tudott úgy gondolkodni, mint a mai népek, mert csak egy nyelvet ismert. Ismerj meg tehát idegen nyelvet is, hogy jobban gondolkodhass a magadén. De csak a magadén gondolkodjál, ha azt nem akarod, hogy gondolkodásod roszkatag legyen, mint a felemás kövekből épített ház. A saját köveidet gyűjtsd, a magad bányáiból: e bányák nemzedet nagy költőinek művei. Elsősorban annak, aki leggazdagabb szóban és gon-dolatban, aki legjobban tudott magyarul. A *Toldi*ből többet tanultál magyarul és magyarul gondolkodni, mint talán minden más könyvedből együttvéve. Most azt hiszed, hogy nagyon ismered és nagyon szereted: olvasd mégegyszer és látni fogod, hogy nem ismerted és nem szeretted eléggé. Olvasd addig, míg minden ki-fejezése, minden szava lelkednek egy részévé válik, ki-törölhetetlen, elveszthetetlen kincseddé. Stílusod gaz-dagodik, a stílus gazdagsága a gondolat gazdagsága.

S *másodszor*: a stílus helyessége a gondolat helyessége. A stílus elárulja a gondolat egészségét vagy betegségét. A stílus testhezálló ruhája a gondolatnak s a test semmi fogyatkozását sem takarhatja el. Minden rossz mondat törött ablak, melyen át egy rossz gondolatra látni. Görbe hüvelyben nincs egyenes kard. A stílushibák gyűjteménye: nyomorék gondolatok kórháza. A főmondattalan mondat olyan, mint a láb nélküli ember. Egy felemás mondat szerkezet olyan, mint egy kifecsközött tag. E kórháznak megvannak a maga félrebeszélő örültjei s eszméletlenei: az érthetlenségek, gallimathiasok. A stílus él mint maga a gondolat: vágd meg és vérzik.¹ S a stílus épségét észrevenni

mint a jó egészség

Szelíd hatású titkos működését

Könnyebb, mikor nincs, mint akkor, ha van.²

Oratio sicut corpus hominis ea demum pulchra est — mondja Tacitus is, — *in qua non eminent venae nec ossa numerantur, sed temperatus et bonus sanguis implet membra.*³ A mesterségesen, erőltetve csinált mondatban mindig meglátszanak az erek és a csontok. A stiliszta szerény, mint Mikes. Ne akarjunk többet mondani, mint amennyit gondoltunk, mert mondatunk beteg lesz. Minden gondolatunkat külön mondatban fejezzük ki: az összenőtt ikrek ritkán egészségesek. Ne mondj semmit kétszer: a pleonazmus gondolathiányt árul el; ami haszontalan, az káros. Némely mondat olyan, mint

¹ *Cut these words and they would bleed; they are vascular and alive.* Emerson.

² Arany: Vojtina levelei.

³ A beszéd is, mint az emberi test, akkor szép, ha nem tűnnek ki erei, nem lehet megolvasni csontjait; hanem nyugodt, jó vér kering a tagokban. *Taciti dialogus de oratoribus.*

a túlságos kövérségben szenvedő ember: alig bírja önnön felesleges zsíráját. Az ép gondolat egyenesen megcélja felé s nem tántorog, mint a részeg ember. Ha stílust tanulunk, gondolkodásunkat fegyelmezzük: a stílus gondolkodásunk fegyelmezetttségének fokát árulja el.

S *harmadszor* elárulja gondolkodásunk elevenségét is. Aluszékony embernek a stílusa is aluszékony. Mi teszi a szellem elevenségét? A gondolatok könnyed és szabad társulása. Szellemes ember, kinél olyan képzetek társulnak, egymással idézik fel egymást, melyek másnál külön, idegen maradnak, melyek közt más nem lát összefüggést. Minden hasonlítás, minden ellentét, minden átvitel az eszmetársítás mozgékonyságának a jele. A megszokott metaforák, melyeket minduntalan használasz: őseid gondolkodásának élénkségét bizonyítják. Szellemes népnek szellemes a nyelve, szellemes embernek szellemes a stílusa. Az ilyen stílus a lélek eleven mozgásának eredménye, a hallgató vagy olvasó lelkét is eleven mozgásba hozza. S a lélek ily mozgása a legnemesebb élvezet. Az egészséges lélek, épúgy, mint az egészséges test, mozogni kíván: futni, dolgozni, látni. Egy kiváló költőt vagy íróat olvasva, lelked a költő lelkével együtt fut, lát és dolgozik. Ujjongva fut hegyeken, mezőkön és változatos messze tájakat lát. De csak akkor, ha követni tudod a költőt, elképezed metaforáit, megérted célzásait: máskülönben olyan vagy, mint a vak ember a legszebb vidékeken. Stilisztikailag műveletlen embernek a legszebb könyvek mintha idegen nyelven volnának írva. Kevéssel ezelőtt még a legszebb Berzsenyi-vers számodra holt kincs volt. Ha kezredbe kaptad volna, tán nem is átallod kinyilvánítani, hogy ez valami nagyon unalmas dolog lehet. Stilisztikai elemzést kellett végezned, stilisztikát kellett tanulnod, hogy megértsd (ha egyáltalán meg tudod érteni: nem mindenki tudja), mi a szép az ilyen sorokban, mint ez, a virtusról:

Talpa alá szegi a chimaerát ;

vagy a meglegedett emberről :

Izzadásának gyönyörű gyümölcsét

Éli örömmel.

Vajjon mi okozza a költői tömörség sajtóságos hatását a lélekre? Érezzük, hogy a költőnek *sokat* kellett *egyszerre* éreznie és gondolnia, hogy ilyen sokat tudjon *egyszerre* kifejezni; és mi is sokat érzünk és gondolunk *egyszerre*, mikor olvassuk. Ez azt az érzést adja nekünk, mintha a mi lelkünk is sokkal hatalmasabb és erősebb lenne: mert ennyi mindent tud érezni és gondolni egyszerre! Aki ezt nem érzi, művelt emberek közt olyan, mint a vak a látók közt: mintha egy érzéke hiányoznék. Pedig aki nem érti, nem érezheti. A költők gyakran nehezek, mint Berzsenyi volt neked; de minden nehézség új szépség, új édes munkát adván a léleknek. Ilyen szempontból mondhatni: aki stiliztikát sohasem tanult, az élet legszebb élvezeteinek egyikétől örökre meg van fosztva, mint a süket a zenétől. Természetesen ezt az élvezőképességet nem itt, az iskolában, egy év alatt, sajátftod el. A csírái kell hogy lelkedben legyenek: minden egészséges lélekben meg is vannak. E csírák fejlesztését első jó olvasmányaid már régen megkezdték; irodalmi és poétikai tanulmányaid egyenesen folytatni fogják: de voltaképpen sohasem szünetel az, sem gimnáziumi éveid alatt, sem azután.

Ime stiliztikád három fő része a nyelvkincsről és a stílus tulajdonságairól: a szabatosságról és az elevenségéről, amiben a többi mind benne van. Az első rész képzeletet s szavaidat gyarapítja, a második azokat használni, a harmadik a nagy írók képzeletvilágát megérteni tanít. Az első két rész ismeretére mindennap szükséged lehet; a harmadiknak ismerete mindennap élvezetedre szolgál.

hat. Az egészből pedig megérted, hogy a stílus épügy, mint anyja és testvére, a gondolat, élő dolog; sejteni kezded különbségeit nemzetenként (mennyire különböznek Ovidius versei Arany Jánoséitól: az idegen versforma, sőt az idegen nyelv hangulata a magyarétól) — és egyéenként; — s fejlődését koronként: legjobb bevezetés az irodalomtörténet tanulmányához, melyhez később fogsz hozzáfogni rendszeresen. A stilisztika vezetett rá, hogy mennyire érdekes és szükséges e tanulmány: mert itt láttad azt, hogy mennyire nem mindegy, hogy valamit mikor írtak? ki írta? és hol? De még egy különbséget észrevettél a stílusban: észrevetted, hogy valamint minden tudománynak megvan a maga stílusa, úgy megvan minden irodalmi fajnak is, és hogy egészen más stílusban írnak aesopusi mesét, mint leírást vagy jellemrajzot. A műfajok e stílusbeli különbségének fejlődését is — mint fakadtnak azok valamely nemzetnek vagy kornak képzetvilágából — az irodalomtörténet fogja megértetni veled; de e különbségek voltaképpen sokkal tágabb értelműek s hasonlókra találhatunk az emberi szellem alkotásainak minden körében. Különböző korok és különböző népek képzetvilága minden téren különböző módon jut kifejezésre; építészetben, festészetben csakúgy, mint az irodalomban; s e különböző módokat az építészetben és festészetben is stílusoknak nevezik. E művészeti stílusok majdani megértéséhez is — ami nélkül nem lehetsz igazán művelt ember — itt kaptad tehát az első alapot.

Mindezek a dolgok a stilisztikát alapvető tanulmányává teszik a művészetnek — de elsősorban alapvető tanulmánya marad a stilisztika az életnek. Az ember gondolkodó és beszélő lény és egész élete gondolkodásból és beszédből áll és mindig jobban csak abból. Az ember szavakkal gondolkodik és szavakkal cselekszik. A művelt ember gondolatokkal küzd, szavakkal csatázik. A leghatalmasabb fegyver a gondolat és a szó. A

történelem : gondolatok csatái s gyakran szavak győzelmei. A szabadságharc előtt Széchenyi gondolatai harcoltak s Kossuth szavai győztek. Az egyes ember élete : gondolatainak fejlődése és szavainak hatása. A természet az oroszlánnak karmát, az elefántnak agyarát, az egyszarvúnak szarvát, a méhnek fulánkját adta : az embernek gondolatát és szavát. Élesítsd e fegyvereidet, hogy megállhass az élet harcában ; mert az élet harc, s az «erős megállja».

Imé : a stílus olyan eszköz, melyet nem nélkülözhetsz egy egyszerű levél megírásánál, egyszerű történet elbeszélésénél, egy egyszerű kérdés megvitatásánál sem, sem akkor, ha akaratodat érvényesíteni s valakit valamire rábírní akarsz. A levél maga is mindegyik lehet : elbeszélés, rábeszélés : mint könyved nevezi. De egy levél még egyszerű feladat elé állít : gondolataid készen állnak hozzá ; s ha egyszerűen és érthetően leírod őket : jól végezted dolgodat. Mikes is csak így tett ; igaz, hogy az ő egyszerűségében kedvesség és szellem van : te megelégedhetsz az értelmességgel. De már a többi retorikai olvasmányaid bonyolultabb gondolatok közé visznek : pedig csak ezekből nyersz igazi fogalmat a gondolat és szó szerepéről az életben. Mert itt már tökéletesen a megtörtént életben vagy ; nem a *Toldi* kedves, költött világában ; nem mesét olvasol. Komoly, magas, nehéz dolgokat hallasz, amilyenekkel a nagyok foglalkoznak, nem mulatságból, hanem kötelességből ; érezned kell, hogy nagy diák vagy és az élet felé közeledsz. Érezned kell, hogy majdan neked is az lesz a gondod, a megtörtént dolgok, a létezők és a megtörténendőök : *történet, tudomány, politika.*

Történet : mert a nemzet, amelynek nem volna történelme, olyan lenne, mint a gyermek, aki ma nem tudja, mi történt vele tegnáp. Létének nagyobb részét : multját vesztené az ily nemzet, nem volna egy nemzet többé s minden emberöltővel kihalna, mint az egynapos pillangó.

Az emberi öntudat alapja az emlékezet; a nemzeti öntudaté a történelmi emlékezet. Testemben egy parány sincs abból az anyagból, amiből hét évvel előbb voltam; de ugyanaz vagyok, mert emlékezem. Épígy: ma senki sem él azokból, akik 200 éve éltek e hazában; de ugyanaz a nép vagyunk, mert emlékezünk. A jelent csak a múltból lehet megérteni: a jövőt csak a múlt alapjára felépíteni. E multat mint alapot meg kell ismerned, és megismered a történelemórán, a latin-órán s másutt. De a retorika-órán magát a mult megőrzésének a módját ismered meg s a történetíró műhelyébe tekintesz bele. Mikor műveit elemzed, látni fogod: honnan vette adatait? hogy győződött meg igazságukról? hogy válogatta ki? hogy rendezte el? Az első és második, a kutatás és bírálat módszereinek megismerése, oly módon fejleszti feltaláló- és ítélőképességedet, hogy az élet majd minden mozzanatában hasznát veheted. Megtanulod tisztelni a régi kor maradványait, belátván, hogy csak az értő számára nem néma kövek. A mult ismeretének lehető forrásait époly szükséges ismerned, mint a történelmi hazugságok eredetét. Kezdetleges ember mindent elhisz, intelligens mindent megbírá. Tanuld megkülönböztetni a hihetőt a hitetlentől. De a kiválogatás és elrendezés tanulmánya épolyan szükséges. Mindent nem lehet és nem érdemes megjegyezni. Meg kell találnod az eseményekben a fontosat: s a fontos az *ok*. Annál jelentősebb egy esemény, mennél több más eseményt hozott létre. Oly esemény, amely magában áll: mintha nem is történt volna. Az elrendezés is okok szerint történik. S az események okait kutatni annyi, mint az élet gépezetét tanulmányozni. Az élet fogaskerekeit és erőátvivő szíjait. Ez a legnehezebb és legnagyobb tanulmány, de te ezt nem tanulod: ezt a történetíró tanulja. Te azonban, mikor fiatal elméd követi a történetíró elméjét e bonyolult utakon, kétségkívül sokat haladsz ahhoz, hogy a történet és élet eseményeit majdan helyesen felfogni s a magad kis köré-

ben (egykor talán nagyobb körben is) helyesen előadni képes légy. Felfogás és előadás — gondolkodás és beszéd — tulajdonképpeni retorikai célok; de más, történeti ismereteket is nyersz e szemelvények olvasásával. Lehet: a feledés számára; de azért nem felesleges dolog a történet egy-egy fejezetét egyszer-egyszer így részleteiben is megismerned, amint a történet-órán sohasem kaphatod. Mennél közelebbről nézed a történelmet, annál inkább fog hasonlítani az élethez. S mikor — e történeti olvasmányaidal egyidejűleg — otthon a *Zord Időket* vagy akár az *Új Földesurat* olvastad, észrevetted, hogy a költő még inkább életszínt akar adni a multnak, azáltal, hogy még közelebből nézi s képzeletéből oly részletekkel egészíti ki, melyeket a történet fönn nem tarthat. S a történetíró eléd tárván az emberi tettek belső rúgóit, emberismeretedet is fejleszti. Így lesz a történet az élet mestere. Azonkívül egyazon eseményt — például a nándorfehérvári ütközetet — különböző írók előadásában olvasva, ismét tanulmányozhattad a különbséget felfogásban, stílusban. A krónikás gyermekteleg előadása tanítja csak igazán megbecsülnöd az oknyomozó történetíró érett, mély felfogását. S a nagy történetírók művészete — mert a megtörtént dolgok visszaképzése nem kisebb művészetet kíván, mint a megtörténhetőkét — nem kisebb élvezetet szerezhet, mint a nagy költőkét. *Est enim historia proxima poetis et scribitur ad narrandum, non ad probandum.*¹ De tudományt és politikát ad probandum írnak.

Tudomány: az emberi gondolatoknak egy másik világa, amelybe retorikád úgynevezett *értekezései* vezetnek be. Ha a történet tárgya a mult, a tudományé az örök jelen, a természet örök törvényei. A természethez tartozik minden: az ember is, a történet is; a történeti mű is tudományos értekezés, ha a törvényeket keresi,

¹ Quintilianus, a nagy retorikai író mondja.

melyek a történelmi fejlődésben megnyilatkoznak és nemcsak a múltra vonatkoznak, hanem örök érvényűek. De az örökké jelenvaló törvények keresése voltaképpen egész más gondolkodást igényel, mint a történelmi események megállapítása. A történetíró ritkán figyelheti meg maga, amit leír: mások tanuságtételére utalva, legfeljebb azt nézi meg, kinek higgyen? A tudós csak önmagának hisz: nagy példa neked, hogy olyan dologban, melyről magad is meggyőződhetsz, te is csak magadnak higgy. A tudós csak azt hiszi, amit maga is tud s minden tudás csírája a tapasztalás. Tudni akarsz? Tanulj meg látni. Minden ismeretedet kívülről kaptad: semmi sincs lelkedben, ami nem volt meg előbb érzékeidben.¹ De látni az állat is tud s keveset tudnál, ha nem tudnád a látottakat általánosítani. Az indukció oly művelet, melyet ezerszer is végzel naponta öntudatlanul. Két jelenséget sokszor láttál egymásután: következtetni fogod, hogy azok ezután is követik egymást, mint a villámot a dörgés. S ezen az egyszerű következtetésen nyugszik minden fizikai tudomány. Ezt az életben és tudományban egyformán nélkülözhetetlen műveletet gyakorlod te is a fizika-órán. De a matematikában másféle következtetéseket gyakorolsz; ott elemezni tanulsz: megkeresni egy tételben, milyen más tételek foglaltatnak benne. Ez a dedukció. De jól vigyázz: evvel nem tanulhatsz újat, hanem csak meglevő tudásodat részletezed, mintegy házkutatást tartasz ismereteid közt. Az axiómákban benn van az egész matematika: csak ki kell fejteni.² Ne bízz a nyakatekert szillogizmusokban, melyek látszólag egészen új, meglepő eredményre vezetnek; a dedukció nem adhat új eredményt, ha ad,

¹ *Nihil est in intellectu, quod non fuerit prius in sensu.*

² Ez az állítás, mint e tanulmány több más helye is, a maga egyszerűségében kétségkívül nagyon távol áll a nehéz és bonyodalmas igazságtól.

hibásnak kell lennie és félrevezető szofizma. Mindazonáltal a dedukció a legnagyobb mértékben szükséges : nélküle ismereteid kihasználatlan, öntudatlan szunnyadnának lelkedben. Felébreszteni, nyilvántartani őket ; egyetlen módszer ez : az elemzés. Gyakorlása feltétlen észélesítő. Az indukció és dedukció együtt alkotják okoskodásunkat. Aki helyesen használja őket : logikus ember. Te egész gimnáziumi pályádon, az elsőosztályos nyelvtantól a nyolcadikos logikáig, tanuld őket helyesen használni. Ez mind retorikai feladat : gondolkodni tanulás ; s retorikád értekező olvasmányainak elemzése tesz tudatossá róla. De fontos alkalmazásukat nyerik a retorika azon részében is, melyről hajdan az egész stúdium a nevét nyerte s mely ma sem utolsó fontosságú része : a szónoklattanban.

Politika: egy emberi társaság jövőjének előkészítése. Ilyen értelemben minden szónok politikus. Ha a történetíró a múlt, a tudóst az örök jelen : a szónokot a jövő érdekli, mégpedig nemcsak a saját jövője. A szónoknak terve van embertársairól s azt embertársaival el akarja fogadtatni. A szónoklás tudománya : a rábeszélés tudománya. Könnyű belátnod, mily fontos e tudomány az életre. A görögöknél, a rómaiaknál ez volt az élet iskolája. De a szó hatalma azóta sem csökkent, mert a szóval a gondolat harcolt ; s van-e hatalmasabb a gondolatnál ? De jegyezd meg : csak a jó gondolat harcolhat jó szóval. Be tudsz-e bizonyítani valamit, ami nem igaz ? Csak gyengeelméjűeknek. Rá tudsz-e bírni valamire, ami nem helyes ? Csak gyenge jelleműeket. Az igazi szónok nem gyengeelméjű, nem gyenge jellemű hallgatóra számít. Nagy szónok nem lehet hamis ügy szónoka : tudatosan soha. A jó szónok elsősorban igaz ember : *vir bonus dicendi peritus* — mint a rómaiak mondták. Rossz gondolatból nem eredhet jó szó. Hol találsz annyi nemes gondolatot, emelkedett érzést, mint a nagy szónokokban : Kölcseyben, Eötvösben ? Kit ne ragadna rokonszenvre

egy Kossuth rajongó lelkesedése, egy Deák józan komolysága? Ezért a nagy szónokok olvasása nagy erkölcsi haszonnal is jár: emez megint melléktermése a retorikának, amely dús, mint a banánfa s a szellemi élet egész kertjét elfedik új meg új gyökereket hajtó, új meg új gyümölcsöket hozó ágai. Ime, egy másik melléktermés: a nagy szónokokat olvasva, olyasmit tanulsz, ami az intelligens ember életére okvetlen szükséges: megtanulod a politikai alapfogalmakat, amelyek nélkül hírlapodat sem fogod megérthetni; Kossuth és Deák beszédeiből megtanulod nemzedet közjogának alapjait, melyeken ma is minden kérdés forog. S e modern politikai viszonyok megvilágítására legjobb összehasonlításul kínálkozik mingyárt a római politika, mely Cicero beszédeiben tárul szemed elé. Cicero és Kossuth szónoklatai közt általában, a *Pompeiana* és Kossuth július 11-i beszéde közt különösen vannak rokon vonások. De tovább megyek: a legnagyobb szónokok a legnagyobb emberek voltak s olvasva beszédeiket, megismered hazád legnagyobb embereit. A szó az ember; senki sem titkolhatja el önmagát, nem adhat mást, mint ami benne van. Így domborodik ki szavaikból előtted hazád jelenének három nagy teremtője: Széchenyi, Kossuth, Deák. Nem ismerheted meg őket: gyermek vagy még ahhoz; de sejteni kezded alakjaik félelmes nagyságát s óriás árnyékuk beesik tanulószobádba. Még tovább: Széchenyitől politikai röpiratot olvasol (ez is szónoki mű), amelyet százat és ezret fogsz olvasni az életben s hogy megértsd őket, kell egyet olvasnod az iskolában. Ugyane mű a nemzetgazdaság fő fogalmait is megismerteti veled: a nemzetek életének anyagi alapjait megsejteti. Viszont az emlékbeszédek, Kölcsey, Eötvös, Gyulai művei, a nemzetek életének szellemi alapjait sejtetik meg. De a saját, mostani tanulóéleted is megtalálja vonatkozásait a nagy szónokokban. Kölcsey *Parainesis*e egyenesen neked szól; s az iskola gondolatvilágától nem idegen Cicero *Archíusa*,

E beszéd egyúttal példát ad a törvénytudás beszédre, mellyel szintén alig kerülöd ki életedben a közelebbi megismerkedést.

Íme, mily sokféle elágazik, mily sokféle gyümölcsöt terem a retorika hatalmas fája. De legnagyobb haszna mindig egy marad : hogy gondolkodni és beszélni tanít. A szónoki mű logikája a legbonyolultabb valami ; itt nem elég, hogy az egyes gondolatok épek és igazak legyenek ; a szónoknak rögtöni, praktikus hatást kell elérnie : szükséges, hogy a gondolatai érvényesüljenek is. S csak akkor érvényesülhetnek, ha helyes sorrendben vannak : az előző előkészíti a következő hatását ; a következő viszont betetőzi az előzőét. Az érv igazsága független helyétől, de meggyőző volta nem az s mit ér az igazság, ha nem veszik észre ? Ahol emberekre teendő hatásról van szó, ott minden gondolatnak helyértéke van, mint a tizedes számrendszerben a jegyeknek. A gondolatok támogatják egymást, mint a esatasorok : van előcsapat és hátvéd. *Dispositio locorum, tanquam instructio militum, facillime in dicendo, sicut illa in pugnando, parare poterit victoriam.*¹ Ekként alkalmasd nyíl megfigyelni, hogyan fegyvelmezik nagy szónokok harcra gondolataikat : még sok ily megfigyelés s majdan a magad kisebb céljaihoz képest te is tudod fegyvelmezni a tiedet. Intelligens ember manap is alig kerül ki, hogy meg ne kelljen olykor ragadnia a nyilvános szó fegyverét : *fortia arma verbosi fori*. Hogy ez ne egészen *insolita manu* történjék : természetesen csak gyakorlattal érheted el s e gyakorlatra olykor már az iskolai élet is alkalmat nyújt. De a nagy szónokok megértése fog csak megóvni attól, hogy gyermekes és nevetséges fegyvereket ne használj : cifra, de életlen fakardot vagy gromba, nemtelen husán-

¹ A helyek elrendezése, mint a katonák felállítása, épúgy legkönnyebben szerezhethi meg a győzelmet a beszédben, mint amaz a harcban. Cornificius.

gokat. Itt tanulhatod meg, hogy ami több a kelléténél, az kevesebb a kelléténél s ami nemtelen, az hatástalan vagy visszás hatású. Minden felesleges szó egy lépés az unalom felé; a sértő szó még annál is rosszabb. Nagy szónok *breviter simpliciterque* beszél; nem «szárazridegen» ugyan: *non fortibus modo, sed etiam fulgentibus armis proeliatu est Cicero*; de mégis dagály nélkül. Figurák és trópusok mesterkélt halmozása játék, nem szónoklat; a szónoklat az élet eszköze s komoly, mint maga az élet. Jó szónokok stílusa olyan, mint minden jó stílus: nemesen egyszerű és a tárgyhoz mért: külön »szónoki stílus« nincs.

Ezt a jó stílust, amely csak jó gondolkodás alapján épülhet, kell elsajátítanod, ezt gyakorlod, ezért olvasol, írsz, beszélsz nyole éven át és azután is még sok éven át. Oktatásodnak ez a fő célja, minden tanulmányodban ez a cél közös, minden: alkalom, minden: eszköz neki.¹ Ez a tanulmány az egész középiskolán át és minden tárgy körében foly s ez a tanulmány retorikai és stilisztikai tanulmány: más szóval egy magasabb *beszéd- és értelemgyakorlat*. Ez a tanulmány minden látszat ellenére is nem a könyvek, hanem az élet tanulmánya: nem is tanulmány, hanem nevelődés, edződés az életre. Mint az ókorban: ma is egyetlen, legfőbb, leghasznosabb. S legélvezetesebb is. Mert mi lenne élvezetesebb, mint érezni, hogy napról napra több ember leszel, használhatóbb, képesebb gondolkodni, kifejezni gondolataidat, megérteni, élvezni másokét, jobb is és erősebb: *vir bonus dicendi peritus*.

¹ *Tout lui est occasion et tout lui est moyen.* M. Guérin: *La question du latin.*

AZ IRODALOM HALOTTJAI

1910.

1.

Nem azok az irodalom halottjai, aki lerázva ezt a testi porhüvelyt, diadalmasan bevonulnak az Emlékezet nagy Pantheonába. Az irodalom igazi halottjai az elfeledett írók, akiket nem olvasnak, akiknek »mintha halottuk volna a nevét«, akik félbenmaradtak és eltemetettek, mint egy torzó, egy csonka szobor. Rákosi Jenőtől kezdve mennyien megmondták már (és magyarázták, magyarázták!), hogy a magyar irodalom különösen gazdag ilyen torzókban. Nagy nevek tolnak a tollamra, de elhallgatom őket: a példa mindig fáj. Esztendők mulva a történetíró, csákányával, mely a multakban vágkál: keménybe ütközik: s előkerül a mélyből a törött szobor: ez Katona volt, ez... a példa fáj.

Elöttem három könyv: két új és egy régi. Két halott, aki feltámadt, és egy, aki még nem támadt fel. Az első könyv: egy Komjáthy-tanulmány. Én Istenem, ha elgondolom: nem is olyan régen, kevesen, fiatalok, ismeretlen rajongtunk egy halottért, egy ismeretlenért, aki éppen azért, mert ismeretlen volt, mert nem beszéltek róla az irodalom hivatalos fórumai: *a miénk volt*, teljesen, kizárólag, a mi költőnk, akit saját eszményeink aranyával festettünk ragyogóvá. Tízen voltunk és tízen úgy őriztünk egy nevet, mint a koptus a vallását, melynek messze földön ő az egyetlen híve. Tízünkön kívül ki tudta ezt a nevet?

Ma az az irodalmi fórum, mely bennünket kiátkoz, *ugyanaz* fedezte fel Komjáthy Jenőt, sőt Komjáthy

nevét ellenünk használja. Mégis oly örömmel olvasom a nagy könyvet Komjáthy Jenőről, mintha a saját diadalomat olvasnám. Örömet csak az csorbítja egy kissé, hogy a könyv elég gyenge. Hihetetlenül dagályos könyv, tele ízléstelen entuziazmussal hőse iránt, kit folyton a világirodalom legnagyobb alakjaival ejt párhuzamba. A puffogó mondat rossz apostol ; s a túlbecsülés valódi értéknek is megárt.

Mindent megbocsátanánk, ha Komjáthy jellemzését találónok a könyvben. Valóban Komjáthyt még senki sem jellemezte komolyan és érvényesen irodalmunkban. Sokáig ismeretlen, aztán felfedezve, s a felfedezés bámulata sem alkalmas hangulat jellemzőnek, elemzőnek. A megértést csak szeretet adhatja ; a megértés csak ész műve lehet, lehiggadt szereteté.

Komjáthy élete a legérdekesebb tanulmányok egyike lenne egy lélektani érdeklődésű kutatónak. Annyit élcelődtek már félreismert zseníken ; ki írta meg a *valódi* félreismert lángész jellemrajzát, a csökönyösen visszahúzódó lélekét, aki fájva keményedik a világ ellen, mint a gyöngycsiga kagylójában a tenger ellen?¹ Micsoda erjedés, micsoda vegyi folyamatok folynak nappal a lidérc távol helyén, mely majd csak éjjel fog fellobbanni, a síron, jelezve a rejtve maradt kincset? Schopenhauer, Katona életírói birkóztak evvel a problémával, Komjáthyé fel sem teszi a kérdést. A másik életrajzi probléma volna Komjáthy szerelme, mely a legérdekesebb, mert a legritkább dolgok egyike : egy intellektuális szerelem.

Vajjon a gyér adatokból lehet-e rekonstruálni ezeket a fejlődéseket, ezeket az érzéseket? Lehet világot vetni rájuk a *versekből*. Művésznél mindig a műveit kellene

¹ Ki fény vagyok, homályban éltem,
Világ elől elrejtezem
Nagy ismeretlen messzeségben
Magányosan lobogtam én.

életrajzának alapjául vetni. Komjáthy biográfusa az életet és a költészetet egészen mereven elválasztja. Azzal menthetné ezt, fel is hozza, hogy Komjáthy verseiben mindössze két sornyi életrajzi adat van, s egy vers az anyjához, egyéb semmi. Hogy nincs költő, kinek költészete annyira élettől elvonatkozott lenne, mint az övé. De látnia kellene, hogy ez az élettől elvonatkozás csak látszólagos. Minden költőnél csak látszólagos lehet; ez *a priori* biztos, hisz a költő csak a *saját* benyomásait, *saját* érzéseit, *saját* belső életét adhatja a verseiben, önmagából ki nem léphet. Kétszeresen így van ez Komjáthynál. Nem volt költő, aki annyira kizárólag verseiben élt volna, akinek a külső világ annyira semmit sem számított volna, mint neki. Talán ép azért van ez így mert versei teljesen az övéi voltak, sem közönség, sem kritika meg nem osztotta vele birtokukat. Jelke közvetlenül és fentartás nélkül beleömlöhetett e versekbe, melyek profán szemek elé nem voltak kerülendők. De ép azért, mert teljesen verseiben élt, e versekben nem a külső világot, nem külső életét találjuk, hanem kizárólag *belső életét*; és biográfusának a belső élet iránt nincs érzéke. Csodálatos dolog valakinél, aki egész könyvet ír — egy lírikusról!

A belső életrajzot nem kapjuk meg a Komjáthy *költészetéről* szóló fejezetekben sem. Behatolás helyett gyakran hőse teljes félreismerését árulja el. Így például Komjáthynál tömörségről beszélni: Komjáthy költői géniuszának tökéletes elferdítése. Sohasem volt áradóbb költő. Az első fenséges sortól kezdve:

Ki fény vagyok, homályban éltem.

végig *egy* hatalmas ár az egész kötete, egy óriási himnusz, széles, diadalmas, mindent magával ragadó, mindent elborító, zuhogó lendület. A szavak Niagarája ez, a költemények Amazonja. Minden, csak nem tömör. Áradó,

eszmékben, úgy mint szavakban. Komjáthy mindig egyforma, folyton ugyanazt és ugyanúgy mondja, a méltóságos folyam egyformaságával. Egyes verseinek nincs egyénisége, külön hangulata. Kezdetről, végről, szerkesztésről nála szó sem lehet. Egész költészete *egy* költemény vagy egy sem: mert a szám fogalma csak szilárd dolgokra alkalmazható, Komjáthy költészete pedig folyó.

E szerkezeti sajátága Komjáthy poézisének szorosan összefügg egyénisége legjellemzőbb, leglényegesebb vonásával, melyre már élete utalt: és ez valami egészen sajátágos magábazárkózottság, csak-magából-csak-magának fejlődés. A Komjáthy-monográfia szerzője említi a magábazárkózottságot, de távolról sem veszi észre, hogy ez olyan forrás, melyből Komjáthy egész egyéniségét meg lehet magyarázni és hogy e szempontból tekintve, Komjáthy életében és költészetében minden vonást a lehető legszorosabb összefüggésben fogunk látni.¹

E magábazárkózottság több és más a lírikusok közönséges érzékeny maguknakvalóságánál. Ha a tipikus lírikusban, Csokonaiban, Petőfiben minden legkisebb

¹ A *faculté maîtresse* az a vonás, mely az arcképet örökre felismerhetővé teszi. Az aprózás még nem elemzés; a lelkiekben minden összefügg: *egy* vonást kell keresni s nem sokat. Nem pótolják ezt a cifra műszavak, «irányok»; mint «pogány panteisztikus, misztikus entuziaszta, ideális pesszimista». Még kevésbé pótolják az összehasonlítások, melyek úgysis többnyire csak az olvasottság fitogtatására valók — de könnyen elárulják annak emésztetlenségét is. Érdekes, hogy a gyenge kritikus mindig több esztétikust mint pszichológót érez magában; s a jellemzés elől összehasonlításokba és ítéletekbe menekül. Pedig összehasonlítás és ítélet a jellemzést már feltételezi. Hogyan ítékezhet valaki, aki pl. Reviczkyre, érzelmes nők e kedves költőjére, nem lel jellemzőbb szót, mint hogy *nagy* és *filozófus*; vagy aki Komjáthyt a világirodalom legnagyobb költőivel, válogatás nélkül, zagyván, egy sorba helyezi?

külső hatás nagy érzelmi reakciót kelt, Komjáthynál ellenkezőleg külső hatás, külső világ egyáltalában nem létezik. Komjáthy lírája *tárgytalan* költészet; sohasem volt még ennyire tárgytalan költészet. Szavai elvontak, metaforái nem a meglátás, nem a képzelet munkái, hanem gyakran csak a nyelv és a sablóné. Érzései nem fejlődnek, hanem áradnak; nem táplálkoznak: oly légiesek, hogy nincs szükségük külső táplálékra. Levegőből élnek, mint a növények; — vagy inkább: önmagukból. Komjáthy költészete ezért a *par excellence* elvont intellektuális költészet; — ilyet várhatunk a világtól dacosan elhúzódo, félreismert lángéjsztől. Nincs nagyobb ellentét, mint Petőfi és Komjáthy lírája — bár találunk nála sablónos Petőfi-utánezatokot — s az igazsággal homlokegyenest ellenkezik, hogy: »Megtaláljuk Petőfi-ben mindazon elemet, mi Komjáthynál megvolt« és »Petőfi korában Komjáthy Petőfivé vált volna és Komjáthy idejében Petőfi Komjáthyvá«. A Petőfi líráját csupa külső benyomások táplálják s mindinkább túlsúlyra jut a külső benyomás a belső érzés fölött. Valóban, Petőfi a lírai epika felé fejlődik és költészetének csúcspontját utólérhetetlen leíró költeményeiben éri el. Gondoljunk a fejlődésre *Hazámban* c. első versétől a *Puszta télen* s hasonlók bámulatosan teljes realizmusáig. Petőfi a benyomások költője. Komjáthynál nincsenek benyomások. Benne nincs semmi apollinikus elem; az ő költészete teljességgel dionysosi.

Ha valakit lehet a világirodalomban Komjáthyhoz hasonlítani, az inkább például Shelley. Közös bennük

¹ Mondanom sem kell, mily felületesség ebből Komjáthy fölényére következett. A Komjáthy-könyv írója azt mondja: »Petőfinél... minden *felszínesebb*, leíróbb, reálisabb. Komjáthynál *tartalmasabb*, *boncolóbb*, légiesebb. De ne feledjük, hogy Petőfi huszonhat éves korában halt meg; addig írhatott csak, míg a vér a legszilajabb». Éppen megfordítva. A szilaj vér nem kedvez a realizmusnak. A fiatalok

az elvontság, a külső világgal való nemtörődés, a csak magából táplálkozó lélek. *Ideális* költészet mind a kettőé. E hasonló okok hasonló eredményeket hoznak létre. Első eredményük természetesen az önérzet túltengése; aki előtt a külső világ semmi, annak önmaga minden, az voltaképp önmagát imádja. Komjáthy valósággal himnuszokat zeng önmagához. Folyton magával foglalkozva, önnön nagyságának, önnön jövőendő dicsőségének gondolata mámorítja.

Nevem a csillagokba írom
 s emberszívekbe égetem
 és túl időkön, túl a síron
 terjed hatalmas életem.

A második eredmény az elvont eszmékért való rajongás. Minő eszmékért? Az önérzet túltengésének megfelelő az individuális szabadság eszméje; annak pedig, hogy az egész világban semmit sem látunk, csak önmagunkat, megfelel a panteizmus. Mindkettő megvan Shelleynél úgy, mint Komjáthynál. De éppen a panteizmussal kapcsolatban akadunk közöttük a lényeges különbségre. A panteizmussal együtt jár a természetimádás. Az ily *ideális*, azaz a külső világtól elzárkózó lelkek, ha festők, tájképfestők lesznek: gondoljunk Mednyánszkyra.

De Shelley látja a természetet és a természetben keresi saját érzéseit: a tengerben, a nyugati szélben, az érzékeny virágokban. Az érzések túlnyomóak, de képek

---

költészete mindig »légiesebb« s láttuk, hogy Petőfi is az epikaiság felé fejlődik. Werther légiesebb, mint a fejlődött Goethe, Faust vagy Meister. A kettő közt bizonytalannal nem a realizmus a felszínesebb, nem a légiesség tartalmasabb. De Komjáthy légiessége egészen más, lényegileg más és Komjáthy sohasem lehetett volna reálissá, valamint Petőfi sem Komjáthyvá.

támasztják őket. Komjáthynál ellenkezőleg : érzéseiben keresi a természetet, nem látja, nála legfeljebb az érzések támasztják a képeket ; a képek csak kifejező eszközül szolgálnak, mint másnál a szavak. Komjáthy-nak egyáltalán nem volt érzéke a természet iránt. Csak a lélek iránt volt érzéke. A természet nála csak a lélek más szavakkal : semmi egyéb.

Hattyú lebeg a ringó vizen :
 az én gyönyörben úszó szívem ;
 a fénybogár a rózsapelyhen :
 az én gyönyört sugárzó lelkem ;
 a pillangók levelek selymén :
 az én gyönyörtől ittas elmém.

Látta Komjáthy ezt a hattyút, ezt a fénybogárt, ezeket a pillangókat? Dehogyan látta. Érezte. Shelley keveset lát és nagyon sokat érez ; Komjáthy érez és semmit sem lát. Ezért nagy tévedés azt mondani, hogy »nagyobb vonatkozásba tudja hozni a természetet én-jével, mint Shelley«. Komjáthynál a természet egyszerűen nem létezik.

Gondolhatunk arra, hogy Shelley élete hányatott volt, nagy benyomásokkal teli ; Komjáthyé egyszerű, nem is alkalmas arra, hogy benyomásokat nyerjen. De gondoljunk arra is, hogy mindaz, amit a lelki zárkózottságról és eredményeiről mondtam, talán nem egyformán illik Shelleyre és Komjáthyra. Komjáthynál a magabazárkózottság következménye lehet az önérzet túltengése és az elvont eszmékért való rajongás ; Shelleynél valószínűleg éppen ez önérzetnek és e rajongásnak (melyek már tanuló korában összeütközésbe hozták a tanári és atyai tekintéllyel) következménye a külső világ hatástalansága. Igy érthető az, hogy Shelley képes a külső benyomások felfogására, Komjáthy képtelen. (Shelley verseiben vannak életrajzi adatok, Komjáthyban nin-

csenek). Valóban, az élet nem oka, hanem okozata jellemünknek ; sorsát mindenki maga csinálja. Ezért illik a költők élete oly csodálatosan jellemükhöz.

A harmadik eredménye e heroikus magányosságnak a pesszimizmus. A külső világ néha erőszakkal is megzavarja az elzárkózott lelket ; az ily lélek a külső világból csak az ilyen erőszakos érintéseket érezvén, csak a legnagyobb pesszimizmussal, gyűlölettel tud a külső világra gondolni. Komjáthynak az egész külső világ rabság. Szanzara. Abdera. S amint a panteizmus Spinózához, úgy a pesszimizmus Schopenhauerhez viszi. De az ő pesszimizmusa egyáltalán nem lényegi. Lényegi csak a lélek, önmaga ; és ez jó, nagy, élvez, győz : Komjáthy alapján optimista.

Az abszolút jó nála a gyönyör, a lélek gyönyöre, melyhez a test gyönyöre is hozzátartozik, a szerelem és entuziazmus részeg gyönyöre. A gyönyör valóban az egyetlen állapot, melyben az egész külső világ tényleg megsemmisül és a lélek egy pillanatra *de facto* magára marad. Ezt a gyönyört, ezt a megsemmisítő, nirvánás gyönyört hirdeti ezer és ezer változatban Komjáthy lírája. Igaza van életírójának (maga sem sejtí, mennyire igaza), mikor azt mondja, hogy nála »az érzékiségben mintegy átszellemlül a szenvedély«, — de éppen ellenkezője az igazságnak, amit nyomban utána mond, hogy »nincs benne semmi a Nirvána hangulatából«.

Átszellemlült kéj, kéj a szellemnek a külső világtól való (bár pillanatnyi) emancipálása céljából : ez várható és tényleges alapmotívuma Komjáthy szerelmi lírájának. Az ily szellemlül a szerelem is önmagára vonatkozik, voltaképp csak önmagát és önmagáért szereti ; a külső nő szerelmének csak alkalma, nem tárgya. Ennek megfelel, hogy végső szerelme, neje, Éloa, *intelligens nő* ; ez a lélek nem ellentétét keresi, mint más, hanem rokonát, akibe kihelyezheti saját tulajdonságait, hogy azokat imádjá. A nőben önmagát szereti s szerelme is egészen

magából táplálkozó. A nőt, akit szeret, voltaképpen nem ismeri, hanem képzelettel: önnön lelkét, képzelettel be-
léje.

Túltengő önérzete, pesszimizmusa, rajongása a filozofikus eszmékért, a gyönyör dicsőítése legalább is érthetővé teszik feltámadását, népszerűségét a modern holnaposok között, ha velük való rokonságát nem is bizonyítják. A holnaposokban mindezek a vonások kevésbé mélyről jöttek, mint nála (közöttük nincs ily elzárt lélek). De aki nem vette észre hasonlóságait, az nem veheti észre különbségeiket sem s nincs joga a holtat az élők rovására dicsérni.

Teljesen félreismeri a Komjáthy-monográfia szerzője Komjáthy költészetének nemzetköziségét. Mert bizonyos, hogy sohasem volt annyira nemzetközi költőnk, mint ő. A nemzet a külső világhoz tartozik, a nemzet konkrét dolog, a nemzetiség megszorítás; és Komjáthy költészete teljességgel belső, absztrakt, általános. A művészet nemzeti színe szoros összefüggésben van realizmusával: mennél reálisabb egy művész (mennél több, egyénibb vonást mutat benne a külső világ rajza) annál nemzetibb. Komjáthy *világköltő*, olyan, amilyenekhez Arany, a legreálisabb, a legnemzetibb e sorokat írta:

Pusztá elvont ideállal
inkább nem is dallanék.

Világköltő nemcsak azért, mert a világszabadságért rajong, mint Petőfi; világköltő, dacára annak, hogy szép hazafias költeményeket is írt. E hazafias költemények sem nemzetiek, mert nem reálisak; bármelyik nemzetre illenének. Ezért nem lehet Komjáthy állítólagos nemzetiségét kijátszani a holnaposok állítólagos nemzetietlensége ellen. A holnaposok (értve nem éppen a Holnap tagjait) élükön Adyval, minden Magyarországszidásuk mellett is sokkal nemzetesebbek, mert érzéseik

a magyar világ viszonyaiból fakadtak ; Komjáthy érzéseire semmiféle (külső) világnak nincs köze.

A költői képzelet és költői nyelv azonban teljesen annak a viszonyoknak a tükré, melyben a költő a külső világgal áll. Mindenki természetesnek fogja találni az eddigiek után, hogy Komjáthy képzelete szegény és egyoldalú ; de viszont ragyogó. A képzelet gazdagságát a külső világ adja, ragyogását a belső világ. Komjáthy költészete csupa fény és semmi szín. A fény a nap dolga, a színek a tárgyaké ; — a fény : a lélek, a szín : a benyomások. Ehhez képest nyelve sem színes és mégis ragyogó. Az ilyen költőnek voltaképpen nem is a nyelv az erőssége, hanem a zene. Zeneiségében van valami Vörösmartyéből, Vörösmarty színei és plasztikája nélkül. De az, hogy »azt a költői magyar nyelvet, melyet Kazinczyék után Vörösmarty, de még inkább Petőfi, Arany adtak vissza a magyarságnak, ő Reviczkyvel együtt... tovább fejlesztette«, nemcsak túlzás, hanem alapjában hamis. A magyar költői nyelv Aranyig állandóan a realitás és plasztika felé fejlődött ; s Reviczkyvel és Komjáthyval e fejlődésről hirtelen lehanyaglott, színtelenné, plasztikátlaná lett. Mindazonáltal Komjáthy nyelve éppen nem az az egyéniségtelen nyelv, ami Reviczkyé, sőt egy hatalmas egyéniség kifejeződése, elvont, de ragyogó szavakkal, nem színes, de fényes képekkel ; nem szemléletes, de izzó, nem elképzeltető, de éreztető. Még verselése is teljesen megfelel az elmondottnak : az örökös, egyforma, folyamatos jambus, itt-ott anapaestusokká forrva, minden nemzetibb vagy festőibb lejtés nélkül, igazi kozmopolita forma, mint Reviczkyéké, de szárnyaló, égő, csupa lendület. Csak néha, egy-egy rémes hangulat hatása alatt születnek durvább képek, erősebb kifejezések, egyénibben verselt, trochaikus strófák ; egy pillanatra mintha Vörösmarty tájain járnánk :

Fent az ormon ködök ülnek
 rém a rémmel elegyülnek
 köztük átok a viszony;
 lent az aljba' vad kacajba
 tör a szélvész; vérbe fagyva
 veti vehét az Iszony;

de ez is mennyire csak belülről kivetített kép, milyen kevésbé kép. Komjáthy nyelve, verselése himnikus, áradó, dagadó folyó, egyforma, mint Miltoné.

Hosszasabban foglalkoztam Komjáthy költészetével; magával a Komjáthy-könyvvel nem lett volna érdemes ily hosszasan foglalkozni. Mégis érdekes jelenség e könyv, érdekes jele a feltámadásnak, mellyel közel-múlt irodalmunk halottjai egymásután felkelnek a feledékenységéből. Csak most kezdjük észrevenni, hogy a magyar szellem ébren volt a lefolyt évtizedekben is. Előttem fekszik egy más könyv: Rédey Tivadaré Péterfy Jenőről. Péterfy irodalmi sorsa hasonló volt a Komjáthyéhoz; életében nem olvasták, ma könyveket írnak róla. Egy harmadik könyv is van az asztalomon: Dömötör János munkái. Ki ismeri ma Dömötör Jánost?

Hogyan tartozik össze a három alak? Hogyan adják meg együtt sajátos jellegét egy irodalmi kornak? Mért éltek homályban? Mért voltak az irodalom halottjai? És mi közünk még e halottakhoz nekünk, az élőknek?

2.

»Igaz, hogy nálunk az irodalom halottjai mélyebben vannak eltemetve, de mégis hiszem, hogy Péterfy valódi élete már megkezdődött.»

Ezt írta Angyal Dávid már 1901-ben, Péterfy Jenő összegyűjtött munkáinak bevezetésében. Ma, tíz év múlva, mikor Komjáthy Jenő is feltámadni látszik halottaiból: Péterfyt már a magyar essay-irodalom klasz-

szikusai közé sorozzák s talán nem alaptalanul nevezhetnők őt az ifjabb magyar irodalom egyik nevelőjének.

Rédey Tivadar terjedelmes könyve nagy szeretet és szorgalmas tanulmány eredménye; a jó tanítvány könyve ez, tele hálás rajongással a mester iránt s nemes törekvéssel, helyesen érteni, szépen megvilágítani annak tanításait. Felhasználva elég helyes választással Péterfy önállóan meg nem jelent cikkeit is, végigvezet ismeretetésével Péterfy egész írói pályáján, melyet három korra oszt: hírlapi cikkek, essay-k és görög tanulmányok korára. E korok egymásba játszanak és így Rédeynek az időrend ellen kell vétenie; ez más szóval annyit jelent, hogy csak mozaikképet adhat és nem Péterfy lelki fejlődésének a rajzát. Mert e fejlődés az idő függvénye; sohasem volt összefüggőbb fejlődés, melyben az egyes szemek annyira egymásból nőttek, oly szoros láncot képeztek volna, oly kevésbé volnának felcserélhetők. Péterfy lelki élete folytonos és szerves, s egész irodalmi működése lelkéből fakadt: témái, gondolatai, stílje mind a lelki fejlődés hű szimptomái. Rédey idézi Taine-nek azt a mondását: »A szellemi alkotások gyökerét nem kizárólag az észben kell keresnünk; az ember lelkületének, kedélyvilágának összes részei nyomot hagynak mindazon, amit csak gondol és ír.« Ez valóban találó idézet Péterfyre; az övé igazi »lírai kritika«; annál líraibb, mert önkénytelenül az, mert líraiságát rejteni törekszik. Egész lénye folyton fejlődő, eleven gyümölcsfa, melynek lehulló, ért gyümölcsei voltak művei; sokat ugyan lerázott a szél érés előtt s a szegény fa előbb kidőlt, mint minden gyümölcse megérhetett volna. De minden gyümölcsöt a fa vére táplált s nem hasonlítottak azok a karácsonyfákra aggatott csillogó talmi gyümölcsökhöz. És Rédey, bár mozaikszerű könyvében képet nem ad Péterfy egyéniségéről, inkább kivonatát műveinek, a könyv végén egy mondattal megmutatja, hogy volt fogalma ez egyéniségről; könyve legszebb

mondatával; íme: »Péterfy földjén mennyi nemes növényt láttunk, mely kedvezőtlen körülményeknél fogva nem bírt virágot hajtani; olyant azonban egyet sem, melynek ne lett volna mélyre eresztett — gyökere.«

Hol keressük ezt a gyökeret? A választ e kérdésre, s vele Péterfy képét épúgy magunknak kell megszerkesztenünk a magunk szempontjából, mint ahogy Komjáthy képét megalkottuk. Komjáthyban oly intelligenciát láttunk, mely a külső világ képei és benyomásai elől makacsul elzárkózik. Nos: Péterfyben hasonló elzárkózást találunk, de az ő elzárkózása nem intellektuális, hanem *esztétikai* jellegű.

Ő nem zárkózik el a külső világ igazságai elől; sőt mintha bizonyos lelkiismereti kérdést csinálna abból, hogy csak ilyen objektív igazságokat adjon a világ elé. Ő más menekvést ismer, más elzárkózást: a külső világot a szépség szempontjából akarja nézni, a távol élvező, nem az érző szereplő szemeivel. Ez is elzárkózás: az elzárkózás azon neme, mely a tudós lelkiismeretével megfér. Add hozzá Komjáthy lelkéhez e tudományos lelkiismeretet: és Péterfy lelke lesz belőle.

Ez egyszersmind megmagyarázza, mért fejlődött e két, mélységében hasonló lélek oly tökéletesen különbözővé.

Nem azt mondtam, hogy Péterfy tudós volt; sőt éppen: a tudományos lelkiismeret az ő lelkét artista-lélekké tette. A tudományos lelkiismeret kötelességünkke teszi tudomást szerezni a világról, akkor is, ha az fájdalmas; önlelkünk ellenére is. Mi a magába zárkózni szerető léleknek menekvése az ebből eredő fájdalomtól? Az egyetlen menekvés: az artista szemével nézni a világot, mint egy tragédiát és az igazban és szomorúban meglelni a szépet. S nem lehetne jobban kifejezni Péterfy egész életének törekvését.

Artista-lélek lesz, könyvbarát, művészetek¹ és iro-

¹ A képzőművészet nagy tárgyilagossága előtt énjének minden gyötrelme elsímult. Angyal Dávid.

dalmak ismerője, idegen lelkek szépségeinek magyarázója : így keresi a külső, az objektív világban a szépet. Egyszersmind az élet szomorúságaiban is a szépet : a *tragikumot* keresi : s művészetben és életben egyként a tragikum fejtegetéséhez vonzódik leginkább. Keller első, tragikus Heinrichja, Kemény, az öreg Arany, Teleky László, Shakespeare, a görög tragikusok, Ibsen, a Haláltánc : érdeklik a művészetben, Széchenyi, a magyar szabadságharc tragikuma az életben, a politikában. Ugyanezért érdekli a történetírás is : a Thukydides-féle tragikus történetírás, a francia forradalom története, ilyesmik. Valóban, az esztétikai tragikus felfogás az egyetlen mód a tudományos lelkiismeret és a magabazárkózó lélek kibékítésére. Nem zárkózni tisztán egy színtelen belső világba, mint Komjáthy, hanem a külső világból csinálni belső világot, a külső világot a belső szépség törvényei értelmében fogni fel.

Akármerre nézünk Péterfy világában, mindenütt megtaláljuk e tudományos lekiismeretet, mely mindenáron önmaga ellenére, önlelkét kínozva, a külső világra függeszti tekintetét s mely aztán a tragikus, esztétikai felfogásban békül meg. Ezt mutatja ifjúkorának természettudományi érdeklődése, melynek *Összegyűjtött Munkáiban* nem maradt nyoma s melyet Rédey részben Goethe hatásának, részben (s ez sokkal finomabb megjegyzés) a korviszonyoknak tulajdonít. »Az alkotmányosság beálltával — mondja — önkénytelen, a legkülönbözőbb esaternákon át beszivárgott hozzánk a pozitívizmus szelleme ; az illúziókban csalódott, de ismét tetterőre ébredt ország mohón kapott mindenben, ami *tény*. . . « De hogy mennyiben voltak összefüggésben a korviszonyok irodalmi halottjaink lelki történetével : ennek kutatása e dolgozat végső részének célját képezné, ha a szerzőnek merészsége volna e nagy témához nyúlni.

Az eddigiekből már megérthetjük azt, hogy Péterfy

nem lehetett tudós, hanem az igazat, de artistaszemmel néző essay-író; azt is, hogy figyelmének az élettelen természetről a szellemi világ felé kellett fordulnia, amelyet inkább nézhet a tragikus szépség törvényei szerint. Természettudomány helyett most történetírás és regényírás — lényegileg rokonok — kezdik érdekelni. A tudós lelkiismeret nem kisebbedett benne: nem tér ki a legfájdalmasabb igazság elől sem, sőt különösen keresi a legfájdalmasabbakat. Rokonszenvét nem bírják az oly írók, akik, mint Jókai, felszabadítják magukat az igazság békéiből, sőt mintha nem bírnák teljesen az olyan alakok sem, akik mint Eötvös, mint Kossuth, harmonikusak, fátumtalanok,¹ tragikumtalanok. Keményt, Széchenyit érezte rokonainak. A fájdalmas igazságokat keresi, hogy tragikumká emelje őket s így elvegye fulánkjukat, melyet nagyon is érez.

A fájdalmas igazság keresése teszi őt szkeptikussá a rendszerek, a schémák ellen, amelyek iránt alapjában rokonszenvet érez. Tainet így szereti és kritizálja. A legnagyobb önmeztagadás volt az igazságért: rendszeretlennek lennie.²

A fájdalmas igazságok keresése hozza őt ellentétbe a nemzeti elfogultsággal, a »nemzetiszínű korlátokkal«, mint ő nevezi. Követeli, hogy a politikus »eszével álljon kívül a háromszínű sorompón«, hogy a költő ne álljon útjában a nyugati áramoknak, »a szép inváziójának«. E szándékos, hajlamainak ellenére való nemzetköziség alapja tragikus, mint Széchenyinél is az: saját csekélységünk ismerete. Péterfy a politika kritikájában is

¹ »Egyéniségéből hiányzott egyes tehetség... fátum-szerű uralma a többi felett« — Az Eötvös-essayből.

² Euripides-tanulmányában elméletet alkot a vígjáték fellépéséről, mely ráillik Euripides és Racine korára, de nem Schillerére: itt elárulja szeretetét a schémák és elméletek iránt. Grünwald Béla könyvében is az elméletet nélkülözi. Nagy tisztelője Hegelnek!

mindig a fájdalmas, önmegtagadó józanságnak ad igazat és nem a nemzeti fellobbanásoknak : Széchenyinek és nem Kossuthnak. Éppen úgy elítéli nemzetiségi politikánk sovinizmusát.

Ilyenformán a régi magyar irodalommal szemben sem ismeri a kegyeletet. Saját szempontjából megérteni ; de aztán : kegyetlenül mai, nyugati szemmel bírálni mindent : ez az eljárása. Épily kegyetlenül ellenszegül a közönség véleményének : Jókainál Keményt, a kedvelt *Karthauzinál* a *Falu Jegyzőjét* többre becsüli.

Részben a népszerűtlen, fájdalmas igazságok kereséséből, részben artista lényéből fakad nemes konzervativizmusa. Tévedés volna azt hinni, hogy e konzervativizmus a *Budapesti Szemle* irányának tett engedmény ; ellenkezőleg, a konzervativizmusa vezethette őt a *Budapesti Szemléhez*. E konzervativizmus egész lényét áthatja s maga is ismeri, mikor (Péterfy kitünő önelemző, mint minden magabazárkózott lélek, s másokat is gyakran önmegfigyelések alapján elemez) tréfálkozva mondja, hogy ő nem fél egy kis copftól. Ellenszenves előtte az újdonság népszerűsége s artista tragikai világnézete változatlan, kornak alá nem vetett szépséget és tragikumot ismer. Ez magyarázza állásfoglalását a Nietzsche-féle forradalmi nagyságokkal szemben. Ez a szkeptikus változatlan igazságokat ismer s ha ilyennek jó kifejezésére akad s gondolatai kapcsolatában szüksége van rájuk, azokat átveszi majdnem kifejezésükkel együtt, Taine-től vagy akár Müller-Strübingtől. Nem akar mindenáron eredeti lenni s másutt elég eredeti ahhoz, hogy ne mondhassuk átvételeit plágiumnak. (Másutt kritizálja mestereit, Tainet kivált.)

Ezzel összefügg folytonos önisméltése is, amiben némileg Gyulaihoz hasonlít. Ugyanazt a gondolatot nem habozik gyakran majdnem azonos szavakkal újra leírni, ugyanazon gondolatokat több cikkben egymásután ismételve és fejlesztve, újból fejtegetni. Érdekes

látnunk ebből a szempontból is, hogyan összefüggnek egymással egyes dolgozatai, mennyire folytatása, továbbfejlesztése egyik a másiknak, mennyire egy töből fakadtak és egymásba hangzanak, mint Ibsen egyes drámái. A magából, mélyből gyökeresen, szervesen fejlődő lelkét mutatja ez is, melyre mindjárt tanulmányunk elején felhívtuk a figyelmet.

Konzervativizmusa, szerénysége mások véleményének elfogadásában, megismert igazságokhoz való, szkepticizmusát ellensúlyozó ragaszkodása, önnön gondolatainak ismétlése és fejlesztése összefügg jellemének komolyságával és azon tulajdonságával is, melyet Rédey megismert és *diszkréciónak* nevez. Valóban, ez igen fontos tünete az esztétikai magábazárkózottságnak. E diszkréció tiltakozik benne a kíméletlen »pszichológiai mohóság« ellen, mely a nagy halottak magánéletében turkál. E magábazárkózott lélek elsősorban a saját magánéletét féltette a kíváncsi szemektől. Ezért nyom el oly gondosan minden eláruló, lírai vonást kritikájában, melyek azért lépten-nyomon előtörnek; hiszen e látszólagos, készakart objektivitás voltaképp a túlságos lírai érzékenység kifolyása. És itt talán megtaláljuk a tudományos lelkiismeretnek: a külső világ igazságaihoz való kényszerített, fájdalmas, ily magánakvaló léleknél, melynek minden külső érintés fáj, kétszeresen meglepő ragaszkodásnak csíráját is, mely őt Komjáthytól elsősorban megkülönbözteti és panteista lírikus helyett artisztikus essay-íróvá tette. Kétségkívül hozzájárult ehhez a tényeket kereső, kiábrándult kor is (artisztikumba menekő kiábrándultság Péterfy egész lényé) — de hisz Komjáthy kora ugyanez volt. A jellemkülönbség: Péterfy diszkréciója, mely mint író, elzárta a lírától és a külső világra utalta. Ha világ: igazság legyen!...

Mi hozta létre Péterfy diszkrécióját? Péterfy élete kétségkívül. Családi körülményei, könnyelmű apa, érzékeny anya, hivatásának lekötöttsége, idegbetegség,

minden. Ezek nem olyan hangulatokat fejlesztenek, melyeket világba szeretnénk kiáltani. Azonkívül Komjáthy ismeretlenül, önmagának írt; Péterfy, bár érdeme szerint nem ismerve, hírlapíró volt. Komjáthy alkotott lelkéből új, színtelen, de fényes világot; Péterfy önnön lelke tragikumából menekült a világ esztétikai tragikus felfogásához. Péterfy elzárkózottsága így mintegy ellenkező irányú lesz Komjáthyéval. De mindkettő elzárkózás: közös bennük a külső világ teljesen peszszimista felfogása, mely Komjáthynál hermetikus intellektuális elzártságban, Péterfynél esztétikai-tragikai felfogásban talál vigasztalást.

Rédey inkább hőse gondolatait kutatja, mint érzelmi jellemét, és ezt helytelenül teszi. Péterfy gondolatainál nagyobb értékűek az érzelmek, melyeket e gondolatok leplezni törekuszenek; mindennél nagyobb értékű az ember, aki a sorok mögött áll. Érzelmei csak kevésben nyilatkoznak, talán csak a *modorban*, mellyel gondolatait előadja; de éppen e modor az, — hogy azt mondjam róla, amit ő mondott Széchenyiről — ami Péterfynek lelke. E modor legfőbb jellemzője az *ízlés*: diszkréciójával, konzervativizmusával, mély, szinte zenei érzékenységgel (zenekritikus volt!), artista lényével, egész lelke mélyével szorosán összenőtt tulajdonság. Kényes ízlés: ő is »vájtt fülű«, mint Kazinczy és vájtt lelkű, nemcsak szók, hanem dolgok iránt. Sérti a népszerű reklám, sérti Nietzsche kalapács-filozófiája; kritikájának fő szempontja, gondolkodásának, nyelvének fő szabályozója az ízlés.

Nyelvének az ízlés, az ízléses folyékonyság adja meg a jelleget: minden diszharmonikus hang kerülése. Péterfy mint stilisztá: az ízlés művésze németül és magyarul. Finoman ritmikus folyékonyság ez: halkneszű folyócska, mely alig vet látható hullámokat.

Még egy pár szót Péterfy fejlődéséről. E fejlődés rajza nem egyéb lenne, mint felelet azon kérdésre: mint

gubózódik be a tudományos érdeklődés lassanként az esztétikai zárkózottságba? Az első állomás általános tudományos érdeklődés (még természettudományi is); a második történeti (s ez fejleszti ki a tragikus világnézetet); ezután már csak egy haladás van hátra az artistaságban, az esztétikai begubózottságban: végkép eliminálni a tudományból (a világból) mindent, ami nem szép lehet és — a görögséghez menekülni. (Ez a szaka Péterfy életének talán a Dante-essay-vel kezdődik s a görög irodalom tanulmányával tetőpontját éri.) Eszerint én is három részre osztanám Péterfy fejlődését, de nem külső alapon (mint: hírlapírás, *Budapesti Szemle*, *Görög irodalom-történet*), sem műfajok szerint (cikkek, essay-k, könyv): hanem a belső fejlődést vévén alapol.

3.

Két ember áll előttünk, akik egy korban éltek és közös volt a sorsuk; két zseniális író, kik életükben nem találták meg közönségüket.¹ Hol keressük a közös sors okát? Közös jellemvonásban. E közös jellemvonás jellemük gyökere: a visszahúzódás, a zárkózottság.

Hol keressük a közös jellemvonás okát? A fajban vagy a korban, a milióban?

A közös zárkózottság Komjáthynál intellektuális, Péterfynél esztétikai karaktert ölt. Jellemző Péterfy tragikum-elméletére, mely, mint láttuk, egész lelkével

¹ Péterfyt voltaképp nem lehet elfeledett írónak tekinteni. Az irodalmi szakkörök már életében kitüntették; a Kisfaludy-társaságnak tagja volt. De a közönség nem ismerte vagy félreismerte; addig névtelen, a Jókai-essay után népszerűtlen lett. És belül, a lelke egy ismeretlen író lelke volt; egy íróé, aki magának ír, a közönséggel való kapcsolat nélkül: különös jelenség hírlapírónál. — Péterfy kapcsolata a közönséggel halála után kezdődik, összegyűjtött műveinek kiadásával.

oly szorosan összefügg, hogy szerinte a tragikumnak semmi köze a morálhoz. Az ő zárkózottsága, az ő tragikumja valóban tisztán és teljesen esztétikai. De ha a kor, ha az ország e zárkózottság oka, valószínűleg fog feltűnni, hogy e korban, ebben az országban intellektuális és esztétikai mellett a morális zárkózottság típusát is megtaláljuk.

Ezért akarok néhány szót mondani Dömötör Jánosról is ismét leírni e sokáig eltemetett nevet. Nem akarom jellemezni őt, nem akarom feltámasztani: irodalmi halottak feltámasztására nem érzek elég krisztusi erőt: fel fognak támadni, ha kell, maguktól. De amit mondani akarok, nem lenne teljes az ő neve nélkül.

Dömötör János Komjáthynek és Péterfynek idősebb kortársa. Parasztfiú, vidéki, csöndes ember. Verseket, műfordításokat, népies leveleket, kisebb tanulmányokat írt, nagyobbrészt a *Vasárnapi Újság*ba. Öngyilkos lett, mint Péterfy. Munkáit halála után Baráth Ferenc adta ki vékony kötetkében.

Kevés verse: rendkívül mély vallomásai egy magába-zárkózott léleknek, akiben a tudós lelkiismeret helyett (melyről Péterfynél beszéltünk) a morális lelkiismeret fejlett ki. A kifejezés ily egyszerűsége kevésszer szövetkezett az érzés ekkora mélységével.

Alapvonása neki is az elzárkózás. Megvan az ezzel összefüggő pesszimizmus a külső világ iránt. De morális jelleménél fogva őt kizárólag az emberi világ érdekli:

Minden dolgod, emberfia,
Komoly képű komédia.

Morális aggodalommal iparkodik fájdalmát magának tartani:

Fájdalma nem a világé:
Elég neki a magáé.

Iparkodik senkit sem vádolni :

Ó én senkit sem vádolok ;
Minden dolog rendes dolog,
Ami fáj is, elfödözöm,
S a világgal semmi közöm.

Ez utóbbi pár sort két versében is ismétli. És mégsem tud elvonulni a világtól, nem engedi morális lelkiismerete. Ez lesz tragikumja, mint Péterfynek a tudós lelkiismeret.

Itt az ember, itt előttem
S Jákob harcát harcolom
S bár a harcot már kiálltam,
Nem törött meg, fentart lábam
S erőt érez tomporom.

Morális feladatokat érez s biztatja magát :

Állok, állok kételyemben
Harcra újra van erőm...

Dehogy van ereje!

Hiszen volt már Megváltója
S e világot meg nem óvta,
Hát te, gyarló, mit tehetsz ?

Mégis, mint Péterfy, ő is aggó lelkiismeretességgel akar a külső világba, ő a morális világba, a tettek világába hatni, bármint fáj neki. Ha tollára veszi, élénk realizmussal festi e külső világot : a morális mindig praktikusabb, élesebb szemű, mint az intellektuális vagy az esztétikus. Nyelve is népiesebb, reálisabb, magyarabb, kissé Arany-ízű. Mint Péterfy, az esztétikus, a német, ő, a morális, az angol irodalom kedvelője. Mint Péterfy-

nek a nyugodt esztétikai élvezetekbe merült élet, neki az erkölcsös, egyszerű családi élet volna ideálja. A magyar parasztcsalád életét kevesen ábrázolták úgy, mint ő, többi közt a *Tornyos nyoszolyáról* szóló versében: a nyoszolyáról, mely minden titkot lát:

És előtted titok nem volt
sem öröme, sem baja' —
Gyászt, örömet vegyest láttál,
régii tornyos nyoszolya.

Ismétli (gyönyörűen) a *Beatus Illét*. És sohasem lehet ily *Beatus*. Hitetlen Tamás, nőszülni nem mer, megörülés-től fél. Folyton erkölcsi aggályok, furdalások, határozatlanságok meredélyein jár: mult és jövő nem hagyják feledni:

Elöttem a pohár. Igyunk;
Igyunk a multért s a jövőre!
Hiszen mind *Jánuszok vagyunk*:
egyszerre nézünk hátra és előre.

»Neki mindig nyugalom kell. — S azt keresi, ami fáj.«
Hiába vágyik »Megnyugodni, nem kutatni. — Azt élvezni,
ami van.« A bibliaolvasó protestáns morális szemével
nézi korát:

A kor gyarapszik, szépül, épül —
Csak egy vén híd lett semmivé,
mely kezdet óta eget-földet
Számunkra tarta együvé.

De végre úgy tetszik, megtalálja azt a moráltalan
pesszimizmust, amely már belenyugszik a rosszba. »Fájó
igazság, vérez a szív, Ha mélyebben tekint belé.« De
mégis: igazság, melyben meg lehet állapodni a sokat
hányatott léleknek.

Dönthetetlen tudományom
 nem inog, mint Hamleté ;
 Hogy kövesse, nem kívánom,
 aki el nem érhető.

»Éltem sivár, jövőm iszony« — mondja, de
 úgy érzi, hogy nyugodt. Most már nem is csak a kort
 vádolja :

Rossz az ember, rossz a kor,
 S hiszem, eljő valaha még
 az egy pásztor, egy akol.
 Pásztorunk majd Lucifer lesz.
 Közös aklunk a pokol :
 bűn és véték a halálban
 minket együvé pakol.

E nagy morális lélek a pokolban, a szenvedésben
 akar megnyugodni :

Leszünk sokan a pokolban,
 — mondja egy másik versben —

Van ott jó is, van elég
 Van kit nincs mért oldni, kötni
 Van akinek bűn se gyötri,
 Csak a másé, kebelét.

E látszólagos moráltalan vagy morális megnyugvás
 életébe került. Péterfy is akkor lőtte föbe magát, mikor
 eljutott a görögség esztétikai szigetére. Mint Péterfy
 Széchenyivel, Grünwald Bélával, Teleky Lászlóval, úgy
 foglalkozott ő is egy tanulmányában öngyilkos költőink-
 kel, morális szemmel helytelenítve az öngyilkosságot.
 De az elzárkózásnak mindig tragikus vége lesz, ha
 lelkiismerettel párosul.

Ez magyarázza, mért tragikus Péterfynél és Dömötörnél és nem oly mértékben az Komjáthynál. Neki *sikerült* elzárkózni, önmaga zsenijébe.

Dömötör *humbler bard* (hogy az általa fordított Longfellow szavával éljek), de jó költő, minden szava mélyen jött lelkéből s tipikus illusztrációja annak, amit mutatni akartam.

*

Most hogy az utolsó és legfontosabb kérdés jönne : mi a közös forrása egy korban egy nemzet irodalmában ennyi elzárkózásnak, — oly korban, mikor az a nemzet már irodalmi életet él — mi az oka a magyar irodalmi életek ez örökös tragédiáinak és éppen a közelmúltban : a kritikus nem mer tovább írni. Péterfy azt szokta mondani, hogy különb legény lett volna, ha a sors ifjúságában a küldföldre veti, de így élete, mintha el volna tiporva. Így van-e? vagy Dömötörnek van igaza, aki a kort vádolja? — nem kutatom.

Vannak dolgok, melyek keserűbbek kimondva, mint érezve s azt hiszem (attól félek), olvasóim már sejtik, amit mondanom lehetne. S talán már nem időszerű is kimondani : mintha a feltámadások korát élnők.

De a feltámadások ünnepe legyen a kegyelet ünnepe is. A magyar irodalomnak, még mindig kötelességei vannak az alig letűnt kor halottjai iránt. Komjáthy versei talán lassanként hozzáférhetőbbekké válnak, mint ma, de Péterfynek hány értékes essay-je nem szerepel összegyűjtött munkáiban? várván egy negyedik kötetre. És Dömötörre ki emlékezik?

Maint joyau dort enseveli

Dans les ténèbres et l'oubli

Bien loin des pioches et des sondes.

PETŐFI ÉS ARANY

1910.

I.

A nagykorösi Arany-szobor leleplezése alkalmából olvastunk egy cikket valamely napilapban, melynek írója azon panaszkodott, hogy nagy költőink közül csak Petőfinek van több szobra az országban, Arany, Vörösmarty egy-két szoborral kénytelen beérni. Annak az illusztrálására hozza fel ezt a cikkíró, hogy mennyire nem becsüljük meg még az igazi magas művészetet: regényes életpálya, politikai dicsőség s a költői nyelvnek bizonyos könnyed rakoncátlansága és szellemessége sokkal nagyobb okok egy költő elismerésére, mint mélyről jött művészet, — ami mélyről jött, szükségképpen halkabb, — mély és halk egyéniség hatalmas formák önkénytes bilincseiben.

Ime, az örök kontroverzia Petőfi vagy Arany elsőbbségéről: bármily esztétikátlan és filozófiátlan, mégis igen érdekes jelenség, mert jóformán az egyetlen esztétikai probléma, mely a magyar közönség legszélesebb rétegeibe beszivárgott. S ha az irodalmilag kevésbé művelt emberek körében vizsgáljuk ezt a tömegpszichológiai jelenséget, — ahol kevésbé bonyolultan jelenik meg — észrevesszük, hogy a két költő összehasonlításánál nem annyira költészetük, mint emberi egyéniségük a mértékadó. E két nagy egyéniség oly hatalmas és végletes két szembenálló típusa a magyar léleknek, hogy valamelyikét mindenünk közelállónak érzi a maga kedélyéhez s e rokonságerzet adja meg irodalmi ítélkezéseinek öntudatlan alapját. Így lőn nálunk az esztétika bizonyos fokig

vérmérséklet kérdése ; s a flegmatikusok és melankólikusok különváltak a szangvinikusoktól és kolerikusoktól, öregek a fiataloktól s (mert a politika is többnyire vérmérséklet dolga) a nyugodtabb haladás hívei függetlenségiektől és szocialistáktól.

De a dolog tulajdonképi fontosságát akkor fogjuk csak látni, ha a nézőtérrel az irodalmi élet színpadára fordítjuk szemünket. Minthogy legműveltebb irodalmi köreinkben elterjedt ama felfogás, hogy a művészet nagyságait összemérni és osztályozni nem lehet, ez a kontroverzia sem jelenhetik meg itt nyíltan és öntudatosan, mint a kevésbé művelt közönség körében. Mindazonáltal a vérmérsékletek alapvető különbsége utat tör magának az irodalmi esztétikába is s kétféle felfogáskülönbségben nyilvánul. A túlzók vagy az egyik vagy a másik *fajta költészetet* (mert a vérmérsékletfajtákból költészetfajtákat csinálnak) egyáltalán nem tartják költészetnek ; így mondják Ady túlzóbb követői, hogy az Arany-féle költészet egyáltalán nem költészet s ez újabb költői iskola részben talán költői gyakorlatával is azt akarja igazolni, hogy objektivitás és művészet nem tartoznak a költészethez. Viszont az ellenkező párt túlzói a naiv Petőfi-re tekintenek bizonyos kicsinyléssel s a művész Aranyt valami arisztokratikus magasságba helyezik e népszerű költő fölé. — Van aztán a kontroverziának egy sokkal rejtettebb s még sokkal fontosabb formája is. A kérdés e formában az lesz : mi a költészet lényeges értéke ? A *tűz* — feleli az egyik párt — új tüzek és új lobogások, mennél újszerűbb egyéniségnek mennél szabadabb, mennél korlátlanabb, mennél pongyolább kifejezése. *A művészet* — mondja a másik párt — művészi világítás, művészi vers és nyelv, tanulmány, arisztokratikus érzések és ízlés, s formák, művészi formák. Az ízlésre az előbbi párt nem sokat ad, sőt talán öntudatlan is keresi a disszonanciákat ; s bár új formák jelszavával megy harcba, fontosabb neki a régi formák megvetése, mint újak alkotása. A másik

fájlalni kezdi az új iskola formai anarkiáját, körülbelül úgy, mint hajdan az Arany-iskola fájlalta a Petőfi-utánzókat. Öntudatlanul szembenállnak a kritikában is: az egyik, amelynek tanulmány- és művészetellenes elmélete a pozitív kritika alapjait nyíltan elvetette, hipermodern és affektált fellengéssel iparkodik kifejezni a kifejezhetetlent s ködösen új terminológiával költeni a nem sejtett benyomását; a másik irány kritikája ragaszkodik a Gyulai—Péterfy-féle nemesen objektív essay-stílushoz.

Ilyen világításban az Arany-Petőfi-kontroverzia tipikus jelensége a magyar irodalmi életnek mind e mai napig. Az a két kötet tehát, melyek kezünkben vannak s melyek egyike Petőfi műveinek új esztétikai elemzését nyújtja, másika pedig Arany elveszettnek hitt irodalomtörténetét adja közre, történeti és esztétikai tekinteteken kívül nagyobb irodalompszichológiai érdekléssel is bír, midőn egyrészt mai irodalmunknak Petőfivel, másrészt Aranynak az egész magyar irodalommal szemben elfoglalt állására vethetnek új fényt.

Az elsőre roppant szükség van, mert az új magyar irodalomnak Petőfivel szemben voltaképp állásfoglalása nincs. Ady iskolája, melynek igen romantikus ideálja van a zseniről, mint Balassában és Csokonaiban, úgy Petőfiben is ennek az ideálnak a megtestesülését szeretné látni; ők Petőfi regényes életéből, idealisztikus forradalmi politikájából s némely fiatalos és affektált rakoncátlankodásából akarják megalkotni Petőfi képét, megfélekedzvéen mindazon vonásokról, melyek az ő ideáljuknak ellentmondhatnának. Viszont az ortodox kritika az adatgyűjtésen kívül alig tett egyebet, mint ismételte és ellaposította Gyulai tömören fogalmazott ítéleteit. Ehhez járul mindkét részről az a nagyhangú bálványozás, belemagyarázás, gyakran modernkedéssel vegyítve, nagypipájú, kevésdohányú tudományoskodás és művésziesség, melynek klasszikus példáit láthattuk

újabbán is, s amely egy darabig csilloghat a modern kritika hangzatos jelszavaival, de időmultán okvetlen csömört okoz.

Az új Petőfi-essay szerzője Gyulai szellemének ajánlja könyvét, de mestere voltaképpen Riedl; az egész könyv tervén, valamint egyes lapjain is észrevehető az író ambíciója, hogy a Riedl remek Arany-könyvének mintegy pendantját nyujtsa Petőfiről. Stílusa is az a modern essaystílus, melyet Riedl és köre honosítottak meg irodalmunkban. Ha Gyulai stílusát Macaulay élénk és mégis nyugodt, festő és mégis fejtegető, kiválóan józan stíljéhez lehet hasonlítani: Riedlék mintaképe inkább Taine, az érdekesítően analizáló, francia logikájával és szellemes hasonlataival. De míg ez a stílus a kiválóan logikus Tainenak legbensőbb lényegéből fakadt, míg Riedlnél egy érdekes temperamentum és Péterfynél egy melankólikus kedély külön szint ad neki: addig kevésbé kifejezett egyéniségű követőinél igen könnyen sablonná válhatik. A részletező logika magától értetődő dolgok kifejtésére csábíthat, a szellemes hasonlatok folyton egy tárgykörre vonatkoztatva, végre szólamokká süllyednek, a rövid (elemző) mondatok szenvelgés színét öltik. Ide tartozik a modern műveltség minduntalan betolakodása is a szerző és tárgya közé, amely néha már Riedlnél bánt bennünket. Ide tartozik végre az előadás líraisága, mely minduntalan a kritikus érzelmeivel zavar; van-e pedig joga valakinek az igaz, nagy lírát kicsinyes prózálírásban feloldani, mint cukrot a vízben?

De, elválasztva a felszínen úszó salakot, nézzük meg, ami alatta marad. Vessünk egy tekintetett a képre, melyet az új könyv Petőfiről fest. Több tekintetben érdekelní fog. Az első értekezés Petőfi jellemének egy sajátos antagónizmusát állapítja meg. Az irodalmi arckép célja talán mindig az, hogy divergens, gyakran ellentétes vonások belső összefüggését megéreztesse. Az új könyv szerzőjének ez, talán öntudatlanul, sikerül:

megéretteti velünk, milyen mély belső összefüggés van Petőfi korlátatlan forradalmi természete s másrésről erkölcsösége s bizonyos mértékben így nevezhető korlátoltsága közt. Mert tény, hogy Petőfi a legerkölsösebb és (erkölcsi szempontból) legkorlátoltabb költőkhöz tartozik, akik valaha éltek. Aki csak a forradalmi külszint hajlandó benne látni, alaposan félreismeri. Legmélyebb hajlamai és nézetei Petőfit tökéletes nyárspolgárrá teszik s jobban vizsgálva, még forradalmiságán is észrevesszük ezt a (nincs jobb szó) nyárspolgári színezetet. Valóban, a nyárspolgári élethez hozzátartozik, hogy a fiatalság kitombolja magát. Petőfit, aki már eleve mint kivételesen jó fiút ismertünk meg, élete végén mint kitűnő férjet és boldog apát látjuk viszont, akit a legkiáltóbb forradalmi szereplésekbe voltaképp lázas véralkatú neje ingerel bele. Lásd az életrajzokat, Ferenczit.

Maradj, maradj el a csaták teréről :

Nem léssz kevésbé kedves én előttem

Árnyas magányodnak homályiban,

Mint lennél künn, bár bámultatva a

Nyilvánosság napfényes ormain.

Igy ír a költő (lelke mélyén éppen nem híve a nőemancipációnak) feleségéhez, aki nemzetiszín váll-kötőkkel felpántlikázva jelenik meg a forradalmi népgyűléseken, ahova más asszony nem jár : és sütkérezik a nyilvánosság verőfényes ormain.

Természetesen, ez csak példa ; mikor forradalmiságról beszélek, nemcsak a politikát értem.

A földolog, hogy Petőfiben e két véglet : forradalmiság és nyárspolgáriság, korlátatlanság és korlátoltság szorosán összefügg, mert egy tőből fakadtak : szülőjük az egészség. Petőfi valósággal tipikus egészséges kedély, amihez épügy hozzátartoznak erőtől és önbizalomtól duzzadó túlzásai, mint mély erkölcsi érzése és optimiz-

musa. Petőfi forradalmiságában semmi sincs a dekadensek forradalmiságából; sőt annak éppen ellentéte. Mindnyájan tudjuk, hogy szociális világnézete mennyire korlátolt és naiv, demokrata és nyárspolgári. Erkölcsi világnézete és ami több, élete teljesen az uralkodó erkölcs alapján áll, — önkénytelen, erőltetés nélkül. Esztétikai ízlése époly korlátolt és naiv. Szét kell tehát rombolnunk azok ábrándjait, akik Petőfiben a mai forradalmárköltők rokonát akarnák látni: ilyesmiről szó sem lehet oly költőnél, aki maga a megtestesült egészség.

S ennek a lelki egészségnek legtipikusabb tünete az őszinteség, amelyet Petőfi legtöbb méltatója annyira kiemel. Valóban, ez az a vonás, amelynek megfigyeléséből a lélek egészségi állapotának legbiztosabb diagnózisát lehetne adni. Az egészséges lelkű ember őszinte, éppen azért, mert nincsenek lelkének fájó pontjai, melyekhez nem szeret hozzá nyúlni. Petőfi őszinte és kíméletlen, az őseMBER őszinteségével és kíméletlenségével. Ezzel szemben az agyonsebzett lelkű dekadens költészete fátyolos: szimbolikus vagy (művészien) impassibilis, szemérmes és *l'art-pour-l'art*os. S ilyen voltaképp az Arany Jánosé is. Ime, ismét az örökké szembenálló két szellemirány s azt hiszem, nem lenne nehéz kiválasztani, melyik közülök a modernebb, a sebheft modern lélek költészete. Arany határtalanul modernebb Petőfinél. Petőfi határtalanul egészségesebb.

De az egészség szó általános és sokértelmű. Miben áll közelebbről a Petőfi egészsége?

Volt életében egy kor, a *Felhők* kora, amikor a világgyűlölet és byronizmus beteges életnézetével kacérkodott.

»Gyűlöltem én is — volt reá okom« — mint ő maga mondja. S valóban, míg eddig inkább a világgyűlölet szenvedett voltát hangsúlyozták kritikussaink, az új Petőfi-essay arra fordítja a figyelmet, hogy a költőnek volt oka reá. S ez a helyes szempont. Petőfi szenvedett; az egészséges ember sír és káromkodik, mikor szenved;

Petőfi sírt és káromkodott igen egészségesen. De csak azért, hogy a sors fordultával annál jobban élvezze megint az életet. Az ok megszűntével megszűnt a hatás is; s Petőfi maga is csodálkozva és szégyennel kérdi:

Én hittem-e egykor a
 Átoknak az éltet?
 Én bolygtam a földön
 Mint éji kísértet?
 Elégeti arcom
 A szégyeni láng! —
 Mily édes az élet,
 Mily szép a világ!

Ime, az egészséges lélek. Röviden kifejezve: erős, de nem mély érzése a világnak: gyorsan lángol, könnyen felejt. Nem jól ismerte magát a fiatal Petőfi, mikor lelkét szembeállította a Dunával, melyet *hajó futása s dülő fergeteg* annyiszor megsebez:

Mégis, ha elmegy fergeteg s hajó,
 A seb begyógyul s minden újra jó.

Az ő lelke a Dunához hasonlatos. S ez talán szükséges feltétele annak, hogy a lélek egészséges maradjon s ne sebhődjék agyon e gonosz világban. S ez talán a legnagyobb szerencse. Petőfi a legszetrencsésebb költő.

Haeonlítsuk össze vele Aranyt, akit egy-egy érzés halhatatlan üldöz, akinek költészetében egy-egy képzet makacsul vissza-visszatér, a nagy tépődött, tele titkolt sebekkel, melyek minden időváltozáskor megújulnak.

Petőfi szerelmi élete éles példákat ad az elmondottakhoz. A könnyű, gyors és egészséges lángolás, valamint a könnyű, gyors és egészséges gyógyulás itt nyilvánvaló. Kitűnően jellemzi azt, amit Csapó Etelka halála után nemsokára írt:

Szeretnék már szeretni újlag

— — — — —
A hegytetőn még ül a téli hó,
Midőn tövében már virág fesel.

Valóban, mikor a költő azt mondja, hogy a szerelem

Rózsafán kis madárfészek
Melyben vígan füttyörészek,
S ha feldúlja a fergeteg,
Tovább szállok, mást építék,

ez nemcsak kedves kacérkodás a világfiséggel, hanem a költő egészséges kedélyének őszinte nyilatkozata. Általában, ahol a kritika vagy irodalomtörténet Petőfi szerelmi költészetéről ír (s kivált mikor Szendrey Júliáról szól), többnyire a frázisok felszínes magasságaiba téved. Egyáltalán nem akarom kétségbevonni, hogy a költőnek Júliához való érzelme erős és nagy szerelem volt, nagy akadályokon győzni tudó egészséges szerelem. Nem is fogom talán világfias könnyelműséggel vádolni azt, akiről csak az imént mondtam, hogy alapjában szigorú erkölcsű nyárspolgár volt. Ez azonban nem von le semmit azokból, amit előbb beszéltem. Az egészséges nyárspolgár természetrajzához hozzátartozik, hogy ifjúkori szerelmeit könnyen feledi, feleségéhez pedig hű marad.

Petőfi férjnek született és családapának. Már legelső verseiben is erre gondol (*Az én mátkám*). Jellemző, hogy az olyan hámból kirúgós, affektált és rossz vers után, mint ez :

— — — engem a rendes élet
Időnek előtte megölne, tudom :
Költő vagyok, költőileg kell
Végig rohannom az életuton,

nyomában egy ilyen végződésű vers következik :

Megérem-e, hogy nekem is lesz
Szép, csendes házi életem?

Költészete a családi idillben éri el majdnem a tetőfokát. A *Téli esték* a legszebb magyar vershez tartozik. Petőfi ideálja a visszavonult jó családi élet.

Füstöljünk, iddogáljunk...
Vidáman ránk ragyog
A lámpa, feleségem
Szeme s a csillagok.

— És hogyan lehet, — azt hiszem, önkénytelenül kérdi az olvasó — hogy ez az ember mégis véresszájú forradalmi hős, a nagy idők egyik legexponáltabb szereplője lett?

Meglátjuk, hogy ez önként következik.

Az új Petőfi-essay szerzőjének kitünő ötlete, hogy Petőfi hazafiságát családi érzelmeiből és a szülőföld igazi nyárspolgári szeretetéből származtatja le. Legelső hazafias költeménye, *Aranykalással ékes rónaság*, világosan mutatja ezt az átmenetet. A nyárspolgár ragaszkodása a földhöz, amelyen született s a fajhoz, amelyből született, — a családi érzelmeknek mintegy kitérülése — egészséges büszkeség és harci kedv; ezek teszik Petőfi hazafiságának alapját. A földhöz és a fajhoz; és hogy mindezek dacára Petőfinek a multhoz kevés érzéke van (bármennyire szeret is lelkesítő történelmet olvasni), az éppen olyan dolog, mint ahogy, láttuk, saját élete multjához is kevés érzéke van: a mult sebei gyorsan tűnnek nála; Petőfi a jelen pillanat költője. Viszont Aranyt, amint a saját multja folyton üldözi, úgy üldözi örökké fájának multja is: az ő költészete valóban az egész mult eredője.

Igen érthető az is, hogy Petőfi hazafisága még jobban kitekint: demokratikus és anarchikus világnézeté. Min-

denben teljesen korának embere ; a jelen embere, történelmi érzék és vatesi előrelátás nélkül s korának eszméit úgy érti, mint egy szegénysorsú egészséges nyárszpolgár értheti. Valódi nyárszpolgári gyűlölet az előkelők és minden arisztokratizmus ellen, az erkölcsös nyárszpolgár s az akaraterős, egészséges kedély büszkesége és korlátlan harci kedve jellemzik őt. Akaraterős és bátor, mint teljesen egészséges lélek ; minden akadályt megvet, minden célt elér. Milyen más az arisztokrata, Hamlet-lelkű, habozó, félnék Arany.

De könnyű annak bátornak lenni, akinek sebei olyan könnyen gyógyulnak. S erre vezethető vissza Petőfi roppant élénk nyilvános szereplése is. Első sorban állott, mert sérthetetlen volt, mint Siegfried vagy Achilles ; s nem volt Achilles-sarka. Ami bántotta, azon őszintesége s egészséges haragja mindjárt túlادott. Arany, a »túlérző fájvirág«, visszahúzódó.

Neki azonban kellett a világ. Mint egészséges lélek, élni és hatni akart, benyomásokat kapni és továbbadni ; semmi sem volt benne a nagy magánosok lelkéből. Az olyan embernek, aki csak a jelenben él és akinek a múltból nincs tartalékkincse, szükségesek a benyomások ; s az olyan, ha költő, a benyomások költője. Ilyen volt Petőfi. A külvilág minden apró jelensége iránt fogékonyabb lelket nála keveset találhatunk. Ez teszi, hogy minden jelentéktelen alkalomra verset ír s gyakran jelentéktelen verset. Ha fáj a szeme, ha a pipafüst kicsordítja könnyét, kész a vers. Az új Petőfi-könyv is idézi :

Nem vagyok én verseknek szükiben.

És mint egészséges lélek, nem befelé néz, önmagát kínosan vizsgálva, hanem kifelé, benyomásokat várva. Voltaképp nem szubjektív költő. A benyomások iránti nagy fogékonysága teszi őt nagy leíróvá. Leíró költeményei a magyar költészet legmagasabb szintjén állanak

Új kritikusa jól kiemeli realizmusukat. Petőfi általában nem nagy művész. A benyomások sokkal nyersebben jelennek meg nála, sokkal kevésbé öntődnek át a lélek olvasztó kohóján, hogyses az lehetne. Kevés benne az alkotó, sokkal több a tükörszerű. A tükör minden képet gyorsan visszaad és rögtön elfelejt. A tükör a képeket kevésbé alakítja. Petőfi ilyen. Nyelve nem mutat egyéni színezetet, mint Aranyé. Látása nem oly sajátos. Demokratikusabb és közérthetőbb. De gyorsabb és nagyon hív. Tükör. De ez a tükör csodálatosan tiszta és éles képeket ad.

A világ képei gyorsan mozognak, egy pillanatra élesen megvillannak a tükörben és aztán eltűnnek.

A leírás tárgya természetesen leginkább, amit a költő leginkább szeret : a családi élet, a szülőföld. Hegyes vidéket alig néhány helyen, pl. *Salgóban* rajzol. Ebből új kritikusanak az a sajátos, lélektanilag is megokolatlan gondolata támad, hogy amit a költő nem szeret, azt nem is tudja rajzolni ; pl. a telet. Hogy téli leírásai nem sikerülnek. Számos helyet hozhatnánk ezt cáfolni ; így a gyönyörű *Téli világ* című verset. De maga a bíráló választja meg a bizonyító példáját legszerencsétlenebbül. A *Pusztán télen* című versről akarja kimutatni, hogy nem sikerült. Ez mutatja, hogy egy *a priori* gondolat milyen helytelen ítéletekre csábítja az esztétikust. Valóban nem értem, hogy akadjon valaki, akit meg ne kapjon az a csodálatos hangulat, mely ebből a költeményből kiárad, aki ne bámulja a leírás csodálatos képzelgető erejét és a folyton fokozódó hangulat szigorú felépítését. Miko, még gyermek voltam, gyenge és ideges, könnyek jöttek a szemembe, valahányszor ezt a verset olvastam. Az új bíráló teljesen korlátolt érvekkel megy ellene és Gyulai ellen, aki dicsérte. A negatív leírást veti szemére, Péterfy tekintélyére hivatkozva. De nem veszi észre, hogy ami másutt impotencia lehet, az e versben művészi szükségesség, kontraszt, melynek felmerülése a lélekben lélek-

tanilag époly érthető, mint helyzete a költemény elején szükséges *esztétikai alap* — hogy Beöthy kifejezését használjam — a továbbiak hangulati előkészítésére.

Általában ez a kritikus Petőfi tájképművészetének nem néz a mélyére. Mesterséges módszereket keres benne. Az *Alföld* című költemény strófáiról pl. azt mondja: »A két első sor rendesen a tér, a két utóbbi a rá felvonuló élet.« Ezt kevés helyen lehetne erőltetés nélkül alkalmazni. Petőfi nem dolgozott ily *recipe* szerint. Ami a legmélyebb és legérdekesebb Petőfi leírásaiban, a képek bámulatos tisztasága, élessége, mely onnan származik, hogy a tükör színben, világításban igen keveset ad hozzá a képekhez. Ami megint oda megy ki, hogy költőnk a benyomások költője és voltaképp nem szubjektív költő. Az ő egészséges, egyszerű lelkén, mint az ablaküvegen át majdnem egészen természetes színekben látjuk a világot, nem ad mindennek külön fényt és színt, mint az abnormis nagy művészek, mint Arany.

Valóban, Petőfi lelke, mint minden egészséges lélek, rendkívül egyszerű, átlátszó és naív. Erről a naivságról az új Petőfi-könyv külön fejezetben beszél s nekünk itt már alig van hozzátennivalónk; az eddigiekből különben is minden magától értetődő és dedukálható.

2.

Láttuk az elmondottak szerint, hogy az ellentét Petőfi és Arany között tényleg megvan; de lényegesen más az, mint ahogy akár az ortodoxok, akár a modernek képzelik. Arany a beteges, abnormis zseni és Petőfi az egészséges nyárspolgár. Ha csak életviszonyaikat vesszük tekintetbe és nem iparkodunk pszichológiájukba behatolni, teljesen külsőségek után indulunk és téves eredményekre jutunk.

A *faculté mattresse* Aranynál valami előkelő szenzibilitás, amely a külvilág minden behatását mély és mul-

hatatlan sebnek érzi. A benyomás ilyenformán nem vesz el, hanem tovább rezeg, tovább fáj a lélekben és a lélek folyton gazdagodik a multtal, az egész mult tovább élven benne. Ez magyarázza Aranynak rendkívüli érzékét a mult iránt, ami mint az érzékenység, arisztokrata vonás: a demokrata Petőfiéknek csak a jelen létezik.¹ Az arisztokratálélek, amely az egész multat hordozza magában, költészetében is tudatos folytatója és eredője az egész mult költészetének és minden sorából az egész mult lelke cseng. Innen Aranynak nagy irodalomtörténeti érdeklődése, melynek legbővebb dokumentumát, irodalomtörténeti előadásait a nagykőrösi gimnáziumban, iskolai jegyzetek alapján nagyon híven és pontosan rekonstruálva adta ki Pap Károly.

Figyeljünk arra, hogy a multnak ez a továbbélése és felhalmozódása szoros kapcsolatban van Aranynak rendkívül sajátos egyéniségével, egyéni látásával. Valóban az ily lélekben, amely a mult minden sebeit viseli, a jelen képei sem tűnhetnek fel oly egyszerű és természetes színekben, mint pl. Petőfinél; a vele együtt-ható mult sajátos színt vet rájuk, egyéni színt. S amint a képzelet, úgy a kifejezés is teljesen egyéni lesz az ily komplikált lelkekben. Arany kifejezésmódja egyáltalán nem egyszerű, mint Petőfié, sőt ellenkezőleg. S alig van sora, mely nem viselné magán az egyéni látás és stílus kettős bélyegét. Ezt legszebben Riedl mutatta ki, akinek könyvében az első mondat: »Arany költészete egész világ, melynek megvan a maga emberfaja, a maga növényzete és állatvilága, szóval sajátos természete és éghajlata.« Arany szenzibilitása époly érzékeny a való-

¹ Az arisztokratizmusra nézve vesd össze Arany származását, a *Toldi szerelme* enumerációját, a nemes stílt és történeti érzéket, a levelet, melyben Petőfi le akarja beszélni Aranyt, hogy a *Murány ostromát* Wesselényinek ajánlja s azt, amit Riedl mond Aranyról a cigányokkal szemben való ítéletéről.

ság iránt, époly jól lát, mint Petőfi — de mindent saját-ságos világításban. Az ilyen rendkívül egyéni költőt voltaképpen époly kevésbé szabadna objektívnek mondani, mint Petőfit szubjektívnek. Az, amit rendszeren a költő objektivitásának neveznek, az elmondottakkal szorosán összefügg. Az ily végtelenül sértékeny, szenzitív lélek valóban nem szeret önmagáról beszélni, mint a beteg nem szeret sebeiben turkálni. Az ily arisztokrata lélek nem viszi sebeit a piacra. Sőt a költészet neki voltaképpen csak menekvés a valóság kínzó, sebző világából, mely iránt haj! nagyon is eleven érzéke van és érzékenysége. Ezt fejezi ki pl. a *Vigasztaló* című verse. Menekülés, hova? a mult világába, az egyetlenbe, mely a sebző jelentől elfordíthatja figyelmét, mert az ember lelke nem állhat másból, mint multból és jelenből. A mult sebei kevésbé fájnak s a képzelet, amely a mult sebeit kombinálja, eltereli a figyelmet a jelen fájóbb sebeitől. Ezért Arany lírája sem közvetlen benyomásokot ad, hanem emlékekből táplálkozik és diszkrétan fátyolozott líra. S ugyanezért költészete leginkább epikai. S ámbár ez epikai költészet mélye csupa titkolt és eltagadhatatlan szubjektivitás, megjelenése mégis egy realista, sőt naturalista¹ költészet megjelenése. Rendkívüli szenzibilitása s ezzel összefüggő óriási képzet-, azaz szókinése képessé teszi a legfinomabb dolgok látására és kifejezésére s külön fejezetet érdemelne a lelkiismeretesség, amellyel az általa látott valósághoz aggodalmasan ragaszkodik. Ez ugyanaz a tragikus lelkiismeretesség, amelyről Péterfyről szólván is beszélünk,² s amely minden ily sértékeny arisztokrata léleknek közös vonása. Arany-nál három alakot vesz. Az első a költői realizmus.

¹ V. ö. a *Bolond Istók* I. énekét és Thewrewk Árpád könyvét a *Nagyidai cigányokról*.

² L. az *Irodalom halottjai* c. tanulmányt.

Petőfinél a realizmus önkénytelen, magától értetődő, könnyű. Aranynál aggodalmas, fájdalmas. Az egyik a tükör, a másik a festő. A másik forma az erkölcsi lelkiismeretesség. S itt tapintunk az egész dolognak mélyére. Petőfi, a nyárspolgár, erkölcsös ember, önkénytelen és nem érdemből, nem lelkiismeretből, erkölcsös, mert úgy született, erkölcsös époly könnyedén, mint amily könnyedén tesz mindent. Őszinte, mert egyszerű és nincs mit elhallgatnia; őszinte, mint ahogy az üveg átlátszó.

Aranynál máskép van. Akinek egész lelke seb, annak az őszinteség keserves lelkiismeretesség. Az csak azért őszinte, hogy ne legyen egy újabb, még keservesebb sebe, a lelkifurdalás; mert minden lelkifurdalást ismét mély és halhatatlan sebnak érez. Aki multját mindig magában hordja, annál a lelkiismeretesség lényege a multhoz való ragaszkodás és erkölcsi következetesség, mert minden legkisebb ellentét mult és jelen közt új seb és örök lelkifurdalás. Ez az, amit *Weininger*, a hirhedt osztrák filozófus *Gedächtnis*nek, erkölcsi emlékezetnek nevez és a zseni legmélyebb sajátosságának mond.

Ilyen *Weininger* értelmében vett zseni Arany. Ez annak a rendellenes erkölcsi érzékenységnek alapja, mely Arany egész életét egy Hamlet életévé teszi; ha Petőfi az egészséges erkölcs, Aranyé beteges erkölcsi szenzibilitás, *égető, mint Nessus vére*. Riedl kimutatja, hogy ez van meg Arany hőseiben is, Toldiban (gondoljunk a György vitézének vagy Tar Lőrincnek megölése utáni hangulatokra); Piroskában, Etelében, a balladahősökben.

E rendkívüli erkölcsi érzékenység a lelket habozóvá, félénkké, szemérmessé teszi. Itt minden megint összefügg az előbbiekkal. Akinek minden ártatlannak látszó cselekedete új lelkifurdalások bőséges forrása, az elzárkózik, hogy ne kelljen cselekednie. Az, ha tán ki is csábul néha a tett mezejére,

De majd, mint beteg az ágyba,
Visszavágyik a magányba.

Az iparkodik úgy élni, hogy azon ne lehessen folt. Amily lelkiismeretes költő, oly lelkiismeretes tanár, férj, apa. De ez a nyárspolgárság lényegileg különbözik a Petőfi nyárspolgárságától. Petőfi nyárspolgár a zseni álarcában. Arany zseni a nyárspolgár álarcában.

A harmadik formája Arany lelkiismeretességének a tudós lelkiismerete. S itt visszatérünk a könyvre, melynek kapcsán írtuk e sorokat s mely Aranyt mint tanárt és tudóst mutatja be. Aranyt lelkiismeretessége esztétikai dolgokban époly hipochondriássá és habozóvá teszi, mint mindenben; ezért hagyott annyi töredéket és kiadatlan művet. Neki minden kritika új seb volt:

Mert — betegnek — izgalom,

Ha olvassák itt is, ott is

S bírálgatják új dalom.

Ez végletekig vitt esztétikai gondosságra készítette, hogy csak tökéleteset adjon ki. (Ebben is ellentéte a könnyen dolgozó Petőfinek.) Ezért az esztétikából való-ságos nagy tudományt csinált magának,¹ amelynek gyümölcsei az utólérhetetlen *Vojtinán* kívül (és néhány kisebb költeményen, mint a *Sárkány* címűn) prózai dolgozataiban maradtak ránk.

Arany prózai dolgozatairól újabban sokat írtak, noha inkább kivonatokat adva belőlük, mint eredeti ítéleteket róluk. Mégis rájövünk lassan, hogy őt, kit az ortodoxok ismertek esztétikai vezérükül, egyáltalán nem lehet elmaradott kritikusként tartani. Ez a nyárspolgár-költő, amint gyakorlatában megelőzte a leg-

¹ Ebben is ellentéte Petőfinek, aki csak a divatos írót szerette.

modernebb naturalista és *l'art-pour-l'art* irányokat, úgy elméletében többszörösen megelőzte Tainet, először módszerben, alkalmazva a milieu- és race-elméletet írói arcképeiben és *Zrinyi és Tassoban*;¹ azután az eszményítés elméletében, megírva a *Vojtinát* hat évvel a Taine híres előadásai előtt *de l'Ideal dans l'Art* (1867), amelyekben nincs több, mint a *Vojtinában*. Gondoljunk arra is, hogy pl. Hebbelt ő méltatta először irodalmunkban, mint az eposz modernizálóját, maga is nagy modernizálja az eposznak; hogy Flaubert-t és az orosz írókat ő fedezte fel a magyar olvasó számára. Irodalomtörténetének kiadója közli tervezett, de nem engedélyezett olvasókönyvének előszavát is, mely úgy pedagógiai, mint esztétikai szempontból kitűnő és eredeti munka.

Aranyban, mint irodalomtörténetésben az esztétikai ízlés és tudás egyesül a mult iránti nagy érzékkel. Eredeti történetírónak nem lehet mondani. Önálló kutatásra alkalmatlan nem volt; nagyobb részt Toldy és mások adatait veszi át.² A szoros és önálló tudományosságot pedagógiai célja is kizárta. Arany, mint Benkó ismert könyvéből és másunnan tudjuk, kitűnő tanár volt; nemcsak nagy egyéniségének önkénytelen hatása, higgadt modora és nagy tudása tette azzá, hanem az a lelki ismeretesség, amellyel kötelességeit teljesítette és saját pedagógiáját alaposan átgondolta. E pedagógia kiválóan józan gyerekismeretre vall. Azt mondja egy program-értekezésében, hogy »az a 15—16 éves ifjú, aki előtt most nyílt meg a stíl virágos mezeje, aki rokon- vagy ellenszenvét csupán a külsőhöz köti s elsősorban ebből

¹ »A szenteskedő kéjsóvár olasz szembeállítása a magyar hadvezérrel olynemű dolog, mint Musset és Tennyson szembeállítása az angol irodalom történetében. Arany még pontosabb a dokumentálásban.

² Maga — szerényen — Toldy extraktusának nevezi jegyzetét.

a szempontból ítélkezik, képtelenség, hogy egyúttal magasabb érdekeket, mint a nyelv erejét, a kompozíció hatalmát, a költészet egyszerű fenségét is érezze. Már lelki alkatánál fogva — ki akarván tűnni — csak a *jelent* nézi, a *mult* ügyetlen törekvései, avult szépségei iránt, amiket önfejlődése színvonalán alul állóknak tart, sem kedve, sem érzéke.« Ezeket a szavakat számos mai tanárunk megfontolhatná. Annál feltűnőbbek, mert oly történeti érzékű ember írja, mint Arany, önmegtagadó objektivitással. Még modernebb pedagógia hangjait üti meg egy levelében Léway Józsefhez: »Oly alkalmazott esztétika, mely minden művészetre kiterjed, vagy oly teoretika, mely csupán szemlélődéssel lakik jól — nem ily korú, olvasottságú ifjakhoz való. A szókat betanulhatná, de az értelem éhen maradna.« Annyira símult e tanár a gyermekek értelméhez és ízléséhez, hogy az újabb irodalmat, mint könnyebbet és élvezetesebbet, előbb tárgyalta, tanította a réginél, nem törődve a tudományos szempontokkal, melyek e sorrend ellen szólnak.

Arany az irodalomtörténetet teljesen a mai módszer szerint, induktíve, olvasmányok alapján tanította s a diktátum csak végleges, megjegyzésre szánt összefoglalás akart lenni. Így nem is várhatjuk, hogy a költő egyéniségéből sokat találjunk benne. Azonkívül a nagy költő prózája másutt sem valami nagyon egyéni: Arany valóságos ellentéte a modern szubjektív kritikusoknak. Mint előadásainak kiadója is megjegyzi, ő rakta le nálunk a filológiai módszer alapjait. Lelkiismeretessége a tényekhez és adatokhoz ragaszkodik és szemérme, mely érzéseit még lírájában is fátyolozottá teszi, prózában lehetőleg egyáltalán nem engedi őket nyilatkozni. Ami versben diszkrét, az prózában szemérmetlen nyíltság lehet. Arany idegesen borzad minden szemérmetlenségtől. Díszit, hasonlatot, az egyéni képzelet jeleit, csak olyan helyen enged prózájába, ahol a megértéshez szükség

van rá. Ezért lesz prózája, mint maga mondja, *fahangúvá* és olyanná, amilyenek Riedl elemzi. Kétszeresen így van ebben a »száraz összefoglalásban«. Annál inkább meglep bennünket a rendkívüli gondos tömörség és szabatosság, mely minden mondatát jellemzi. Ez is művészet: a legérettebb logikai művészet. És néha, mint a villám, egy-egy pillanatra egy epigrammai fordulat, egy kitűnő jelző (»a vízesző Zsigmond«) felvillan az iskolás kifejezések közt.

Valóban szerencsés a kiadó kifejezése: ezeket a rövid, logikus fejezetkéket leginkább epigrammai él jellemzi. S tartalmilag még több érdekeset találunk bennök. Ilyen mingyárt a hún-magyar mondák és ősműveltség jellemzése, mely a Csaba-trilógia tudományos forrásaira világíthat rá s látható szeretettel van megírva. Aranynak e dolgokban olyan szakműveltsége volt, mint akárkinek abban a korban. S több tévedése mellett is szembeszökő a bámulatos önmehtagadó lelkiismeretességű józanság, mellyel a költő kedvelt tárgyával, epikai hitelének összes alapjaival szemben ítélni tud.

A középkori irodalomról igen szigorúan ítél, annak szépségeit kevéssé sejtí: ami természetes, hisz középkori irodalmunk kincseinek megvilágítása csak a legújabb kutatások műve. Annál több figyelmet szentel a korrajzi háttérnek s itt egyes kis fejezetei valóságos kis mesterművek, annak az Aranynak művei, aki a korai reneszánsz egész műveltségébe oly csodálatosan élte bele magát *Toldi szerelmében*. Arany legendás történeti érzéke párosul itt szigorú logikájával és semmit kicsinek nem néző lelkiismeretességével, hogy e kis művekben olyat alkosson, amelyből mint egy Heredia-szonettből elvenni, sem hozzátenni egy szót sem lehetne. Egy-egy kor beszorítva néhány színtelennek tetsző mondatba; csak aki maga hasonlót próbál, veszi észre a benne rejlő roppant logikai műveletet.

A következő kor még inkább a Tinódiak és Ilosvaiak

kora Arany szemében, mint Balassái — s ez talán érthető a Toldi, Török Bálint, Szondi költőjénél a Radvánszky-kódex felfedezése előtti időben. Legérdekesebb itt (pedagógiai szempont is) a régi magyar versformák összeállítása, amelynek ma sem szabadna hiányozni egy iskolai irodalomtörténetben.

Felélénkül a könyv azon kor felé, melyről Arany írói arcképei szólnak. Korok, iskolák, írók jellemzése itt mind kitünő s megegyező a mai ítéletekkel. A kiadó szerint Toldy és Gyulai később ismerték e jegyzeteket s így nem lehetetlen, hogy egyes dolgokban hatással is voltak a mai ítéletekre.

A reformkor elemzése megint kitünő; Széchenyiről két szó (ezek a lángész hibái) élesen világít. — A következő kor iránt megint kissé igazságtalan; ez már talán a győzelmes irodalmi iskola igazságtalansága a legyőzöttel szemben. Kölcsey lírája mást érdemelt volna (bár itt mentség, hogy e nagy költőt ma sem becsüljük eléggé); nekem Vörösmarty jellemzése is kissé halaványnak tetszik.

Önnön győzelmes iskoláját dicsérve, Arany egészen diszkrét, nemcsak abban, hogy magát nem említi (amely hiányt állítólag Szilágyi Sándor igen szépen és méltóan pótolta a későbbi jegyzetekben), hanem költőtársainak dicséretében is. Nem valami merész újító, ami tankönyvben nem is volna szabad, hanem a megállapodott közvélemény kifejezője. Mégis helyesen jegyzi meg a kiadó, hogy e kis irodalomtörténetnek nagy érdekessége az, hogy az új iskolát ez helyezi irodalmunk fejlődésében az öt megillető helyre először időrendben; Toldy még teljesen konzervatív. És ha igaz, e kis könyvecske ebben sem maradt titkos hatás nélkül újabb irodalomtörténeti felfogásunkra.

Petőfiről szól legtöbbit Arany, védelmezve őt a vádak ellen, körülbelül olyan hangon, mint az utóbbi

években Adyt volt szokás védelmezni.¹ Érdekes, amint a kiadó bebizonyítja: kronologice Arany itt az első, aki kimondja, hogy Petőfi a világirodalomban is számottevő költő; a második utána a francia Taillandier, a *Revue des deux Mondes*ban. Gyulai még nem mert hasonlót mondani s Erdélyi, akit még újabb kritikánk is érdemén felül becsül, — Erdélyi az esztétikailag oly kevésbé fogékony esztétikus, aki képes volt Arany *Katalinját* végigolvasni, anélkül, hogy észrevette volna, hogy az gyönyörű jambusokban van írva és nem rossz ősi nyolcasokban — s ezt oly időben, mikor Byron hasonló költeményeit minden valamire való kritikusként kívülről kellett volna tudnia, — Erdélyi azt mondta, hogy ne merjük Petőfit összemérni — Bérangervel.

¹ Nagyon érdekes — és tárgyunkkal szorosan összefüggő — lélektani tanulmány lenne itt kutatni, milyen szemekkel olvashatta Arany — Petőfit?

AZ IFJÚ VÖRÖSMARTY

1911.

Ez a tanulmány tulajdonképpen csak bevezetése a következőnek: mely a *férfi Vörösmarty*-ról fog szólni. Az író nagyon kéri az olvasót, kövesse őt keresztül türelmesen e bevezetésnek unalmasabb s talán haszontalannak látszó fejtegetésein is, hogy azután megérthesse azokat a lázokat és felettébb érdekes kataklizmákat, amelyek a férfi Vörösmarty csodálatosan temérdek és tarka képzeteit, mint a kaleidoszkóp színes üvegszemeit, a legkétségbeesettebb és tarkább táncokra rázták.

E bevezetés végén úgy hagyjuk el ezt a lelket, mint egy abnormisan gazdag és fantasztikus, szomorúan mély színű, de nyugodt és harmónikus, mozdulatlan képet. A következő tanulmányban úgy fogjuk viszontlátni, mint az elvarázsolt házat, melyet ő ír le egy meséjében, ahol minden bútor és minden tárgy, sulyok, pizskafa, küszöb, tű, guzsaly maguk a röpködő színek és illatok, önálló és mozgó cselekvőkké lesznek és a legörültebb hancuzást rendezik.

1. Ismeretlen szigetek, ahol kincseket lehet találni.

Nagy szellemek és nagy művek a régibb időkben sem hiányoznak a magyar irodalomból: valami mégis hiányzik, hogy ezt az egységes elnevezést: *irodalom*, teljesen igazolja. Hiányzik az irodalomnak egységes folyama, ami az egyes szellemeket és műveket egymáshoz csatolja s ezáltal az irodalmat, a magyar lelket ön-

magának, önnön kincseinek tudatára ébressze — az öntudat mindig összekapcsolódás, mint a pszichológusok mondják. Hiányzik az irodalom az irodalomról, mely hagyományt és egységet teremt, az összekötő lélek; s a magyar irodalom a megszakadozott öntudatokhoz hasonlít, amelyeket Janet tanulmányozott. Ma is, ügyebár, nem idézzük egymást és kritikánk lényegesen szubjektív és kérdés, hogy olvassuk-e egymást? De régen minden zsenink olyan volt, mint egy sziget, mérhetetlen pusztaság között. Kincses keleti országok átka ez, ahol nagy erők laknak kicsi kultúrában s így nagy különbségek. De íme, felírtam egy zsenink nevét, aki irodalmi társaságok központjában élt, ifjúkorától országos hírnévben, legnagyobbként tisztelve; most hatalmas szobra van s neve minden magyar ajakán — s alapjában nem ismert költő és nem sejtett lélek. Lehette kérdezni: megvan-e a szép magyar irodalom? amiről voltaképp senki sem tud, nem annyi-e, mintha nem is léteznék?

A Vörösmarty-irodalom szánalmasan csekély. Gyulai Pál egy mintaszerű kiadással és egy eleven és tiszta nyelven művészileg megírt életrajzzal ajándékozott meg bennünket; de a kiadás jegyzetei csak nyers adatok; s az életrajz inkább kor- és miliőrajz, melyben a hős alakja csak kívülről nézve jelenik meg úgy, amint környezetében mozgott és kortársai előtt mutatkozott. Gyulai nem mert Vörösmarty lelkének mélységeibe lehatolni — s talán nem is gondolt rá. S amink azonkívül és azóta van, alig több iskolás — és valóban iskolai — dolgozatoknál. S ami csodálatos, ezek a dolgozatok, kezdve az öreg Toldyén, aki könyvet írt Vörösmarty epikai műveiről, majdnem mind a költő oly oldalait rajzolják, melyek bevallottan gyengébb oldalai, pl. újabban legtöbbször a drámai műveit. Líráját mintha nem mernék vizsgálni; pedig legtöbbször itt érzik őt nagy-nak — érzik, ha nem is ismerik.

Mert ismerni, Vörösmartyt nem ismerik — jóformán senki sem ismeri, még az írók sem. Vörösmarty, a *Szózat* költője, — egy olyan költeményé, amelynek szépségeit a megszokástól nehezen érezzük, — Vörösmarty a *Zalán futásának* költője, egy hosszú eposzé, amely (mondjuk csak ki) számunkra unalmas. De Vörösmarty a *Vén cigány* költője is, kétségkívül a legcsodálatosabb magyar versé, amelyet ismerünk; s ezért Vörösmarty nagy ember és izgató talány számunkra, töredékekből, amelyek összetartozandóságát nem értjük — mint a fejtörő játékok, amelyekben különböző alakú kövecsekből kell kirakni egy figurát. De lehet-e kirakni a figurát, ha a kövecsek nagy része hiányzik? Vörösmarty műveinek legnagyobb részét egyáltalában nem ismerjük. Vörösmarty elfeledett költő és nagyságát csak sejthetjük.

2. A művész, akitől várnak valamit.

Elfeledett? Kérdés, hogy ismert volt-e valaha. Hisz Vörösmarty a nemzet előtt kezdettől fogva a *Zalán futásának* a költője volt. Az első és korai nagy siker, mint sok költőre, rá is átokként nehezedett egész életében. Hazafias buzdításokat vártak tőle és a nemzeti történelem éneklését — s Vörösmarty azok közé tartozott, akik nyomasztó tehernek és kötelességnek érzik, ha valamit várnak tőlük. Vörösmartynak, az embernek, különben is egyik jellemző vonása valami lázas (Vörösmartyban minden lázas) és makacs ragaszkodás ahhoz, hogy beváltson minden várakozást s nemcsak másokkal, hanem elsősorban önmagával szemben. A *Zalán futását* erőszakkal is befejezi, megfeszített munkával, keresztültörve magát a meddő dárdaerdőn s minden bonyolult harcok egyhangú fürgetegein. Témáit nem tudja abbahagyni, azok vissza-visszatérnek és üldözik őt, még akkor is, ha (mint *Zalán*, vagy *Salamon*, *Toldi*, vagy *Zotmund-Kund*) csak külső divatparancsolta témák és

nem lelkéből nőttek ki. Ifjúkori tragédiáját öt év múlva újra dolgozza, ismét hat év múlva balladát csinál belőle, szem melláthatólag küzködve a kemény és hideg külső témát lelke tüzével felolvasztani: de győz. Nem tudja kihányani magából az értéktelent: ellenkezőleg, beolvasztani és megnemesíteni törekszik. Azt hiszem, nem is mer olyankor másra gondolni és semmit sem mer pihentetni, nehogy abbahagyja:

Ami jót kezdél, jól folytasd, vissza ne bámulj:
A gyakran pihenő dolga pihenni szokott —

mondja egy epigrammájában, melyet Gyulai későn találván meg, a zsengek jegyzetei közé tesz — holott igen jellemző. A költő nem tud elszakadni attól, amit egyszer kezdett: a nehéz nagy lélek tehetetlensége ez, mely rokon a nehéz nagy test tehetetlenségével.

Ha Vörösmarty lelki fejlődését megérteni akarjuk, ezt a vonást kell magyarázó elvül szem előtt tartanunk. Neveltetésénél fogva szerény és munkás fiatalember volt, születésénél fogva nagy energia, aki éber, ifjú szemekkel nézett az életbe és leste, hogy ez az élet mit vár tőle, az energiától. Aktív szellem volt; férfi; az élet pedig pezsgett körülötte, egy felébredt, felifjult nemzet élete, eleven pezsgés, eleven munka, megfogta magának. Nem is lehetett másra gondolni, míg ez előtte állt: így kívánta az élet. Később, mikor nagy filozófiai kérdések bántották, ez a dolog teljesen öntudatossá vált benne.

Előttünk egy nemzetnek sorsa áll:

Ha ezt kivittuk a mély sülyedésből...

Köszönjük, ó sors, áldomásodat:

Ez jó multság, férfimunka volt.

Most érdekes elnézni, hogyan szegődnek ez egyetlen közvetlen, természetes munka szolgálatába szerény, ifjú életének minden eseményei. Mik az események ebben

az életben? Az olvasmányok és a szerelem. Olvasmányait, persze, a véletlenek hozták; s a hazafias, férfias Berzsenyi lobogó fáklója villogott szemébe. De olvasott külföldi költőket is és kétségkívül megvolt benne a vágy, amelyről Arany beszél, mindig a leghíresebbet és nem a legélvezetesebbet olvasni; a növekvők szerénysége ez, a fejlődés előérzete, az ízlés akarata önmagán felülemelkedni, szükséges és természetes ösztöne az emelkedésnek. Shakespeare, Homér, Tasso voltak a kiválasztott könyvek: és íme, az ifjú talál egy kort a magyar történetben, mely hasonlatos a Shakespeare históriáiban rajzolt világhoz és drámát ír róla; azután hexameteres eposzt ír Árpádról. Az olvasmányok csak mintául szolgálnak, formácul, melyekkel a nemzeti mézesbábot ki lehet szaggatni. És a virágokról gyűjtött méz, az ábrándos gyermekszerelem édessége, jó arra, hogy ezt a nyúlós süteményt édesítse. A gazdag kisasszony alakja, akiért a nevelő, szegény fiú, titokban eped, az olajbarna arc, komoly és nemes vonások, a harcok fáradalmait fogják deríteni, mint a gobelin-csataképeken, összecsuklott, összebonyolódott ló- és emberlábak alatt a virágos mező.

3. Egy lázadás története.

Ez a Vörösmarty talán nem nagy költő még (az első *Salamont* nem ismerjük), csak erő és férfi, aki nem született hasztalan veszteglődni, hanem egész életét, mindem benyomását bele tudja görbíteni annak a célnak a szolgálatába, melyet az élet kínál neki. *Zalánt* kezdi írni, éjjelezve, makacsul és töri magát, elnyomni az eszköz lázadását a cél ellen; mert íme, az eszköz fellázad, az igába hajtott lélek fellázad mestere, a munka ellen; és evvel a lázadással kezd Vörösmarty nagy költővé lenni. Ez a lázadó lélek, az eszközök gyűjteménye, rendkívül, abnormisan gazdag már; magába szedett ezer képet és ezer hangulatot, sokkal többet, hogysen

ki ne dagadnának a cél szűk kanosójából. Eleven nép volt ez a képzetek népe, melyet nem lehetett sorompókba zárni; s oly szesz, melynek íze kiégett a tortából.

A *Zalán* rengeteg pazarságú képsorozata valósággal lázadó tömeg és minden lépten ezt a benyomást kelti. Minden telik belőle: egy egész mitológia, rengeteg képhalmaz a harcok ezerféle módjaira (olyan embertől, ki harcot sohasem ismert), egész élet, kemény és egészséges humor —

Sorra kemény áldást mondok fejetekre botommal —

a lányos és gyermekes bájnak páratlanul gazdag és édes jelenetei, *villattal viselő ibolyák*, gyönyörű tájképek, fantasztikus pompák leírásai, plasztikusan meglátott állat- és pásztorképek hasonlatok gyanánt, melyek úgy vannak elrejtve a nagy munka zugaiba, mint a gazdag faragású szarkofág sarkain egy-egy kosfej. Mindez ép-oly rendetlen és zavaró összevisszasággal (az ifjúság áradó pazarságával), éppen mint nagyon is gazdag és aprólékos és tömött faragású szarkofág mintázatában növények kocsányai, állatok szarvai, istennők fürtei és vitézek kardjai egymásba fonódnak. Kétségkívül látnunk kell, Vörösmarty nyitva tartotta a szemét és lelkiismeretes gyűjtő volt, aki abból, amit látott és amit érzett, semmit sem hagyott elveszni, de nem is selejtezett ki semmit s a fiatalság fegyelmezetlenségével hányta kábító kincsét garmadába.

És ez a kincs teljesen az *övé*, maga gyűjtötte. Olvasmányai *csak* formákat adtak, amint mondtam, kizsággatni süteményét: olvasmányainak szellemébe igazában be se hatolt (mint már Gyulai észrevette), csak formájukat leste. Nem volt szüksége másra. Történelmi, mondai anyaga *Zalán*hoz nagyon kevés volt: mese, divina machina, minden a saját kincseiből tellett. S a nyelv is onnan tellett, a nyelvet is maga csinálta, vagy

legalább azt a mély barnaszín szőnyeget, melyet örökölt Berzsenyitől, átszötte a legcsodálatosabb, legtarkább színekkel, hogy nem lehetett többé megismerni. Ahol sok a képzet, ott sok a szín, sok a szó, gazdag a nyelv. Valóban, ha valahol, úgy Vörösmartynál a nyelvkincs egy a képzetkinccsel; elég gazdag, soha kevesebbet, elég erős (mert a nyelv fegyelmezéséhez is férfierő kell), soha *mást* nem mondani a kellőnél. Ez ad klasszikus és tömör ízt ez áradozó nyelvnek. A képzetek fellázadtak a munka ellen: a szavak engedelmes szolgái a képzeteknek.

Mindez magyarázza a *Zalán* vegyes hatását: végigolvasni majdnem lehetetlenség; az ember elveszik e tömkelegben: a fiatal író, akinek még sohasem volt közönsége, az összhatást egyáltalán nem tudta kiszámítani. De egyes képei, egyes sorai végtelen izgatják a fantáziát és beleragadnak az emlékezetbe: egyik a képzetek, másik a szavak dolga. E képzeteket és szavakat zene borítja el, zenére születtek; s ez már aztán egészen sajátos, meghatározhatatlan valami, Vörösmarty lelkének egyéni zenéje, mindig egy, bár oly változatos, mint maguk a képzetek; akár a harci robajt festi, amikor a messze pusztákat

Napkelet ifjainak dobogó paripái tiporták¹

ami (igaza van Tóth Bélának) még szebb, mint a *quadripedante putrem sonitu*; akár édesen olvad feléd, deli Hajna, mikor ápolgattad a bajnokot s

Szép szemedet szemem szerelembe merülve mulattad. Vörösmarty hexameterei semmit sem klasszikusak: ez egészen modern vers: Vörösmarty zenéje. Néhol talán Vergiliusra emlékeztetnek, de csak azért, mert Vergilius már néhol modern költő.

¹ Nem a *Zalánból* való, de ugyanazon évből és a *Zalán* stílusában; az utolsó fél sor a *Zalánban* is előfordul.

Most úgy képzelem valahogy (bár talán nem fogja mindenki megérteni), hogy a zene kapcsolja egyé a képzeteket s teszi őket mindig-egyszerre-mindjelenvalókká, úgy, hogy minden egyes képből a végtelenbe nyflik kilátás. Amit Gellért Oszkár egy szegény mai költőről írt, az fokozottabb mértékben illik Vörösmartyra: ez ad filozófiai zamatot legegyszerűbb képei-nek. Mindnyájan emlékszünk arra, mikor éj van,

... az élet

Elnyugszik s a fél föld lesz nyoszolyája...

Micsoda távolság van ebben a versben. És micsoda részegítő elröpítése a képzeteknek az ilyen sor

Ég szüze, aki dicső fejedén szép csillagot ingatsz.

Ha Vörösmartyt olvassuk, mindig közel vannak a csillagok, a halál és a végtelenségek. Mikor arról van szó, hogy egy vitéz nem hord zárt sisakot, páncélt, mingyárt arra gondol:

Kard nekem a páncél; szabadon viszi homlokom a nyílt Könnyű kalpagot és mikor eljő végnapom, a szép Föld színét s ragyogó egeket még látom utólszor; Te pedig eltakarod fejedet...

A gazdag végtelenség ez örökös együttlátása szomorú dolog Vörösmarty előtt; sajátságos, de a végtelen látása (amely művésznek lehetséges), mindig szomorú. Mintha az volna szomorú, hogy nincs út tovább; ez a sok szépség mind céltalan volt, mert ez az egész. Ezért keserves minden, ami határtalan,

Mint harag és szerelem, ha határ nincs benne, keserves.

Ezért van az, hogy a költő előtt, aki pedig a régi dicsőségét énekli, mégis (annyira nem tűrik a képzetek és hangulatok a munka és a cél igáját)

Gyászos vagy s szomorú, emléke az ősi időnek.

Mert ez az ősi idő voltaképp csak Vörösmarty lelkének időtlen ideje.

Ez nem lázadó fájdalom, hanem nyugodt és klaszszikus: tudatában a maga gazdagságának, szépségének és gyógyíthatatlanságának. Ez nem lázadó fájdalom és mégis lázas, mint minden Vörösmartyban, mint a hipnotizált fájdalma, akinek az fáj, hogy sokat lát. És különben az egész Kárel éneke, mint nemsokára *Hábador* is, s a tervezett *Helvüla*, a mélabús Ossziánra emlékeztet — ami az első voltaképpeni idegen hatás Vörösmarty költészetére. Innen már nemcsak formákat kapott, hanem színeket is, egy egész színezési modort, mely talán Rembrandt, talán — mint Beöthy finoman vette észre — Caravaggio modorával hasonlítható, s mely *Eger* egy jelenetében s a *Két Szomszédvár*-ban a clairobscur remekeit alkotta. De ami a lényeges rokonság s ami megmagyarázza, hogy e színezés mindkettőhöz illik: az nem átvétel: ez az *ossziáni hangulat* Vörösmartynál voltaképp egészen más forrásból származik, mint Ossziánnál: Vörösmartynál, mint láttuk, a képzettömeg a forrása, Osszián pedig képekben és képzetekben igen szegény könyv. Vörösmarty talán még a *Zalán* kiemelt része előtt írta a *Kis gyermek halálára* című ismert és gyönyörű versét, melynél semmi esetre sem lehet Ossziánra gondolni s melyben már ugyanez a nyugodt és végtelenbe sóhajtó fájdalom zenél:

Alunni fogsz s nem lesznek álmaid,

Alunni fogsz s nem lesz több reggeled —

mindenki tudja kívülről, de nem mindenki sejtí, milyen szép.

Osszián azonkívül egy műfajt adott Vörösmartynak, egy műfajt, amely hasonlatos a régi alexandriaiak epyllionához: nem eposz, hanem hőskép, alkalmas a nagy-szerűségre, melyet Vörösmarty végtelenbe lendülő fan-

táziája mindig megkíván, alkalmas eszköze a hon-
 ébresztés nagy munkájának is, alkalmas gyűjtőedény
 a kiáradt színek és képek számára, alkalmas műfaj oly
 költőnek, akinek lendülete, bár a külvilágból táplálkozik,
 mégis alapjában lírai, — azt hiszem, megmagyaráztuk,
 mért és hogyan — akár az alexandriai eidyllion költőké.
 Mert az epyllion közel áll az eidyllionhoz és Vörösmarty
 kis eposzai és képecskéi éppen a fájdalom nyugodtságánál
 fogva sok tekintetben idilli hatásúak. Első a *Cserhalom*,
 az utólérhetetlen szépségű sátorjelenettel, melyben valami
 nyugodt és bánatos ragyogás (a szerelmes könny ragyo-
 gása) és a kifejezés mesteri adekvátsága valóban görög
 versekre emlékeztetnek és előhírnökei Vörösmarty ké-
 söbbi csodálatos epigrammáinak. A csillagok itt is közel
 vannak hozzánk, akkor is, mikor a költő Etelkét a
 hattyúhoz hasonlítja, mely könnyű lebegéssel suhan

S leszállnak
 Hold és csillag ezüst sugarakkal játszani hozzá.

A másik a *Hábador*, drámai formában, valamennyi
 közt a legossziánibb. De íme, ebben az évben már —
 1826-ban vagyunk, csak egy évvel a *Zalán* megjelenése
 után — a képek lázadása tetőpontra hág. Lehányja a
 nemzeti igát és valóban a végtelenbe lendül, időközön
 keres tündérvölgyeket és délszigeteket. Ezek lázadó
 epyllionok, az egyik még a régi formában, a másik
 egészen merészen és zseniálisan a magyar népmeséhez
 köti felszabadult fantazmagóriáit és Zrinyi-köntöst szab
 rájuk — íme, a második nagy hatás Vörösmartyra, a
 kemény Zrinyié —, oly végtelenül stílszerű köntöst,
 amelyben Zrinyi ügyetlenségei és dőcögései mesterileg
 utánozva, megannyi szépséggé lesznek: oly utánzás,
 amelyre csak a legnagyobb stílérzékkel megáldott művé-
 szek, az Anatole France-ok képesek. Ez a két fantasz-
 tikus költemény a legtipikusabban mutatja az ifjú

Vörösmartyt, az ő lázadó képzettségével és ha német volnék, azt mondanám, hogy betetőzik Vörösmarty első periódusát. Ez a túltömött és végtelenbe lendülő ifjú fantázia vadul szomjazza a sohasem látottat, sohasem sejtettet, ez a nagy művész, a kötelességből multak énekese, a hagyományos versekben újat és hallatlant akar teremteni.

Nincs kedvem, sem időm mindennapi dolgokat írni,
Újat írok, nagyot is, kedveset is, rettenetést is
... Oly dalt mondok világ hallatára

Melynek égen, földön ne légyen határa.
mert érzi agyában rengeteg képek soha nem álmodott
nyüzsgésével, hogy ez a nyüzsgés, amint az ő lelkében,
az ő lelkének zenéjével egybejött, maga egy egészen
új világ

Amit fül nem hallott, a szem meg nem jára,
Azt én írva lelém lelkem asztalára.

4. A fogoly visszatér börtönébe.

Vörösmarty huszonhatéves. És még gyermek, az *Ezeregyéjszákát* olvassa. Ő az a gyermek, aki egy délszaki puszta szigetén él és a bérc tetejére kiállva, a csillagokat faggatja :

Szép kis ezüst csillag, menj el, kérdezd meg az istent

De akkor, a lázadás tetőpontján, a makacs és erős lélek, aki annyira ragaszkodott munkájához, észrevette, hogy kisiklott a munka alól. Mi hozta eszébe? Először a külső kötelesség (*Egert* kellett megírnia, hideg szobában, pénzért, hamar, az *Auróra* számára), azután Zrinyi. Zrinyi, ez a praktikus, csupaerő magyar, a *Török Áfium* Zrinyije, aki észrevette, hogy senkitől sem várhatunk mi magyarok semmit, csak magunktól, aki talán leg-

először látta meg a mi népünk nagy tragikumát Nyugat és Kelet közt, amelyet Vörösmarty a róla szóló versben oly klasszikus tömörséggel tudott kifejezni:

Néz Nyugatra, borús szemmel néz vissza Keletre
A magyar, elszakadott testvértelen ága nemének,

Zalán költője egyszerre megérti a nagy tragikumot, mely a Nyugatra és Keletre való örök nézdelésben rejlik. S gondoljunk arra, hogy e kor nagy szelleme, Széchenyi, azt hirdeti, hogy ne nézzünk többé vissza Keletre. S gondoljunk arra, amit még nem emeltünk ki elég határozottan, hogy Vörösmarty, a multak énekese, voltaképp egyáltalán nem a multak énekese. A világot, melyet ábrázol, maga teremti; s hogy lehetne multak dalosa az, aki mindig nem látott, nem hallott dolgokra sóvárog? Ha valamelyik költeménye a multaké volna, *Eger* volna az; s mégis mennyire Széchenyi szellemét lehellik ezek a — talán mint Gyulai mondja önkénytelenül — Zrinyi, a politikus és praktikus Zrinyi egy gondolatát is ismétlő sorok:

Mért lakozunk mink itt? haj! mért hoztak ki apáink
A fővenyországból?...

...Most ennyi világ nem nézne szemünkbe,
Nem látná, hogyan elmaradunk a többi nemektől,
A nemes országot mint hagyjuk lenni vadonná,
E gyönyörök kertét ínségnek puszta helyévé...

...El hagyjuk apadni
Gazdag arany folyamát a megtérhetlen időnek...

Multakról perelünk, nem igyekszünk óni jövődöt.¹

¹ Ide tartoznak a *Salamon* végén az egész multért penitenciát tartó sorok:

Ó, ennyi karral, ami itt lehullt,
Világokat dönthettünk volna meg
S most minmagunkat törtük meg velük.

Vörösmarty a jövő szolgálatára énekli a multakat, tér vissza ahhoz a munkához, amelyből lázadt képzeleti pillanatra kisiklottak. Ott kezdi, ahol abbahagyta, hazafias balladákat ír, *Toldit*, *Zotmundot* és *Salamont* dolgozza át. És — mily lehetetlen dolog egy lázadást leverni! — az új Salamon akaratlan is lelkének kifejezője lesz; íme, mit mond az új Salamon:

Önként leginkább én akarhatok?

És legszebb jót akarni? *Jót akarni,*

Melyben lerontom szívemnek felét

S szabad röpiütét elfelejti lelkem!

De így is, törve, úgy is, összezúzva,

Nem mondok ellent. Azt a háborút,

Mely itt marad még (*keblére mutatva*),

elviszem magammal

S ha ingadozni láttok útamon,

Ne szóljon meg gyalázó nyelvetek,

Mert én egy ország harcát hordozom.

Igy beszél Salamon; de Vid, a tüzesű Vid, egy lappal később még erősebb kifejezést használ.

Téged cudar nyelv, téged tág kereplő,

Többől kiteplek, mint a rossz gyomot,

Ha még szívemnek ellenére szólsz.

5. Egy költő, aki tanulja a mesterségét.

De ne magyarázzunk bele Vörösmartyba semmit. Vegyük azonban észre, hogy ami a munka és a cél fékével lehetetlen volt — rendet csinálni a lázadt képzetek káoszában —, az a művészet fékével lehetségessé válik, és a művészet fékét kezelni Vörösmarty néhány év alatt tökéletesen megtanulta. Megtanulta talán Zrinyitől, talán Shakespeare-től (akinek szellemébe a nagyobb beha-

tolást Salamon átdolgozása mutatja először). Ez *ars*, azaz mesterség, és meg lehet tanulni a nagy mesterektől. De a képzetek táborának megfékezése nem jelenti azok meggyilkolását, csak rendes csatasorba sorakoztatását. Sőt Vörösmarty még új színeket vesz Zrinyitól és Shakespeare-től, mint előbb Ossziántól, megtalálja és kiválasztja belőlük a Vörösmartyhoz illő színeket, mint ahogy a színes fotográfiai eljárásokban kiválasztja a szükséges színeket a fény. Zrinyiben keleti színekre nyer ösztönzést, Eger-hez, Szilágyi és Hajmásihoz, ami kora és köre, az Auróra-kör kívánságainak is megfelelt, a *couleur locale* jelszavának, a romanticizmus orientalizmusának : ijesztő, táborzavaró lóelszabadulások, romantikus Nisus és Euryalus-barátságok, széltől fogant kancká, dühital s rejtekben ivott bor, mely a csatázó vitézek ajakán gőzölög, tiporgó hangfestések, hárem, tizenkét hölgyek gyönyörálmú teremben, *kín választást tenni közöttök* és a herélt, időtelen aggság, mely gyönyörök forrási előtt áll vala vágy nélkül, sanyarún, öltözetek korhú pompája, ama részletezés és realizmus, mely csak a romantikus hatás kedvéért reális és részletező, mert távoli dolgokról beszél, melyekről hallani igazat is új. Shakespeare-től pedig való Vid jágói alakja, akiben — mint általában ez első drámában — Vörösmartynak a testi végtelenségek képeivel telt lelke a szellemi világ végtelenségei felé hajóz ki : mint aki hosszú szárazföldi utazás után tengerre száll. Ime : a végtelen gonoszság szirtjei felé hajózunk, a szegény Omár felkén át, akinek ágyasa lett a bűn. Vid felé, akitől úgy kell félnie Salamonnak, mint a *bús hajósnak szirtok élitől* s akit zavart ügyében úgy kell szeretnie

S ha félve is, feléje hajlani

Mint a hajósnak szirtok élihez,

Midőn hajóját már habok nyelik.

Vid felé, akinek egy ember kára kevés,¹ a tüzeszű Vid felé! És ki áll szemben a tüzeszű Viddel? a filozófikus Bátor, akit íme vadászva mutatok be:

Bátor:

Eluntam ezt is. A szegény vadat

Felverjük álmából: nem nyughatik

Sem a ligetben, sem hűs berkein

Azonban a sok embervad fene

Agyarkodással bűnhetetlen él.

Kinek ne jutná a melanchólikus Jaques eszébe az *Ahogy tetszik*-ből? Azonban Jago és Jaques nem voltak-e épúgy meg Vörösmartyban, mint Shakespeare-ben?

De nem ez az, amit a költő tanulásának nevezünk. Az sem, hogy néha a fantáziának bizarrul átfilozófiásodó képei (vissza fogunk térni rájuk) még az átfilozófiásodás fordulataiban is Shakespeare-re emlékeztetnek; láttuk, hogy ami ebben lényeg, megvolt a *Zalánban* is, ahol nem lehetett szó Shakespeare-hatásról s csak a megjelenésnek egy új módja a tanult. Nem tanulás a vers sem. Vörösmarty jambusai époly kevésbé shakespeare-iek, mint ahogy hexameterai nem homérosziak. Vörösmarty újra csinálja a magyar nyelvvel ezt a versformát is és ennek is — a drámai blank versnek —, mint a hexameternek, ő a legnagyobb mestere irodalmunkban. Sorai keményen és férfiasan zengenek és nagyon gyakran egy-egy sor egy műremek, a műremek befejezettségével és zártságával. Ami ezt — a kifejezés technikáját, a

¹ Vid:

Hidd, nem kerestem károdát soha.

Bátor:

Károm csekély is volna tán neked.

sorok megcsinálását illeti, Vörösmarty már a *Zalánban* kész mesterként lép elénk. Az egyenes kölcsönzéseket sem számítom tanulásnak.¹ Mást kellett Vörösmartynak megtanulnia: a gondolatok bizonyos összefogását vagy ahogy előbb mondtam, a lázadó képzetek művészettel való megfékezését, ott például, ahol egy alak beállításáról van szó. Shakespeare *Viharjában* a részeg matróz énekel egypár sort, aztán azt mondja:

— *This is a very scurvy tune to sing* —

Aztán megint énekel egy strófát és arra is azt mondja:

— *This is a scurvy tune too.*

Vörösmartynál Jolánka énekelve jelenik meg és virágot szedve, aztán az ének végén azt mondja (ez az egész monológja):

— A kék virág is szép, a sárga is szép.

A hangulat, az alak *toto coelo* különböznek, a beállítás módszere ugyanaz. Egészen sajátságos lélektani

¹ Ilyen is van, ott, ahol stílszerű és szükséges. Vörösmarty alkalmazza első drámájában, amikor, mint láttuk, először nyíltak meg szemei előtt az erkölcsi világ csodái, a Sophokles híres és voltaképp minden drámának mottóul szolgálható gondolatát:

Az ember, ó, csodálatos szer az!

Shakespeare vígjátékaiból, melyek a *Délsziget* írójának nem lehettek közömbös olvasmány, még később, apróbb verseiben is kölcsönöz. *Hűség* c. költeményének, e szeszélyes ugrálásában végtelenül bájos semmiségnek utolsó fordulata:

A leány hű nem lehet —

Férficsontból vétetett

a *Twelfth Night*-ből való: *For such as we are made of such are we.*

tünet, hogy a képzetfűzés hangulata mennyire külön életet élhet elszakadva maguktól a gondolatoktól, a képzetektől, a képzethangulattól, mindentől. Ez maga a gondolathangulat, a viszonyhangulat, megkülönböztetve a képzethangulattól. Ennek a képzetfűzés hangulatának költözésére és hatására, bár nem teljesen függetlenül maguktól a képzetektől és zenétől, eklatáns példát ad Vörösmarty *Hedvigjének* egy helye, összehasonlítva Goethe *Besuchjának* egy helyével, melyet Vörösmarty kétségtelen ismert.¹

Ime, Vörösmarty tanulóévei a lázadó évek után: fejlődésének második korszaka. Nagy és erős küzdelem a művészet fékéért, hogy majdan képzeteinek hadseregét, melyhez hasonló nagy és tarka sereg nem nyüzsgött magyar lélekben, szoros műremek falankszaiba sorakoztathassa. Eseményekben szegény évek, hogy egy nagy költő nagy művésszé válhasson.

De még egy honi mestere volt: a népdal.

† Goethe:

*Auf die Lippen war die stille Treue,
Auf den Wangen Lieblichkeit zu Hause
Und die Unschuld eines guten Herzens
Regte sich im Busen hin und wieder.
Jedes ihrer Glieder lag gefällig
Aufgelöst von süßem Götterbalsam.
Freudig sass ich da und die Betrachtung...*

Vörösmarty:

S rózsafelhők arci, szép hajának
Gyenge fodra barna köd valának,
S minden, ami kellem és gyönyör van
Harcban állott természetén, vonásin
S a szemérem diadalma rajtuk,
Mint királyné ünnepel szelíden.
Gábor angyal ahogy látta mindezt...

6. Egy egészséges fiatalember.

Mert nem szabad az ifjú Vörösmartyt könyvek között képzelní. A munkás, benyomásokat mohón gyűjtő és azokat aktív felhasználó szellem, akit benne az első pillanattól megismertünk, a természetben és az emberek között érezte magát jól. Mindent szeretett és mindenütt szerették; semmi jónak nem volt elrontója, mint Gyulai mondja. Fiatal volt, egészséges, kedves, élvezte az életet, amelyből oly dús teljességet tudott szerezni lelke; s ha e dús teljesség végtelenbe lendült és már érezte a végtelenség tragikumát és melanchóliáját, kétségkívül ezt is élvezte, mint valami szép és nagy érzést, igazában a legszebbet és legnagyobbat, ami létezik. De a legkisebb apróságot is élvezni tudta és a legkisebb apróságban is megtalálta a végtelenség minden mélységét és varázsát. Vörösmarty birodalmában a legbájosabb szögleteket találjuk, ahol kedves és hamis parasztlánykák és legények, Ilus és Andor ingerkednek, ahol Matild, a kis gili, zokogva búg, ahol búsmogorván ül Petike, ahol Gábor diák ugyancsak meg van akadva; a költő végtelen gyönyörűségét leli mindenben, pattognak ritmusai, tetszik neki a világ, tetszenek az okos és huncut parasztok, tetszik a félős öreg, aki eloltja a méceset, hogy a tolvaj be ne találjon hozzá, tetszik, bár megátkozza, az elhagyott csárda, amelyre rászáll a nagy kelepes gólya, gözütanya, denevérház, tetszenek a kalandos mesék és holdvilágos éjek, a csínyek és tréfák, tetszik a betűk kitanult zenéjével mímelni az élet ezer hangjait, örökös dobpergését, tetszik a történelem, de még jobban tetszik az élet; a kis gyerekek tetszenek csakúgy, mint a nagy vitézek, legjobban a szép lányok tetszenek; tetszik neki »a szerelem dalain ligetekben epedni«, felfedezni a nő ezeregy édességét, ismételtetni bolondos zengéssel: haj, haj, haj, száj, száj, száj, szem, szem, szem.

Tarka s tarkább lón tapasztalása.

Tetszenek neki a leánylelkek, melyekben olvadásig lágy óhajtat, búmerengés, kedv, csapongva játszó, lenge jószág, elmúló szelídség a hiúság cifra köntösében változnak, mint a hold világa vétlen vétkes vágyaik sokával s álmaiknak minden ezredével.

Tetszik neki Etelka, a finom, a komoly, a nyájas, tetszik neki ezer környezetben elképzelni ragyogó alakját; — kinek lelkében lehetett több díszlet egy ily alak köré? Tetszik neki bevillanyozni Etelka emlékével minden képzeit, titkos összefüggéseket keresni Etelka és az egész világ közt. Tetszenek a Völgység enyhe dombjai, a fiatal szépséggel ígöző völgyek, fiatalságának tündérországa, melyet később, mikor már nem láthat többé — ó, hogy minden szépséget akkor érzünk igazán, mikor már nem látjuk — oly gyönyörűen rajzolva sirat meg: mely még később is a régi szerelmet költi fel lelkében. A *Széplak* gyönyörű tájképe melanchólikusan zárja be ezt a fiatalsgot.

7. Képek, képek.

Ez időben írt első elbeszélését, a *Holdvilágos éjet*, valamint legszebb költeményei egyikét, *Hedviget* s kisebb költeményeit is a fantáziának ugyanaz az ezeregyéjszakai pazarsága jellemzi, ami a régieket. Az éjszaka bizarr és bolondos eseményei, az arkangyal, aki ott ül a háztetőn, mint egy üstökös láng és rózsafelhőkkel és sánta hangyákkal beszélget, kétségkívül mutatják, hogy az ifjú Vörösmarty, az élet szeretője, több, mint az élet szeretője: nem elégszik meg az élettel, hanem kilendül minden lehetetlenek felé. És nem látjuk-e lépten-nyomon fantasztikus színeit: a sugár topolyt, mely a holdnál messze kinyújtja képtelen árnyékát, az áradó Zagyva elől szaladó szoknyás agg Uleman bizarr komikumát vagy amint az omló templomtorony darabonként le-

szórja fénylő bádogait, vagy amint Ida és Dalár kezeiben két lilium ég : két hősínű szövétnek ; nem látjuk-e Dobó holdat ijesztő jobbját s a bombákat, melyek terhelt gyomrukat földszint hordozzák, görbe szívárványként lánghidat festenek s megszökkenve, tüzes szárnyukkal pázsitot égetnek, nem látjuk-e Salamont futni a tetőkön, mint egy éji rémet? Minden éppen a roppant reális szemléletessége által lesz fantasztikussá, mint Dantenál. Az ifjú Vörösmarty a képek költője s így elsősorban epikus költő, de ez az epika a telhetetlenség által, mellyel kibuggyan, lírává lesz. Minden dolog végtelent rejteget, az egészség alatt rettenetes betegségek lehetőségei lappanganak és a szépség, — maga mondja — a szépség, mint a hínár, veszedelmes mély fölött jár.

Minden keservesen nagy vagy mélyen különös, *Salamon* hősei egy ország harcát, egy nemzet sorsát hordozzák tragikusan. A humor, a legegészségesebb érzés, túlságai által bizarrá és nyugtalanítóvá lesz. A legegyszerűbb dolgok szokatlan szint öltenek a kifejezés bizarr konkrétságában : mindenki elmondaná, hogy Leila a *világon* a legszebb ; de ki mondaná, hogy *négy világban*? Akkor négy világrész volt ismert : a vers megnyitja e világrészek távolságait.

Ami a testi világban távolság, az a lelki világban keserves mélység.

Ah, mennyi pohárnak a fenekén van keserűség! Laboda, a világ legkomikusabb alakja, aki után a gyerekek utána kiabálnak, furcsa és szerelmes tragikumot takar. A szerelmes játékok, a népies kedvességek virágai nem mérges virágok-e?

Megbánod, ha leszakasztod,

Megbánod, ha nem szakasztod,

Mindenképen veszedelem,

Másnak, magadnak gyötirelem.

Ó, el fog jönni, hogy a bort földre öntjük és félrelökjük a piros lányt, aki úgy ül a pincegáadorban, mint a sárkány a barlangja előtt. És te, Becskerek, gonosz kalmár; aki csak úgy ontottad lányoknak a tarkakendőt, kartonszoknyát, piros cipőt:

Vigyázz, kötél szegi még nyakadat,

Beteg sem léssz, mégis meg kell halnod,

Kettős oszlop között fennakadnod,

Lábad alatt tüskét kerget a szél,

Megtalálod, amit nem kerestél.

Vörösmartynál valahogy mélyebbek és líraibbak ezek a népiességek, mint Petőfinél: jobban átizzottak a költő tüzeiben. Végtelen stílérzékkel vannak megalkotva, egy szó sem zavar ki a népies hatásból és mégis bennük csillog e nagy lélek minden csillogása. Azok a románcok pedig, melyek nem népi formában vannak írva s melyek majdnem kivétel nélkül a hűtlenség tragikumát éneklik, bár eleinte némi Kölesey-hatásra vallanak, később teljesen egyéniékké válnak, néha mint az *Éjféli házban*, a romantikus költészet erőszakosságával súlyyelve egyszerre halálba és sírokba, míg a hős ménje a sírkereszthez kötve fennmarad, máskor, mint a *Haldokló leányban* vagy a *Hű szerető* címűben, klasszikus elégiára emlékeztető nyugalommal és művészettel gyászolva a szerelem mulandóságát. A nagy művészet, amelyre Vörösmarty felért, valóban klasszikusan nyugodt hatásúakká teszi a verseket, bár éreznünk kell, mi minden van e nyugalom alatt. Az az egész teljes és nagyszerű élet, mely Vörösmarty minden képében ragyog, valami nagyszerű halállal van aláaknázva. Ez a halál átkeservesíti az egész életet. »Ah, mért születtem? kínos a halál!« — kiáltja *Salamon* egy hőse haldokolva. Aki *Hábador* végét ismeri, annak ez is eszébe fog jutni.

Egy tragikus filozófia van a nyugalom alatt, melynek

megjelenése a művészet. Egy teljesen fejlett világnézet, mely íme, megérett arra, hogy végleges kifejezést nyerjen. Ezt nyeri meg a *férfi Vörösmarty* első műveiben, az epigrammákban és *Csongorban*.

Csak azért, hogy aztán rettenetes események hatása alatt a veszedelmes mély végleg felforrjon, a tragikum kiégjen minden klasszikus nyugalom bilincsei alól s a művészettel fékezett képzetek, a lélek hadserege örült lázadozásban törjön ki. Mintha egy gyönyörű és nyugodt csillag szétrobban az égen.

Ez lesz a férfi, a tragikus, a filozófus, a lázas Vörösmarty.

A FÉRFI VÖRÖSMARTY

1911.

A második és a harmadik.

In medias res.

Igaz, hogy amily divatban volt a mult században az egyensúlyát vesztett, pesszimista, beteg költészet, olyan divatba jő napjainkban a harmónikus, derűs, egészséges. A divat a kor lelke; de a nagy költőknek külön lelkük van. Vörösmarty, Byron fénykorában, nem byroni lélek. Nem született betegnek; de a túlságos erő maga is betegség; a túlságos élvezet fájdalom. A betegség relatív; plussza, mínussza van. Vörösmarty lelke följel beteg. Észreveszi: nem akar beteg lenni. Korlátozza, leköti, egyensúlyozgatja a túlságos lelket, művészettel, életfilozófiával, munkával! Szerellemmel is. De nem bír lelkével; az egyensúly újra meg újra fölbillen. Így lesz örök körforgás élete.

1. *A művészet korláta; klasszicizmus. Férfias nyugalom.*

E körforgás történetét írjuk. A legérdekesebbek egyikét, egy lélek történetét. 1830-ban e lélek már férfi-lélek és művészete a férfi művészete. Amíg az ifjú Vörösmarty műveinek a kifejezés minden klasszicitása, a sorok minden befejezett tökéletessége ellenére is, a képek zavaros bősége valami romantikus kuszáltságot ad s a rendkívülinek, a soha sem hallottnak keresése még fokozza a romantikus hatást: addig a harmincéves költőnek már nemcsak egyes sorai, hanem egész versei teszik a klasszikus tökéletesség benyomását. A romantikus

iskola nagy költője ebben az időpontban oly rokon a klasszikusokkal, amennyire egyetlen más magyar költő sem volt az soha. Olyan most a költészete, mint az érett gyümölcs: dúsnedvű, zamatos, édes, teljes, gömbölyű — és ki gondol rá, hogy az édes baracknak keserű magva van? A virágban tán még nem volt keserű mag; de a virág nem is volt ily édes és érett, mint a gyümölcs.

A hősidillek (a *Magyarvár* című töredékben Dalma és Igar jelenete, mely a Cserhalom sátorjelenetére emlékeztet, a *Romban* a hármás álom beteljesedése: a boldog pásztor, a vadászatkedvelő földesúr, a völgyi szerelmes életének rajza) most nem kevésbé gazdag, de nyugodt és tiszta színekben ragyogó festmények, melyeket a sötét háttér — a *Magyarvár* elkeseredett alakjai, a *Rompesszimista* filozófiája, a *Romisten* — csak teljesebbekké tesz s ami teljesebb, az annál nyugodtabb. A románcokban (az *Éjjeli házat* kivéve, mely nem tartozik a remekék közé) szintén bámulatós a felsőség és nyugalom. Formájukra teljesen romantikus románcok, olyanok, amelyeket Kisfaludy Károly vagy Bajza is írtak; de szellemüktől nem áll távol a klasszikus elégiák bája és nyugodt művésziessége.¹ Ez a klasszicizmus az igazi klasszicizmus, mert teljesen öntudatlan és egyáltalában nem utánzott.

És meg kellett jönni annak a külsőségnek is, mely illő volt ehhez a szellemhez, egy lírai műformának, mely a férfi Vörösmarty, a nyugodt művész műformája legyen. Bajza 1828-ban írta meg az *Epigramm teóriáját*; Vörös-

¹ E sorok írója megpróbálkozott Vörösmarty költeményeinek latinra való fordításával. Az olyanféle románcokat, mint a *Haldokló leány*, Tibullus versmértékében ültette át. A klasszikus forma csodálatosan illett a költemény szelleméhez. 1828-ban, mikor a vers íródott, a költő még nem fedezte fel magának e formát. De szelleme már közeledett e forma szellemé felé. — (A fordításról és a formák viszonyáról l. a kötet végén levő jegyzetet.)

marty számára most *trouvaille* volt ez a műfaj, melyben már mint ifjú némi ügyességre tett szert, anélkül, hogy akkor még különösebben egyéniségéhez illőnek érezhette volna. És most ugyanő, aki a görög epigrammot valószínűleg inkább csak Bajzáékon keresztül ismerte, az epigrammból egyénisége szerint oly műfajt alkotott magának, mely közelebb állt a göröghöz, mint mindaz, amit akár Bajzáék, akár Szentmiklóssyék képzeltek róla.

A Vörösmarty-féle epigramma eleinte *kép*: Vörösmarty most is a képek költője. De a régi zavaró bőség helyett most egyetlen, nyugodt művészettel drágakőbe metszett kis kép van előttünk. A szarkofág domborműve helyett gyűrűbe való kámea. S e történeti és szerelmi medaillonképecskék, melyek a parnasszista szonettírók modorára emlékeztetőleg, nyugodtak és művésziek, mégis mélységesen líraiak. Kámeák vagy kis szobrocskák, csodálatosan kemény, tömör, ünnepi és egészen új magyar nyelv bronzából kimintázva és végtelen egyéni — és minden disztihon-volta mellett is, ismét teljesen modern zene lángja (nem olvasztó láng-e a zene?) olvasztja ezt a nemes bronzot. Ez a zene nem az a sercegő láng, ami az epigrammok zenéje szokott lenni s nem hasonlít hangja az ostopattogáshoz ; hanem néha távoli ágyúszót hallunk benne, mely a messzeségben mély és fenséges muzsikává tompul, gyakran meg halljuk azt a csodálatos apró ezüst harangot, melyről Vörösmarty a *Hedvig*ben beszél s melynek csattanása, mint a szűzlány csókja, oly mondhatatlanul kedves és múló.

Az epigrammák Vörösmarty költészetének ünnepe. Mint az ünnepnapok az évben nyugodtan ragyogó napok : úgy e kis versek az ő életének könyvében nyugodtan ragyogó lapok. S mint a nyugodt ragyogás a tetőket aranyozza meg, ezek a csodálatos kis versek is tetőpontot jelentenek : tetőpontot, ahonnan lelátni a lejtőre, melyet fölmenet csak sejteni lehetett.

Valóban természetes, hogy ez a nyugalom nem lehet állandó, hanem csak olyan, mint a holtpontra nyugalma, melyről a fizikusok beszélnek s amely a mozgás legmagasabb pontját jelenti. E disztihonok miniatűr kereteibe a költő régi lelkének egész lázongó képtömegét sűríti bele, mint a fizikus a leydeni palackba az elektromosságot. A sok nagyharagú hős, ki mint rohanó villám éget, rombol, tűnik; s ki ha elhúnyt, álmaihoz harsogó Dunák zengenek hadat, s a sok méla lélek, egek és csillagkoronák éjjeli barátjai s a régi szép leány, sok szívnek gyötrelme míg élt, gyötrelme hogy elhalt, mind e kedves képzelt szerelmesek, kiknek édesbús enyeltései, *daloknak hugai*, mint a költő nevezi, a mézes sorok közt, mint méhek a mézes lombok közt, alélva zengenek: nem palackba zárt szellemek-e, mint a Lesage varázslójának szellemei, várva a kitörést?

E szellemek nagy feszültségét kell érezni az epigrammák csodálatos nyugalma mögött annak, aki Vörösmartyt régebről ismeri.

S Vörösmarty lelke a célhoz ért lélek szomorúságával lebeg az igába hajtott nagy és ragyogó tömeg fölött. Vörösmarty — mint Gyulai is megjegyzi — harmincéves korában mindennek tetőpontján állott, amit magyar költő akkor elérhetett — külsőleg és belsőleg. Gyulai még azt is hozzáteszi, hogy »amit a költő 1832 végéig írt, költői pályájának csak első felét képezi ugyan, de mégis majd mindent magában foglal, ami költészetének lényege és hatásában korszakosa. Ez az állítás hibás és teljesen jellemző Vörösmarty költészetének hagyományossá vált, helytelen felfogására; de az a helyes érzés is mögötte rejlik, hogy Vörösmarty költészete ez időben valamelyes tetőpontra jutott; és ez volt magának a költőnek az érzése is. És ez szomorú érzés volt; s Vörösmarty úgy járt képzeletének buja, de immár rendezett kertjében, mint a világ kielégült és soha ki nem elégíthető, csalódott szeretője, mint valaki, aki elbánt a vég-

telenséggel és a végtelenségben sem találta meg azt, amit keresett. — Ez lehet az a *Bús kert*, melyről énekl:

E helyet elbódult szerető keresé ki magának
 És szomorú fákkal rakta meg a szomorú :
 Őt tavasz, ősz egyaránt s tél és nyár sírva találta,
 Mint bujdokló rém jár vala lombjai közt...

Most üresnek találja a világot és üresnek magát ez a nagyon is tele szív ; most pesszimista, halálvágyó verseket gondol ez az egészségtől duzzadó, még fiatal lélek :

Szív vagyok, elkiserült ifjúnak szíve, üres ház,
 Melyben kedv nélkül száll meg az égi lakos ;
 Itt az öröm szomorúvá lesz, kék és gyönyör elhal,
 A boldog szerelem megriad és tovakél,
 Néma halál, te szelíd vendég, jer s zárd el az ajtót
 S írd rá : Búk, örömek! vissza! bemenni tilos.

2. Életfilozófia.

Ezen a ponton — mikor ime, életkérdésévé vált — teszi fel magának a fiatal Vörösmarty az életfilozófia örök nagy kérdését : hol van a boldogság, melyben az ember kielégülhet? Erre a kérdésre oly könyvvel felel, mely kétségkívül a magyar irodalom fő művei közé tartozik s mely a világirodalom legnagyobb filozófiai költeményei közt is méltán foglalna helyet : *Csongor és Tündével*.

Csongor egyike azon sok magyar költeménynek, amelyeket még senki sem méltatott igazán, — bár már Kölcsey érezte benne a nagyot. Dícsérték zenéjét, nyelvének szépségeit, az irodalomtörténészek egymás szájába adták egy jelenet dícséretét, mely végtelenül bájos ugyan, de egyáltalán nem legszebb vagy legmélyebb jelenete e nagy filozófiai drámának ; ellenben hibáztat,

ták szerkezetét, meséjét, motíválását, csupa olyan dolgokat, amelyekkel Vörösmarty szemelláthatólag ugyan keveset törődött és jól tette, hogy nem törődött. Vörösmartynak eszeágában sem volt kerek és jól motivált mesét írni: sokkal nagyobb dolgot akart és csinált.

Valóban, ha valaki ezeket a kritikusokat olvassa, azt gondolhatja, hogy nagyon könnyű mesterség a költő mestersége. Azokon a dolgokon, amelyeket Gyulai és utódai Vörösmarty szemére vetnek, olyan könnyű lett volna segíteni! Miért nem tanulják meg már a költők ezeket az egyszerű szabályokat? Semmi különös fáradságukba nem kerülne (tudnak ők sokkal nehezebb dolgokat is) és a kritikus urak mingyárt meg lennének elégedve.

Vörösmarty itt is a népmeséhez fordul, mint a *Tündérvölgyben*; de a meséből csupán szimbolumokat vesz, melyekbe gondolatait öltözteti; egyéb minden az övé. A drámai formára kétségkívül a *Szentivánéji Álom* volt hatással; de költőnk, akinek nagyobb és több mondani-valója van, mint ebben a formában elérne, tágítja ezt a formát a *Faust*-féle drámák formája felé. A verselést pedig megváltoztatja: a spanyol dráma versét alkalmazza, mely ezer lehet séget ad a magyar népies ritmushoz való közeledésre s melyet Vörösmarty végtelenül változatosan és egyénileg kezel. Hol légiiesen finom ez a vers, hol parasztosan kemény és durva: tarka, de jól símuló öltönye a mesének; és a mese ismét csak öltönye, kényelmes öltönye egy színes, reális és mégis Vörösmartyasan átbizarrított világgépnek; és ez a világgép megint csak öltönye annak a nagy lírai sóhajnak, amelyből a költemény született: Hol a boldogság?

Allegória ez és mégsem allegória, mert önkénytelen és félig öntudatlan; de talán ilyen az igazi allegória. Csongor keresi Tündét, aki egyszer, még otthon, atyja házában, a kertben, ahol gyermekkorát töltötte, egy tavaszi éjszakán az övé volt, mint ahogy otthon, gyer-

mekkorunk álmában a mienk a boldogság, hogy azután örökre eltűnjön — hova? Tündérhonba; és egész életünkben keressük, ahogyan Csongor keresi Tündéjét. Ez a lázas, öröklő, nyomtalan keresés tölti meg az egész költeményt ezer reményével, kétségbeesésével, várakozásaival és lemondásával.

Csongor szinte megátkozza ifjú álmait, melyek e nyomtalan kutatni ragadják «mint vihar».

Tündérálmaim világa

Ah, miért is hajnalodtál

Ily hamar, hogy elborúlj?

Most fényhez szokott szememnek

E ború, az éj sötéte

Olly ijesztő, olly nehéz.

— — — — — ... de

Mit tünődöm itt? Megyek:

Isten áldjon, agg apám,

Isten áldjon, agg anyám...

Milyen útra megy! Furcsaságokkal teli útra, ahol kedves kis nemtők mulatnak, akik csillag után járnak és játszva mennek át a menny kapuján, méhesoportot, rózsafát játszani szállnak a gyönyörű földre, de tüske szúrja kis lábaikat; — ahol szeszélyes ördögfiak civódnak, mesebeli furcsa és mégis végtelenül reális alakok, valamely Délszigetből kilopóztak; most már az egész életet behálózzák huncutságaikkal; önzők, gonoszok, falánkok s mégis naivok és kedvesek, mint a természet vad, játékos és fukar erői, nem oly szellemesek, de életől duzzadóbbak, mint kedves bátyjuk, Puck; s akiknek nyelve egy egészen különös, durva, csúnya, gyermekes, gyökérszagú, vad és bizarr képekkel teli, furcsán bájos magyar nyelv, a legcsodálatosabb dolgok közül való, amiket Vörösmarty nagy művészete valaha megálmodott. Van valami nyugtalanító, neveltető és mégis félős

ezekben az alakokban, grimászaikban, féktelen kapzsiságukban s a csúnyaságokban, amiket oly különös naivsággal tudnak összehadarni.

Ezek között a játékos, verekedő, fukar és kapzsi kis lények közt visz Csongor útja és mindenütt egy rossz boszorkány cselvetései környezik őt. Mirigy a boszorkány, vén képzelhetetlenül, »nénje tán a vén időnek« — örök — s akit, »mint leláncolt fergeteget«, Csongor maga szabadít fel bilincseiből, rút kíváncsiságaitól ingerelve ; egy boszorkány, aki ha megszólal, »utálatos zavart szól szép s rútakból összeszöve« ; akinek egész lelke egy rettenetes lejtő, az emberi szellem örök lejtője s e lejtőről belátunk és szinte becsúszunk mindenbe, ami rossz és perverz kívánság, és kíváncsiság öntudatlan ülhet mélységeinkben, mint a sárkány barlangja fenekén ; egy boszorkány, rosszakaró, kéjenc, mindenekfelett irigy ; bosszúálló, önnön lányának kerítője, aki gyönyörködik a bűnben, a sötétben, akinek kedves az éjféli, »a gyilkosnak, denevérnek és tolvajnak s kósza szellemnek dele«, amikor vad esillagon ül, ül a felleg

Szürke apján a bagoly
Szemmeresztve lovagol

Bömböl a bölömbika

S a szűzek legjobbika

Most fiát megy eltemetni,

Ölni, aztán eltemetni

Utálat, förtelem! — mondja Csongor ; és ez a förtelem akad mindenütt boldogságkereső útjába ; ezer cseles szállal, melyeket maga sem vesz észre, fonja be a lelkét ; csodálatos kísértéseket hoz elébe, csodaszülte légies nőalakokat, akik ismeretlen kutak mélységeiből fátyolosan szállnak elő ; kis ledér parasztlányokat, akik megkerítve és felcicomázva várják. A leglégiesebb és a

legtestiesebb kísértéseket ugyanaz a rejtett boszorkány hozza.

Ezek között a különös, szeszélyes, összefüggéstelen és képzelhetetlen akadályok és kísértések között, e titkos naiv és ellenséges erők játékaik között játszik le maga az emberi élet, minden vágy és törekvés, melyek végelemzésben mind a boldogságot, a kielégülést keresik. De mennyiféleképpen keresik! Ahány lélek, annyi módja a keresésnek és a költő teljes realizmussal, nagy és szomorú humorról mutatja meg ezeket a módokat.

— Miért az olthatatlan szomj, miért
Rejtékeny álom, csalfa jóslatok
S remény vezérrel eltúrt hosszas út,
Ha ahol kezdtem, vége ott legyen...?
kérdi Csongor. S Balga, a paraszt is ezt kérdi a maga módja szerint:

— Hát én mindig éh legyek
S úntalan csak szomjúhózzam?
És e gyomrot és e torkot
Csak bolonddá tartogassam?

Balga, a falánk paraszt, szimbolikus kísérője az elérhetlent kereső Csongornak, mint ahogy Don Quijotének szimbolikus kísérője Sancho Pansa. Megírták már, mily fölényes realizmussal van megalkotva ez az alak, amelyhez hasonlót a népies alakok rajzában oly gazdag magyar irodalom sem igen tud fölmutatni. Benne a paraszt minden nehézkessége, ostobasága és kapzsisága és mégis nagy kedvesség, a tudatlanság kedvessége ömlik el alakján. Egy nagy humorista és igazán mindenben gyönyörködő világszem alkotta meg, apró megfigyelésekben is kifogyhatatlanul. De amit nem méltattak eléggé, az Balga szimbolumának tökéletessége. Az a mód, ahogyan a legapróbb részletekig és árnyalatokig

kiegészíti Csongor alakját, az ellentétnek és párhuzamnak ez a szerfelett drámai vegyülete, mely a fény és árny viszonyához hasonlít, ellenállhatatlanul felhossa a gondolatot, hogy íme, a legigénytelenebb és legostobább lélek is kénytelen átszenvedni a kielégíthetlenség és célérhetetlenség kínjait, akár a legmagasabb, legszárnyalóbb. Balgát is megkísérli a lebegő palack és sült galamb, mint urát a tündér-alakok; Balga épúgy karjában tartja egyszer Ledért, mint Csongor Tündét

(»Ó én boldog állat
Minden emberek között!«)

— mígnem szürke lószörpamat és faláb marad a kezében; Balga is kétségbeesik a maga módján (nem süt már nékem Böske lány cipót); és mikor Csongor, röpülése után oly gyönyörű s Vörösmartyt annyira jellemző szavakkal mondja el világlátását:

A világot láthatám.
Egy nagy arc volt végtelen
Rajta millió szemek;
Mind oly ékes, oly remek...
Hogy beszédem képtelen
Méhdongás, szunyogzene
Elbeszélni, amit láttam,
Ahogyan forrt fenn s alattam
A világok mindene —

Balgának is van mit felelnie rá:

Míg te égen, csillagon
Össze-vissza nyargalóztál,
Addig én kordélyomon
Jöttem itt a vert uton.
Mennyi csárda, mennyi csapszék
Volt előttem és utánam

Az egész út csárda volt
 S rajta százezer pohár
 Csillogott, mint napsugár
 S mennyi zaj, mily kurja volt,
 Azt én el nem mondhatom,
 A menydörgő menykű dobszó
 S a legmérgesebb mozsárszó
 Ahhoz képest cimbalom.

Sokat idéztem, hogy lássuk a gondolatok belső, szimbolikus ritmusát, mely végig tökéletes s melyben Vörösmarty legnagyobb művészete minden mesterkélttség nélkül ragyog.

Ilyen emberszimbolum a mi Balgánk.

Az Asszony azonban, aki szemben áll Balgával, az Emberrel, az Ilmává lett Böske, különösen földies és nőies alak, már nem járja az emberiség közönséges vágyújtjait, hanem a tündérek szolgálatába szegődött: az asszony, még a legföldiesebb is, és éppen a legnőiesebb, a tündérek szolgálatába szegődött — nincs-e ebben valami szimbolikus? Azoknak a tündéreknél a szolgálatába, akiket hiába kerget mindig az ember. És az, hogy Ilma maga sehogyse hajlandó a tündérségét komolyan venni, csak tréfálkozik vele — nem szimbolikus-e szinte? De nem akarom állítani, hogy Vörösmarty mindezekre a szimbolumokra éppen így gondolt. Amit a költő a képek nyelvén gondolt, azt ezerféleképen lehet lefordítani a fogalmak nyelvére s minden fordítás szükségképpen halavány és hűtlen. Tévednek, akik azt hiszik, hogy a szimbolum csak valamely gondolat kifejezése: ellenkezőleg, a szimbolum az elsődleges lelki tény és a gondolat csak gyenge kifejezése a szimbolumnak.

Csongor és Tündének egyik legfőbb bája éppen az, hogy benne a tündérvilág csodálatosan ölelkezik a reális élet alakjaival és minden tarka és összefüggéstelen dolog a főgondolatban nagy szimbolikus egységgé olvad. Min-

den célzás, minden szó erre a fő kérdésre vonatkozik :
 Hol a boldogság? Gondoljunk Ledér jeleneteire, melyek
 egy kis és mindennapi tragédiát oly igaz vonásokkal és
 oly tömören tárnak elő ; Ledér alakja a költő megfigyelő-
 és teremtőképességének igazi dicsősége ; csak néhány
 jelenete van, s mégis, tehetetlen sóhajtozásaival, naiv
 habozásaival

Mirigy.

Jer velem, ne búslakodjál,
 Jer te csinos kis boszorkány.

Ledér.

Oh, jaj — elmegyek haza.

Mirigy.

Hogyne mennél! most velem jőjj.

Mennyi szál hajad terem

Mind arannyá változik

Olyan gazdaggá tehetlek.

Ledér.

Istenem! hát merre menjünk?

Én tán elmegyek haza....

kislányos hiúságával, gúnyolódásaival —

Mirigy.

Kisleány.

Ledér.

Oh, oh bizony ni

Kisleány.

M i r i g y.

No, nagyleány hát!

L e d é r.

Hát bizony, nem mindenik

Olyan ám, mint nénike,

Oly redőből szőtt öreg zsák...

kíváncsiságaival és ledérségeivel, piperészkedéseivel

Igy ni! most belém szerethet

Még a szívtelen halál is

szenzimentálizmusával, késő bánatával, jó szívével és rossz cselekedeteivel; amint váraakozik Csongorra

Ah! biz én már únom is,

A bolondos vén anyó

Biztatott, hogy szép fiú jön

S most az ördög sem köszönt be,

Még az ördög öccse sem,

énekel, tépi a rózsát, aztán megsajnálja

Ah, szegény levélkék

Elszaggattalak.

aztán sóhajtozik, siratja régi kedvét, gyermekkorát, aztán végre egy igazi vásott csínnyel áll bosszút Balga személyében az egész férfinemen és elsurran kikacagni magát és így végkép eltűnik a könyvből; ez a rajz, csak így epizódnak odavetve, rávall a legnagyobb mester ecsetére. Csongort valóban meghamisította az az illusztrátor, aki csupa ideális alakokat pingált hozzá. Ez a költemény részleteiben maga a realizmus! Mily gazdagok e részletek, mily elevenek! Gondoljunk a görög boltos

jelenetére is, vagy a kis zsidóra, akit a manó kifosztott s hasonlókra, amiben a költemény igazán kimeríthetetlen. S mondom, e részletek itt nem maradnak zavartan és idegenek, mint *Zalánban*, hanem egytől-egyik a nagy alapgondolatba olvadnak össze; s ez a nagy alapgondolat, ezer színben és változatban, mindig csak az, hogy Csongor keresi Tündét.

Csongor keresi Tündét.

Hol, hogyan keresi? Milyen nyomon, mily jel után? Minden adat csak ennyi:

Sík mezőben hármás út

Jobbra-balra szerte fut,

A középső célra jut.

A középső! az arany középút! Csongor azonban olyan három úthoz ér, amelynek mindegyike középsőnek látszik; s itt találkozik a nagy Vándorokkal (a nagy V itt egyszer nem affektálni, hanem jelenteni akarja a mélységet) — s a versforma megváltozik, a jelenet ünnepies, drámai lesz, érezzük, hogy a dráma egyik fő jelenetéhez értünk. Csongor kérdezi a Vándoroktól, merre van Tündérország? Kalmár, Tudós és Fejedelem... És mellettük Csongor, a szerelmes. A kielégíthetetlen emberi vágyak örök típusai. És mindenik felel a nagy kérdésre, a maga módja szerint. Feleleteikben nagy humor és léleklátás, de ennek a mélyén mély filozófia van.

És a költemény végén Csongor, hosszas bolyongás után, megint a hármás útra kerül vissza

A hangya futkos, apró léptei

Alig mutatnak járást és halad;

csak az ember forog körben szüntelen.

Földhöz ragadtan mász a vak csiga;

De a természet válhatatlanul

Hátára tette biztos hajlakát,

csak az ember hontalan és vándor, és másra vágyó mindenütt. És ime, ismét jönnek a Vándorok »tépetten, mint a vert had s szomorún» — és ismerjük azt a hatalmas jelenetet, ami ezután következik. Vörösmarty filozófiájában korszakalkotó ez a néhány oldal. Az a pesszimista világnézet, mely mind jobban közeledett a nihilizmus felé, itt jelenik meg először a maga teljességében. Az »élhetetlenség és halhatatlanság« kérdései itt formulázódnak először. De legfelségesebb ebből a szempontból az Éj jelenete, mely közvetlen megelőzi. Az Éj, a Káosz megszemélyesítője elmondja a világ történetét önmagára vonatkoztatva :

Sötét és semmi voltak : én valék

Kietlen, csendes, lélynemlakta Éj

És a világot szültem gyermekül.

Elmondja, hogyan született meg ezer fejjével a nagy szörnyeteg, a Mind ; föld és tenger küzdve osztoztak az eltolt légnék ősi birtokán, a föld mint egy menyasszony, virágruhába öltözött, a por mozogni kezdett s

Az ember lőn és folytatá fajtát

A jámbort, csalfát, gyilkost és dicsőt.

Sötét és semmi vannak : én vagyok

A fény elől bujdokló gyászos Éj. —

De nem soká kell bujdokolnia : fény és féreg csak a pillanat buboréka ; elvész, s még az ember is — az ember, akinek megkülönböztető nagysága és fensége Vörösmartynál mindig a világlátás —

Az ember feljő, lelke fényfolyam,

A nagy mindenség benne tükrözik.

Megmondhatatlan kéjjel föltekint

Merőn megbámul földet és eget

S már nincs, mint nem volt, mint a légy fia
 Kiirthatatlan vággyal, amig él
 Túr és tünődik, tudni, tenni tör ;
 Halandó kézzel halhatatlanul
 Vél munkálkodni és mikor kidőlt is...
 Még kőhegyek ragyognak sírjain.

— — — — —
 De hol lesz a kő, jel s az oszlopok,
 Ha nem lesz föld s a tenger eltűnik.

— — — — —
 A Mind enyész
 És ahol kezdve volt, ott vége lesz,
 Sötét és semmi lesznek, én leszek
 Kietlen, csendes, lélynemlakta Éj.

És nem lenne ez a filozófia olyan teljes és minden-
 oldalú, mint amilyen, ha Ilma rá nem mondaná :

Ah, szegény bús asszonyiságnak
 Milyen furesa álmai vannak.

3. *A Szerelem az Éjben.*

A Vándorok és az Éj jelenetei tehát nem epizódok,
 nem ártanak a mű egységének, hanem ellenkezőleg, itt
 sűrűsül eggyé a nagy költemény ezer szála, itt lehet
 megfogni e nagy csomó végét. S ha ezekre a magas
 pontokra állva, nézünk végig az egész költeményben
 nyüzsgő életen, minden mesét és komédiát tragédiának
 fogunk látni. Valóban, *Csongorban* megvan a tragikum
 minden csírája, és ha a Vándorok második jelenetével
 bevégeződnek, bizony a világ egyik legszomorúbb költe-
 ményét kaptuk volna. Gyulai megrója, hogy a válaszüton
Csongor elveszti reményét, mint a többi Vándor. »Ez
 ellenkezik a dráma alapeszméjével« — mondja. Gyulai
 teljesen félreértette *Vörösmartyt*. A dráma alapeszmé-

jével inkább a befejezés ellenkezik. A tragédiából ismét mese lesz, a királyfi megkapja a tündérkisasszonyt, Csongor váratlanul, ugyanazon bizarr és játékos erők révén, akiknek hercehurcája az egész mesén átvonul, megtalálja Tündét; a harmincéves költő még tud egy feleletet a nagy kérdésre; az Éj valóban mindent elnyel, a kalmár pénze, a tudós tudása, a fejedelem hatalma, mind hiábavaló, nincs semmiben kielégülés: csak a szerelem, a magas és átfinomodott szerelem élvezője mondhatja, hogy nem élt hiába, a diadalmas szerelem nem fél az éjszakától; és íme, a költemény utolsó sorai

(Azonban az arany alma hull és messziről im ez ének hallatik):

Éjfél van, az éj rideg és szomorú

Gyászosra hanyatlik az égi ború:

Jöjj, kedves, örülni az éjbe velem,

Ébren maga van csak az egy szerelem.

A Csongor utáni évekből valók Vörösmarty szerelmi költészetének remekei. 1830-tól 1844-ig (amely évszám ismét fordulópontot jelent költészetében) átrajlik e lelken a szerelem egész skálája, az *Idához* c. heinei hatású, de mély és komoly dalocska gyengéd epedésétől a *Késő Vágy* mindenek ellenére való szenvedélyéig. Mennyi édes nő képét hordja magában, mennyi édes nő képét festi meg, a gyenge, gyermekes *Szép Ilonkától*, a begyes kis *Pipiskétől*, a döbrent és tragikus *Enikőig*, vagy az *Uri Hölgyig*, akinek fürte tengervészes éj, és csupa gög és kék a lelke. Hajdan az ilyeneket hajlandók voltak stilisztikai szóvirágoknak tekinteni; s Vörösmartyról azt mondták, hogy a nyelve remek, de... de... és nem vették észre, hogy mikor azt mondták, hogy a nyelv remek és gazdag, avval már minden képzelhető dicséretet elmondtak. Valóban, a nyelv nem lehet külön gazdag; a nyelv gazdagsága mögött a képzetek, a lélek gazdagságának, a nyelv színessége mögött a lélek színességének kell

rejtőznie; a nyelv kristályedény: ha színes, tele van. Vörösmartynak *lát*ni kellett a nő fürtében a tenger-vészes éjt, hogy e sort leírhasssa.

*Lát*ni: mindig erre tapintunk rá Vörösmartynál, mint valami fő érzékenységre, fő büszkeségre és legfőbb fájdalomra. A szerelmes ember legnagyobb kincsét áldozná szerelmeséért. Ime, Vörösmarty szerelmének kiáltó Votuma:

Szerelmedért

Feldúlnám eszemet

És annak minden gondolatját

S képzelmim édes tartományát

Eltépném lelkemet

Szerelmedért

A képzelmek édes tartománya: ez az, amin Vörösmarty lelke legmélyebben csüng. *S* e képzelmek tartományának királynéja, ki hajdan Etelka volt, egyszerre Laura lesz. De ekkor a költő már nem fiatal. Sok szerelem lehetősége suhant át a lelkén és maga Etelka emléke, akit szerelme megtett királynénak (mert *kell* lenni egy királynénak), rég fanyarrá és erőssé változott, mint az óborok, amelyeket csak ünnepnap hozunk fel a pincéből. Megváltozik Etelka a távolságban; a költőhöz kezd hasonlítani; tragikus színt kap; Enikő lesz. Egy pillanatra még, az ősz Peterdi úriházában, poharazásnál, mint házikisasszony, búcsúzásnál a tornácon, megvillan a régi Etelka kedves, ismerős képe; de jött azóta sok szerelem és jön aztán az új szerelem.

Azt, hogy *sok szerelem*, nem jól mondtam: egy lélek szerelme mindig egy; tárgya változhatik, de az érzés színén alig változtathat. Laura alakja mégis újat hozott Vörösmarty lelkének: a késő vágyban rejlő tragikumot, mely az akadály erejével lobbanthatja fel a vágyat, mint ahogy a nyomás nagyobb lesz, ha a tere csökken. Hogy Vörösmarty szerelmi érzésében kezdettől fogva volt valami tragikus, azt már volt alkalmunk látni.

4. Intermezzo a tragédiáról.

Ki kell itt emelnünk (csak zárójel között), hogy Vörösmartyt kitünő tragédiáirónak is tartjuk, — ez években írta híres és sokat elemzett tragédiáit, melyek közé elsősorban a *Két Szomszédvárat* is sorozzuk. Voltaképen nem szeretjük különválasztani a költészet három országát — ez az elkülönítés nagyon is formális; líra és világszemlélet — vagyis epika — az ifjú Vörösmarty-nál már csodálatosan egyesült és ebbe mindjobban beleizzik a tragikum mély érzése. Hogy mily (külső) formába önti a költő e tartalmakat és érzéseket, az voltaképp mellékes. De be kell vallanom, hogy nézetem szerint, Vörösmarty a drámai *formát* is kitünően kezeli. A magyar drámai nyelvet ő teremtette meg és mingyárt a legmagasabb tökélyre vitte; — az egész magyar jambusdráma, egész Dóczyig és a mai akadémiai pályahősökig, az ő kenyerén élődik, nem a színtelen Kisfaludyén, sem a kemény Katonáén. Vörösmarty érzékét a drámai helyzetek iránt, hangulatteremtő és lélekfestő erejét minden drámában láthatjuk s bírálói különösen a *Marót Bánban* és az *Áldozatban* ki is emelték; hozzátehetjük humorát és színezésének rendkívüli változatosságát, mely Shakespeareére emlékeztet, anélkül, hogy tőle ebben függne. A mese gyakran gyermekes és a romanticizmus megszokott fogásaival teli; de nincs-e így Shakespeare-nél is? és nem mellékes dolog-e ez? Ez a mesterség dolga s hogy Vörösmarty maga is annak tartotta, azt látjuk abból a polémiájából, melyben védelmezi a *Marót Bánt* azon támadások ellen, melyek hasonló szempontokból érték. »Egyébbel« — mondja — »mint csupán ily olcsó leleményekkel törekedvén érdemet szerezni, arra s annak eredetiségére oly keveset tarték...«, «Szégyenleném, ha több évi munkálkodásaim sikere egy szegény ötleten szenvedne hajótörést«. Az ilyen mesét és leleményeket az irodalmi kor közös tulajdonának kell tekinteni.

A gondolatok öltözésében is úr a divat: s nagy egyéniség is járhat oly ruhában, mint a közönséges emberek. »Becsülnünk kell a tulajdont, de a levegőt is végre el ne pöröljük egymástól; mert ez mindnyájunkkal közös.«

A tragikum érzése azonban a lélekhez tartozik és nem a mesterséghez; és ez az, amit Vörösmartyban a végtelen világlátás kifejleszt. De ez nemcsak drámaiban nyilatkozik, nemcsak a *Két Szomszédvárban*, hanem balladáiban, az *Őzvegyben*, *Salamonban*, ahol végre megfogja a költő a régüldözött téma tragikumát; elsősorban pedig lírájában és voltaképp mindig erről fogunk beszélni. Vörösmarty epikusból fejlődik lírikussá és a kettő közt átmenet számára a drámai forma. A lírikus kétségkívül drámaibb a drámaírónál; mert a drámaíróban még sok maradt az epikusból. Bővelkednek e művek a legszebb képekkel, a *Két Szomszédvár* gyönyörű tájképe, a *Salamon*-balladában az évszakok gyönyörű festése is idetartozik — és a drámák minden alakja, mint *Csongoré*, végtelenül szemléleti.

5. Szerelmem az éjben. Visszatérés. Folytatás.

De a lírikus Vörösmarty tragikusabb a tragikusnál. Lelke tartalmának rendkívüli tarkasága érzelmeinek különös lázas vibrálását idézte elő s a végtelenség folytonos együttérzése mélyítette ezt a vibrálást tragikussá. Vörösmartyban a társas ösztön erősen ki volt fejlődve; világot szomjazó lelke egyre jobban kereste az embereket. A családi élet szépségét is erősen érezte, mint minden szépséget. De az ő vibráló érzései mégsem teremtődtek a családi életre. Talán azért is nem nőült meg oly soká. Most *Laura* alakja, a kékszemű, feketehajú, érzelmes és vidám *Lauráé*, aki nála sokkal fiatalabb, ezer új lehetőséget, vágyat és félelmet kelt benne. Ha a költő azt mondja: »Haragszom rád, mert nyugtom elveszett« — az nem frázis.

Remélni oly nehéz
 Az évek alkonyán,
 S szeretni tilt az ész
 Letűnt remény után.

Milyenek voltak a fiatal lányka érzelmei? Kétségkívül nagy hatással volt rá a nagy költő és rendkívüli ember. »Laura mindinkább érezte Vörösmarty szelleme uralmát« — mondja finoman Gyulai. De az első hatás, úgy látszik, az ijedség volt. Ez az ijedség megjelenésében hasonlított a dacos idegenkedéshez és a pesszimista szerelmes valóban annak látta; de ez csak még élesítette szerelmét:

Rád nézek, mert szeretlek,
 Rád nézek, mert gyűlölsz,
 Míg bájaid veszélyes
 Dacával meg nem ölsz.

Vörösmarty képzeletében ez a késő szerelem első-sorban veszélyes: kétséges *lehetőségeknek*, egy boldogtalan házasságnak, egy elrontott életnek veszélyeit rejt magában — és annál csábítóbb. Erős és szuggesztív, mely aztán a lányt is magával rántja, ellenállhatatlan. Nem a Csokonai játékos, szentimentális szerelme ez, nem is a Petőfi naív, akadályt nem ismerő szerelme. Vörösmarty nagyon is ismeri az akadályt és éppen a veszély ingerli, mint aki tüzelt játszik. »Én lángot szomjazom« — mondja.

Szomjas vagyok, leánykám, bájaidra,
 Hibád, erényed s minden titkaidra.

Érzéki és kíváncsi szerelem ez, öregedő ember szerelme, fiatalénál fiatalabb. De kétségekkel teli szerelem; és megértjük a mély melancholiát, amellyel a boldog és révbe jutott Vörösmarty egy gyönyörű epigrammban azt kérdezi fiatal nejtől:

Nem fáradsz-e reám mosolyogni, ha csüggedek és ha
 Megszédít a gond, tűrni szeszélyeimet?
 Nagy feladás vár rád: fiatal szívednek erényét
 Tenni napul megtört életem árnya fölé.

6. *Megint életfilozófia. A fogoly megint visszatér börtönébe.*

A *Merengőhöz* c. költemény, melynél szebb nász-
 ajándékot, mint Vörösmartyné maga mondta, meny-
 asszony még nem kapott s melyet a szavak vibrálása,
 a nemes és mély színezés, a heves és mégis gyengéd
 érzés, amely a gondolatok mélyéről tompán csillog át,
 Vörösmarty legszebb költeményei közé avatnak; ez a
 költemény voltaképpen nem Laurához szól, hanem
 magához a költőhöz, Csongorhoz, sőt önmaga ellen és
 Csongor ellen: kísérlete az önfegyelmzésnek és egyenes
 folytatása a *Csongor* gondolatainak. Ez a nagy lélek —
 sokkal nagyobb és tagoltabb, finomabb, hogysém egyen-
 súlya minduntalan fel ne billent volna — most még
 egyszer megpróbál végleges egyensúlyba jönni. Miután
 megtalálta azt a szerelmet, amely Csongort kielégítette,
 ő is ki akar elégülni és megnyugodni az egész étellel,
 melyet senki sem lát és élvez jobban, mint ő. Nem lehet-e
 most a látás élvezete maga is kielégülés és filozófia?
 A megoldásnak ezt a módját próbálja meg a *Tót deák*
dala. A koplaló, fázó tót diák, akinek semmije sincs, a
 világ szépségével gazdag és boldog. Erős ég, szilárd föld,
 nap és hold, arany világ, ezüst világ és a jövő ezer le-
 hetősége — »ha majd nagy úr leszek, Ispán, alispán, pot-
 rohos, Magam, cselédem aranyos« — mind az ő birtoka. A
 vers refrénje — ó szép világ, roppant világ, dicső világ,
 erős világ és a többi ily felkiáltás — szimbólikusan jel-
 lemező Vörösmartyra.

De még egy gondolat csillámlik itt föl, még egy lehe-
 tőség a kielégülésre, az energia-felesleg levezetésére.

— S ha mindezt megunom — mondja a tót deák :

Csak tőlem függ, mivé legyek.

A legdicsőbb magyar leszek,

Mihelyt csak akarom,

Hazám nagyvá teszem,

Ki szólhat ellenem ?

Amit a tót diák tréfásan mond, abban Vörösmarty-nak nagyon komoly, vissza-visszatérő gondolata van, mely immár létkérdés számára. Amikor a merengőhöz így szól :

Ne nézz, ne nézz hát vágyid távolába

Egész világ nem a mi birtokunk,

akkor már közel van ahhoz a mondáshoz, melyet tanulmányunk elején idéztünk :

Mi dolgunk a világon? küzdeni

Erőnk szerint a legnemesbbekért,

Előttünk egy nemzetnek sorsa áll. —

És ime, e lélek életének örök körforgása : erejét ismét a nagy nemzeti munka szolgálatába veti, mely lázasabban pezseg, mint valaha. A munka : ez az utolsó reménység a kielégülésre, mely túléli a szerelem reménységeit és a költő lázas kétségbeeséssel lesz a munka bajnoka. A nemzet ügye most a saját ügye lesz és ezzel hazafias költészete, mely régen epikai volt, teljesen líraivá és így remekké. És ha már a réginél kiemeltük, hogy a költő csak látszatra a mult költője, most már e látszat is elmarad : minden a munka, minden a jövő. »Nap a jövő, a mult csak hold« — mondja a költő. Az eposz meghalt ; az utolsó, a *Két Szomszédvár*, már nem is volt eposz. A történeti drámát, a Shakespeare-féle históriát még megpróbálja *Cilleivel* : de íme, jobbágy-jeleneteket vegyít bele, melyekre a legújabb politika

nélkül nem gondolhatott. A drámai költemény — *Árpád Ébredése* — prológusa lesz a nemzeti színháznak, valóságos apoteózis a kultúrmunkának. A költő humanus és szabadgondolkodó. A ballada — az *Árvízi Hajós* — Wesselényit dicsőíti; s tragikumán a Jótétemény öntudata győz. Az epigramm — *Hahnemann, Gutenberg, Pázmány* s több — a felvilágosodott munka dicsőségét hirdeti, végül is, hatalmas ötlettel a legnagyobb reakciónak adva a szájába :

Pázmány, tiszta valóságnak hallója egekben
Megtért térítő, állok az Isten előtt
S hirdetek új tudományt: halld és vedd szívre
magyar nép:
Legszentebb vallás a haza s emberiség.

A hazafias beszélyke pedig annyira közeledik a jelen felé, hogy az utolsó, a *Katona* című, már egy új országgyűlési törvénycikkre vonatkozik s a költő egyenes politikai cél szolgálatába hajtja népnyelvi ismeretét és azt a tehetséget, mellyel a naiv ember gondolatmenetét utánérezni tudta. Mindezek a versek Széchenyi szellemét lehelik. A *Fóti Dal*, a *Himnusz*, az *V. Ferdinándhoz c.* versek szerzője lojális és opportunistá. De e látszólagos józanság mögött a szenvedélynek époly hullámai zajlanak, mint Széchenyinél — mint a forrás a szikla mögött. A költő munkát kíván és semmi kicsinyt sem vet meg, mint Széchenyi. A legcsekélyebb, legprózaibb dolgok, a hölgyek magyarsága, egyes városok emelkedése, a hazai borok jósága és tisztasága, szenvedélyes, túlzottan látszó, de önkénytelen magukkal ragadó, mert nagyon őszinte lírai kifakadások okozóivá lesznek. Minden mingyárt szenvedélyes lesz és ódai. A munka a fő, a lázas munka, az egyetlen remény, felejtés, kielégülés. És a költőnek féktelen gúnyja veri azokat, akik nem dolgoznak, akik csak »szónek, fonnak és akarnak« —

éppen mint Széchenyié. Gúnyolja a magyart, aki »egy kis reszelt alkotmányt« kíván, egy pipa dohányt, diadalt, hivatalt ; a magyart, akinek írói »a téli est unalmaiban« írják könyveiket, gúnyolja az Unalmat, a legrettenetesebb rémet, melyet a kielégíthetetlen *Csongor* írójának mindennél jobban utálnia kell :

Holdvilág az arcod
Kályha termeted,
Régi főkötőtől
Boglyas a fejed.

Vörösmarty az unalmat érzi a speciális *magyar* rémnek, magyar átoknak. »Valahára köztünk und meg magadat« — mondja az Unalomnak —, úgyis elég a nyűg e nemzeten.

De a buzdítás és a gúny háttérében, mély melanchólia szólal meg. A költő érzi, hogy a munka maga is hiábavaló és bizonytalan.

Azóta foly a munka
Jól rosszul, mint lehet,
A sors borongva néz el
A küzdő hon felett.

De — dolgozni kell. Ki tudja, mint lesz? Eddig minden hiába volt :

Ki mondja meg, mit ád az ég?
Harag, káromlás volt elég ;
Gyüöltünk, mint kuruc, tatár,
Bánkódtunk, mint a puszta vár...

— — — — —
A gyűlöletnél jobb a tett,
Kezdjünk egy újabb életet.

Dolgozni...

7. És mégis...

És mégis — a régi történetet mesélem — Vörösmarty távolabb van az egyensúlytól, mint valaha. Ezt éreznünk kell már a nyelvén is, a kifejezésein, melyek egyre különösebbek, egyre vibrálóbbak, egyre jobban távolodnak a közönséges ember kifejezéseitől. Már előbbi tanulmányunkban említettük, hogy e költő majdnem teljesen maga alkotta a nyelvét. Ha van valaki, aki a nyelvszokást semmibe sem veszi, ő az. Gyulai megrója merészségét, idéz egy kifejezést, melyet »sem a régiség, sem a népnelv nem igazol«. Gyulai kritikai elve helytelen. A költő a saját nyelvén beszél, nem a régiség nyelvén, nem a népnelven. A költő ki akarja fejezni magát s csak a magaalkotta nyelvén fejezheti ki magát. Vörösmarty különös kifejezései a különös lelket ruházzák. Ha a szavak egyensúlyukat veszítették, a lélek veszítette egyensúlyát. A szerető férj, a munkás hazafi, a világ minden szépségének élvezője *nem boldog és nem nyugodt*. Ez a klasszikus immár csupa láz. S ha Gyulai megrovásként említi, hogy Vörösmarty egy költeményén »nagyon is megérik a testi láz«, evvel a megrovással egész Vörösmartyt, magát az embert is elítélhetné. Mert ez az egész ember csupa láz. Szerelem, munka, szépség, mind csak csillapító, kábító szerek neki a végtelenség és kielégíthetlenség azon fájdalmas és soha végkép el nem tompítható érzése ellen, melyet a világlátás folyton táplál, a gondolat mind tudatosabbá tesz. Mennél jobban gyülemlik a világgép, mennél jobban formulázódik a gondolat, annál jobban tágul a lélek a végtelen és kielégíthetetlen felé, annál nagyobb a fájdalom, annál erősebb csillapító szerekre van szükség. A világlátás kielégíthetlenségét, lázas és fájdalmas végtelen felé tágulását szimptomaként mutatja az a mód, ahogyan ugyanannak a költőnek lelkében, aki hajdan a világ legapróbb dolgait is oly kedvteléssel tudta élvezni, most minden képzet

önkéntelenül egyre jobban megdagad és a nagyszerűség arányait ölti. Vörösmarty mindjobban az óriás dolgok és óriás érzések költője lesz : előtte a világ képei elvesztik halandó arányaikat : nyelve fenséges, műfaja az óda. De ez nem nyugodt, klasszikus fenség, hanem éppen a végletekig modern, lázas, türelmetlen kitörés és lázadás. »Ember, világ, természet, nemzetek!« kiált a költő és semmi sem elég nagy számára. *A nagy körül van nagy világ*, mondta valamikor az ifjú Vörösmarty : íme, ő körülötte most kitágult a világ, mint ahogy az ópiumevő körül. De Quincey szerint, kitágul tér, idő. Látja a nemzeteket, amint óriás kezükkel fáradnak ; egy szegény nemzetet eleven szobornak lát ; de e szobornak láza van s idegzete, mely küzd mondhatatlanul. Látni kívánja az egész Magyarországot, egy óriási testnek, amelyben

Még a kő is, mintha csontunk volna
Szent örömtől rengedezzen át
És a hullám, mintha vérünk folyna
Áthevülve járja a Dunát

és a nagyszerű haláltól fél, ahol a nemzet sírját népek veszik körül ; s e nagy föld kerekén óriási záport és szelet lát szállni forró szárnyakon ; könnyekből a zápor, sóhajokból a szél.

Ez a nagyság mindig tragikus : Istenben embernek, emberben Istennek tűrhetetlen. Íme, a nagy ember : Napoleonról írt epigrammát Berzsenyi is. Mily más Vörösmartyé! A mester csak a kor eszközét látja a császárbán, a tanítvány a nagy embert, akinek nagysága miatt bukni kell.

Tűrni nagyobbat irigy lön a sáralkatu ember

Tűrni hasonlót nem bírtak az istenek is,

De nemcsak a nagy dolgok duzzadnak tragikussá! Nincs oly kicsiség, mely ne volna belülről kelleténél nagyobb, ne rejtene mély tragikumot. A kis méh a *méznék és gyiloknak bogara*, sírva tör a légen át. A csalogány, az erdő fájó szíve, énekével fel szeretné gyujtani az erdőt.¹ Egy pohár rossz bor a magyar költők sorsának jelképe, szenvedélyes, fantasztikus kifakadást ad a költő ajkára. A nefelejštsnek, az ártatlan kis virágnak, feddő, durva színként kell átrémlenie az élet ezer borzasztóságain. Egy szegény színész nő életének kísértései démoni arányokat öltenek (*Árpád Ébredésében*).

E fájdalmas világerzés ellen három kábító szere volt a költőnek: a szerelem, a nemzeti munka, a világ szépségeinek látása és tanulmányozása. De mint a kábító szerekkel szokott lenni, ezek is mérgek voltak és a fájdalmat csak pillanatra szüntették, a bajt voltaképp még mélyebbé tették. Csodálatosan úgy találjuk, hogy éppen a megnyugtató, csillapító költemények legszebb részei azok, amelyekben a költő minden megnyugvással dacol s a megnyugtató befejezés, a vers végén felcsillanó »küzdj és bízva bízzál« — gyakran csak formális befejezésnek tűnik fel. Van egy költemény (*Csik Ferke*), mely a munka dicsőítésére íródott s az örület rajzában kulminál.

Szerelem... de a hölgy hazug szemében mosolyt és átkozott könnyűt hord, fürteiben tengervészes éjet és bájai veszélyes dacával öldököl. S mily tragikus dolog, hogy a férfi életét felteszi egy nőre; egy szó, egy lehellet sorsa lesz.

Haza... Kór, szegény, bús és pirongó önnön szegyenétől. Hol a nagyobb rész boldogsága? — Munka...

¹ Ahogyan Vörösmarty utánozza a csalogány (és más madarak) hangját: az világirodalmi specialitás. Össze lehetne hasonlítani a Milton, a Matthew Arnold, a Shelley, Keats, a Meredith (*Night of Frost in May*) és Arany (*Fülemüle*) csalogányával. A két utolsó az, ki tényleg felidézi a madárhangot; de Vörösmartyé mind felülmúlja,

Könyvírás, fáradozás... De mely munka az, amely biztosan használ? »Ment-e a könyvek által a világ elébb? A könyvírók rongykereskedők. S kiért dolgozunk? Magunkért? Hogy léha tudománytól zabáltan elhenyéljük a napot? Az Isten napját, nemzet életét? Nem lesz-e így számunkra minden munka sisiphusi és üres? — Másokért? Vörösmarty valóságos szabadgondolkodó, hisz a korban, amikor «kifárad az éj s hazug álmok papjai szűnnek», amikor Gutenberg igazi diadala eljő, amikor a beteg, megsibbadt gondolat felkel rabágyának kőpárnájáról. De mit fog érni mindez? Szépségélvezés, alkotás... »Istenés« és »angyalérzelem« kellene ahhoz, hogy a szépséget kielégülésig élvezhessük. És így is

Míg nyomorra milliók születnek

Néhány ezernek jutna üdv a földön,

Ha istenésszel, angyalérzelemmel

Használni tudnák éltük napjait.

A nagy többség számon kívül maradt,

Ixion

Böszült vihartól üzött kerekén

Örvény nyomorban, vég nélkül kerengők.

A nagy többség számára a szépség, az alkotás élvezete nem létezik. Azután emlékeznünk kell arra a megdöbbenő ötletre, amellyel Vörösmarty szimbolizálja azt a gondolatot, hogy minden alkotás hazugság. Emlékeznünk kell a rongyokra, amelyekből a szép könyvek készülnek.

Erény van írva e lapon; de egykor

Zsivány ruhája volt. S amott?

Az ártatlanság boldog napjai

Egy eltépett szűz gyenge öltönyén

Vagy egy dühös bujának pongyoláján.

És végre — nem éppen ez a világlátás, ez a szépség-élvezet volt-e minden bajnak az oka? Ugyanaz legyen most orvosság is? Ez a *homeopátia* nem sikerülhetett.

8. Az Unalom világnézete.

Az *Unalomhoz* írt remek satíra költőjének költészetét e vers szempontjából is lehetne magyarázni. A költő az unalom ellensége s üldözöttje. Ez a lélek, mert nagyon félt a semmitől, nagyon is mohón szítta a mindent, minduntalan a semmi határaihoz ért. 1844-től 1848-ig Vörösmarty költészete folytonos közeledés a nihilizmus felé. De nem valami derűs Anatole France-i nihilizmusra kell itt gondolni (talán csak az egyetlen *Szent Ember* című költeményében lehetne ilyen látni): lázas, szenvedélyes, kétségbeesett, Vörösmartyas nihilizmus ez, égő nihilizmus. Miután e lélek teljesen megérett erre, minden értéknek rendkívül gyors és gyökeres átértékelése történik meg. Az eddigi ideálok és remények egymásután vetkőznek meztelenre. Láttuk már, hogyan tűnik ki a munka haszontalansága, az alkotás hazugsága, az élvezet tehetetlensége, a vágy elégtelhetlensége; a hatalom boldogsága csak a képzeletben áll, a tudás csak szavakból.

— Szavak, nevek, ti öltök minket el! — mondja *Üsongor* tudósa.

De a szavak is értéküket veszítik, a költő előtt annyira szent szavak. A »szent ember« így imádkozik: »Légyen átkozott az Isten« — és imádsága szent és üdvös. És mint a szavak, úgy az erkölcsi fogalmak is csupa konvencióknak bizonyulnak. Ezen a lejtőn nincs megállás. Ezen a lejtőn a költő lelke a világ legmélyére csúszik. És ekkor megírhatja azt a remekét, amely így kezdődik:

Hallgassatok! ne szóljon a dal!

Most a világ beszél.

Mert-e még költő ily hatalmasan kezdeni éneket? És ebben az énekben valóban a világ beszél. És a világ énekének ez a refrénje: *Nincsen remény*. Ezt a verset (az *Emberek* címűt) egészen ide kellene írni. Minden, az egész társadalom semmivé foszlik a költő rettenetes gondolata előtt: a törvény öl, a dicső, akinek »hatalmas lába törvény felett áll«, bukik, a hír csak villám az inség éjjelén, a föld dús, az ember mégis szegény. A vallás is megmutatja meztelenségeit, az az ember csak azért néz ég felé, mert »a föld az nem övé«. Az ember maga nem egyéb, mint örült sár: *az ember fáj a földnek*: a legrettenetesebb különösségű mondat, amit valaha leírtak. De a haza is értékét veszíti. »Fiainak nem hazájáé

Neve: szolgálj és ne láss bért

Neve: adj pénzt és ne tudj mért

Neve: halj meg más javáért

Neve szegény, neve átok,

Ezzé lett magyar hazátok.

S mindez közvetlen a forradalom előtt, amikor egész Magyarország reményekkel, izgalmakkal volt telve. A forradalom egy pillanatra fellobbantja a régi Vörösmartyt, ír egy buzdító veret, mely époly kevésbé remek, mint Arany forradalmi versei. A költőben már nincs annyi hit, amennyi a forradalmi költészethez kell. Nihilista nem lehet forradalmár. Mégis halálra van ítélve, mégis bujdosnia kell, kiállnia a forradalmár minden izgalmait. Idegzete megrendül, fejében az örület kezd kalapálni. Ez a harmadik Vörösmarty.

9. A harmadik Vörösmarty.

Mily kevés verset bírunk a harmadik Vörösmartytól, aki még hét évig vont a szenvedéseit. De minő versek azok:

Sötét eszmék borítják lelkemet,
 Szivemben istenkáromlás lakik,
 Kivánságom : vesszen ki a világ,
 A földi nép az utolsó fajig.

Mi lett a humánus költőből, aki úgy rajongott a nagyobb rész boldogságáért? *Előszó* c. töredékében mindent visszavon, megfordít. Lefesti az egyenlőség, a szabadság, a munka világát, amelyet képzelt, amikor

Küzdött a kéz, a szellem működött
 Lángolt a gondos ész, a szív remélt

(csak mellesleg figyelmezteték rá, hogy költőnkél az ész is lángol), aztán lefesti a nagy vihart, amely emberfejekkel dobálózik az égre. Tél van : az Isten megöszült egyszerre, mert

Megteremtven a világot, embert,
 A félig istent, félig állatot
 Elborzadott a zordon mű felett.

A költő minden dolgok végére jutott. Költészete elnémul. Egy-egy pillanatra még megkísérli a régi formákat, a régi hangokat. Próbál fordítani : a szegény Leart, igen szabadon, igen szubjektíve, igen szépen. Ir egy epigrammát a halálról, epigrammába szorít egy különös, méla viziót, mely régi Holbein-metszetekre emlékeztet. A klasszikus forma izgató szint ad a tartalomnak,

Mint a földmivelő felszántott földbe magot vet
 S várja virulását istene s munka után,
 Úgy a sírokkal felszántott földbe koronkint
 Hordja halottait a végtelen emberiség
 És haloványan a dús, a szegény és a koronás fők
 Mennek alá, víg, bús, balga, mogorva vegvest.

10. A vén cigány.

A költő szegény, a megélhetés legapróbb gondjaival küzd. A költő beteg, idegbeteg, valóban az örütség szélén. A költő hazája rab, barátai halottak, örültek vagy foglyok. Ha Vörösmarty megőrül, csak osztja sorsát e kor legnagyobb magyarjainak. A költő vén cigány — felejtí nótáit, a *Szózatot* hallani retteg, az emberektől búj, öltözetét, melyre sokat adott azelőtt, most elhanyagolja.

Fogytán van a napod,
Fogytán van szerencséd...
Véred megsűrűdött
Agyvelőd kiapadt
Fáradt vállaidról
Vén gúnyád leszakadt,
Fogytán van erszényed,
Fogytán van a borod,
Mire virradsz te még
Szegény magyar költő?

És ebben az állapotban éneklí el leghatalmasabb költeményét; a legszebb magyar verset.

Milyen különös vers ez! Semmi sincs benne a megszokottból. Egy örült verse. A logika kapcsolata elszakadt. A képzetek rendetlen és rengeteg káoszban üzik egymást. A költő agyában megrendült a velő. A vére forr. A világ háborús képeit kavarnogni érzi a lelkében. A zengő zivatartól tanulja dalát. A kemény jégveréstől — »odalett az emberek vetése!« Ime, hogy lép a képzet, a hasonlat egyszerre a valóság birodalmába. A képzetek víziókká, a víziók fájdalmakká, a remények kéjjé és istenek borává válnak. Minden képzet a testre hat, mint azé, aki ópiumot evett. A föld, a vak csillag, keserű levében forog. A lázadt ember vad keserveit, gyilkos testvér botja zuhanását halljuk. A szent honban

Isten sírja reszket. Ki dörömböl az ég boltozatján? Mi zokog, mint malom a pokolban?

Hulló angyal, tört szív, örült lélek,
Vert hadak vagy vakmerő remények.

Ez egy örült képzetkapcsolása. Ez a vers egy örült verse. De ez szent örülség. Az örült látománya szent látomány. A bárka, mely egy új világot zár magába, egyetlen, lehetetlen, vallásos remény. A költő próféta és dalában »Isteneknek tellik kedve«. Zordon homloka derül. Az ember, aki minden dolgok végére jutott, minden dolgok végén különös remények kiejét, különös örömök borát találja. Lesz még egyszer ünnep a világon!

DANTE FORDÍTÁSA

(Műhelytanulmány.)

1912.

Az 1911-iki magyar könyvpiacra föltűnt egy valóban kiváló filológiai mű, a Kaposi József könyve, ki tisztetreméltó bibliografikus pontossággal (gondos szerető, nem lelketlen gép pontosságával) nagyon érdekes adatokat kutatott egyé Dante viszonyáról Magyarországhoz és hogy milyen volt hazánkban a *Fortuna di Dante*. Bizonyos meglepetéssel láttuk, mily hatással volt a firenzei vates a legnagyobb magyar szellemekre, jóformán azon időtől, amikor Mátyás király annyi viszontagságon keresztülment Dante-kódexének sok szép miniatűrjét készítették, addig, amikor Arany János állt meg e csodálatos vizek mélységei felett. A kiválóan vizuális és intenzív magyar fantázia nem érezhette idegennek a világirodalom legnagyobb látnokát.

De legtöbb feltűnést Kaposi könyve azzal az ítéletével keltette, melyet Szász Károly híres fordításáról mondott. Első volt, aki erről a nagy presztizsnek örvendő fordításról ki merte mondani, hogy rossz. Hisz amit ő kimondott, e nagy fordítás minden olvasójának éreznie kellett...

Előre kijelentem, nem akarom Szász Károly érdemeit kisebbiteni. Sőt azt hiszem, senki sincs e hazában, aki annyira megértené és tisztelné az ő nagy vállalkozásának hősiességét, mint kinek magának is volt alkalmja birkózni e munka alig képzelhető nehéz ségeivel. Mégis ki vehetné tőlem rossz néven, ha Szász Károly fordítását kritizálom? Ha jónak tartanám, nem volna értelme fel-

lépnem a magaméval. Valóban, hogy a tudós püspök nem győzte le a sárkányt, azt... e nagy fordítás minden olvasójának éreznie kellett. Csakhogy mi magyarok, akiknek minden szellemi termék a távolság arányában imponál, minden nyelvek és irodalmak közt olasz szomszédainkét ismerjük legkevésbé. Kérdezz meg egy budapesti könyvkereskedőt, megmondja, hogy olasz könyvekből ad el legkevésébbet. Ujjamon, azt hiszem, felszámolhatnám a budapesti embereket, akik Dantet számbavehető módon ismerik az eredetiben.

Igy eshetett meg az a kómikus és jellemző dolog, hogy a nagyközönség a fordítás nehézségeinek okát az eredetiben kereste és Dante költeménye évtizedeken át úgy élt a köztudatban, mint valami rendkívül bonyolult, nehézkes, skolasztikus *tanulmány*, nem is költemény. E hit felkeltéséhez Szász Károly egyenes nyilatkozataival is mindenkép hozzájárult, előszavában és ijesztően rengeteg jegyzeteiben számtalanszor úgy tüntetve fel auktorát, mint a nehezen érthető súlyosságnak valósgos példaképét.

Nos hát, ez a benyomás, melyet Szász Károly révén Danteről szerezhethünk, teljességgel téves. Sohasem volt szellem gondolkodásban, mint előadásban tisztább, egyszerűbb, átlátszóbb. Maga a rendszeresség, melyben a skolaszticizmus *formális* hatását ismerjük fel Dante szellemére, csak arra szolgál, hogy még egyszerűbbé és szimmetrikusabbá tegye e szellem alkotásait s nyelvének rövidsége és kifejező volta egyáltalán nem a bonyolultság, hanem éppen az egyszerűség és szöveg-fejéntalálás benyomását teszik. Hozzájárul a terzinák síma, szakadás nélküli zenéje, mely oly akadálytalan, egységes lendületben folytatja le minden énekét.

Ne tévesszen meg senkit a jegyzetek és kommentárok végtelen sokasága, amelyet Dante nagy csúcsíves szimmetrikus költeményének énekeire és terzináira ráaggattak, mint egy nagy csúcsíves szimmetrikus fenyőfa ágaira

és túleveleire a sok gyertyát és karácsonyi lim-lomot. E kommentárokat éppen nem a kifejezés nehézsége, hanem vagy a kora küzdelmeiben nagyon is bennélő költő rengeteg kortörténeti vonatkozása tette szükségessé, vagy a kommentálók természetes vágya, hogy Dante rendkívül életteljes, gazdag és világos szimbolumainak geometrikus szikláit mögül mennél többet fejtsenek ki az allegórikus Értelem titkos aranyából, mely kétségkívül a végtelenig volna bányászható.

Miből származik tehát Szász Károly fordításának különös nehézkessége? Egyenesen kimondom: a forma és tartalom örök küzdelméből, mely majd minden sorában érezhető. A híres fordító maga panaszkodik legjobban a terzinaforma majdnem leküzdhetetlen nehézségeiről: az átkozott *harmadik rímről*, melyet olykor lehetetlenségnek látszik megtalálni, az egész énekek sajtósága, pihenés nélküli összekapcsolódásáról, mely a kötött harisnya szemeinek összekapcsolódására emlékeztet: bonts fel egyetlen rímet s az egész ének fáradságos szövete felfejlik. Egy-egy énekre verselési bravurként le lehet győzni e nehézségeket: de mily kitartás kell száz éneken át állandóan oly verselési bravúrral dolgozni, mely minden sornál új meg új invenciót kíván, melynél a megszokásból eredő gépies könnyűség, a dolog bonyolultságánál fogva, teljesen kizárt. Valóban, Szász fordításában erősen érezzük is a lankadást, a munka csüggedését: és éppen azokban a részekben érezzük legjobban, melyeket Szász, mint írta, legjobban kedvelt: a *Paradicsom* canticájában, melynek csupa szárnyaló zenének kellene lennie s mely Szásznál csupa döcögő okoskodás. Képzeltetni, mily fárasztó e munka, ha kifáradhat benne a fordító, mire ahhoz a részhez jut, melyért legjobban lelkesedik! Elgondolhatni, mily nehéz ez a vállalkozás még közönséges költeménynél is, annál inkább olyannál, mint Dantéé, ahol minden szónak, minden szóelhelyezésnek, külön értelme, szépsége, magyarázatai vannak, ahol min-

den sornak külön irodalma van, úgyhogy a legcsekélyebb vétség a hűség ellen egy egész irodalmat fosztana meg értelmétől. Nem csoda, ha ily körülmények közt nehézkes fordítás születik.

Hogy a könnyedségnek és érthetőségnek ezt a hiányát mennyire érezte mindenki, azt mutatja az a sok fordítás, mely már Szász Károlyé óta készült. Valahányszor valami okból közelebb kellett hozni a nagy költőt a közönséghez, mindig új fordítás is kellett: a Dante-körképhez a Gárdonyi, az egyetemi tanulmányok számára Cs. Papp Józsefé, a nagyközönségnek Zigány Árpádé. Mindezek a fordítások úgy érték el a nagyobb könnyedséget és olvashatóságot, hogy a forma nyűgét elvetették s vagy prózában, vagy rímtelen jambusokban szólaltatták meg a költőt.

De ha valamiben, abban kétségtelenül igaza van Szász Károlynak, hogy a rímtelen Dante nem Dante. Hisz a rím nemcsak testhezálló köntöse, hanem szinte röpitő szárnya és irányadó csatornája a képzeletnek. A fordításban, ahol az eredeti rímek eltűnnek, a vers folyása medrét, ugrása rúgóit veszti; oktalanná, érthetlenné válhat. Ezt még azok is, akik maguk is rímtelen fordítások szerzői voltak, érezték és megírták (mint Witte). Mégis rímtelen fordításokat készítettek, mert a hívet és rímest lehetetlennek vélték! Olyan nyelvek művészei is, melyeket a mienknél sokkal fejlettebbeknek szoktak tartani!

És még mindig csak a külsőségekre gondoltunk; semmit sem szóltunk a nagyszerű költemény szellemének, nyelvhangulatának visszaadásáról. Valóban, lehetetlen nem idéznünk Witte szavát: hogy oda egy szikra kellene Dante saját költői szelleméből.

*

Mi izgathatná a művészt, ha a lehetetlenség nem? Dante fordítása mindig a világirodalom legnehezebb

feladatai, legcsábítóbb problémái közé tartozott. Egy irodalmi körnépszerűsítés, bölcsék köve: oly izgató, olyan népszerű. Nyelvek és nemzedékek vetélkedtek benne, egymás vállára hágva törtek a magas pálma felé. Nagy költők, nagy nyelvészek és nagy tudósok áldozták rá idejük és erejük jó részét. Hány értékes emberélet egészen ráfeledkezett!

Az ember szinte kétkedve kérdezi: honnan a mesterkelt, külsőleges munkának ily csodás varázsa? Hogy hajthatták oly eredeti költők, mint Longfellow, Ratisbonne, vagy újabban George, ily lekötő, nehéz igába nyakukat? Vajjon érdemelt-e ez a szükségkép tökéletlen s talán gépiesnek látszó mesterség ennyi áldozatot? A talányfejtés léha gyönyörűsége meddig viszi még az emberi lelkeket?

Igaz, hogy a *Divina Commedia* terzinái még talánynak is tökéletesebbek minden más talánynál, melyet alkotás valaha műfordító elé állított. Az igazi talány, melynek csak egy megoldása van. Más remekműveknek el tudom képzelni több jó fordítását, Dante egy-egy terzináját oly talánynak érzem, melynek minden nyelven csak egy tökéletes megoldása lehetséges: jaj annak, aki ezt az egyet el nem találja! Eltalálása pedig tisztán ihlet dolga, mint az igazi talányfejtés is: egy felvillanó ötleté; és egyáltalában nem gépi munka.¹

A másik, hogy magát a műfordítást is sokkal nagyobb és fontosabb dolognak tartom, mint amilyennek látszik. Az emberek lelki életét semmi sem választja el egymástól annyira, mint a nyelv. Hisz csupán a nyelv segítségével vagyunk képesek gondolkodni és öröklött nyelvünk alkalmazkodó képessége oly elenyésző, hogy jóformán csak annyit vagyunk képesek elgondolni, amennyit nyelv-

¹ Ezért kell a műfordítónak meggondolás nélkül átvenni elődei munkájából mindazon helyeket, ahol azok ezt az *egyetlen* megoldást már eltalálták.

vünk enged. A műfordítás tehát, amely a nyelvet a gondolat után hajlani kényszeríti, a nemzetek *finomabb* gondolati közösülésének jóformán egyetlen eszköze. De természetesen igazi közlekedő eszköz két nemzet lelki élete között csak a ritmushű műfordítás lehet, hisz a gondolat legsajátosabb színét ép a ritmus adja meg s aki csak tökéletlenül tudja nyelvét az idegen ritmushoz hajlítani (mint pl. a francia), az elől a megértés és közlekedés legfontosabb lehetősége zárva maradnak. (Azt hiszem, ez összefüggésben van a franciák megértésre alig képes sovinizmusával.)

És hol van szellem, amellyel közlekedni érdekesebb volna, mint az a szellem, mely Dante nyelvében nyert örök kifejezést? Egy oly kornak, egy oly kor legreprezentatívabb népének kifejezése ez, amelynél szellemiekben gazdagabbat az ugrásokkal és visszaesésekkel dolgozó világtörténelem nem könnyen produkál. Arról a századról szólok, mely a középkort az újkorhoz köti. A középkor érzébeli és művészetbeli nagy örökségéhez (melyik korban volt nagyobb érzés s nagyobb művészet, mint a középkorban?) visszahozta ez még az ókor gondolatbeli és formális (rendszerző és kifejező) gazdagságát. Dante a provençal trubadúrok és gótikus templomok tanítványa — de egyszersmind Aristotelesé és Vergiliusé is. És ha vele *belülről* végigéljük e régi kor összes szellemi árnyalatait, melyeket ő mind magába olvasztott — az atheista epikureustól kezdve a misztikus franciskánusig — oly skálát futunk meg, melyhez hasonlót a mi korunkban is alig találunk.

Danteban több van, mint más költeményben — és sokkal egységesebben van benne több — és ezt az egységet egy csodálatos szellem lelki élete adja meg, mely ugyanaz minden mennyeken és poklokon át. Ezt az egyéniséget is bajos lenne megismernünk, ha meg nem próbálnók lelki világát a mi lelki világunk edényébe, a mi nyelvünkbe átönteni. A lélektan tanítja, hogy volta-

kép passzív megismerés nincs : minden megismerés aktív, mint ahogy a gyermek szájmozgása önkéntelen utánozza annak szájmozgását, aki hozzá beszél. A közönség, ha kijön a színházból, dúdolja a hallott dallamokat. Azt hiszem, a festő nem ért meg igazán egy képet, amíg meg nem próbálja lemásolni ; még magam is, ha nézek egy szép rajzot, ujjam önkéntelen vonalai után mozog. Elöttem az egyetlen teljes asszimilálása valamely költőnek, ha megpróbálom lefordítani.

De a műfordítás nemcsak a közlekedés eszköze : egyszerűs mind a gazdagodásé is. S a művész semmiféle módját a gazdagodásnak nem vetheti meg. A műfordítás a nyelv — és ezáltal a gondolat, az egész lelki élet — gazdagodásának egész külön útja, olyan, amelyre a csupán magából dolgozó irodalom sohasem vezetne rá. Az ó-görög gondolkodás bizonyos egyoldalúságain megérzik ez iskola hiánya. A műfordítás új csatornába kényszeríti egy nép gondolkodását, mely addig csak nyelvének megszokott folyosóin tudott haladni, mást alig sejtetett. Kazinczy nagyon szépen érezte már ezt és azok a *magyarosak*, akik ellene voltak (s voltaképp még most is vannak) a Kazinczy diadalmas eszméinek, gondolkodásunk gazdagodásának akadályai.¹ Mindezekért egyegy kitünő műfordítás — ami különben tán még ritkább dolog, mint egy eredeti remekmű — korszakalkotó dátum egy nyelv történetében. Régi bibliafordításaink, zsoltárfordításaink, Boccaccio és a *Gesták* régi átülteté-

¹ Irodalmunkban gyakori betegség az elzárkózásnak e csökönyössége, melyet néha igen kiváló szellemekben is észrevehetünk. Még Gárdonyi is, éppen Dante-fordításának előszavában írja : »nekem a fordítás nem mesterségem s ezenkívül ellene is vagyok minden idegenségnek, ami a magunk világába akár egész mű, akár csak egy szó alakjában is bejön és helyet foglal.« Az ily gondolkodás olyan, mint a makacs gyermeké, aki hogy egyéniségét megőrizze, senkinek szavát sem akarná hallani. S lehetetlenné tenne ez minden szellemi életet s egységes kultúrát.

sei, Kazinczy klasszikus-fordításai, Arany Aristophanese, Szentivánéji álma, Bérczy Károly *Anyeginje*, új fordulatokat, új lehetőségeket, új zenéket, sőt új tartalmakat adtak a magyar nyelvnek.

Egészen természetes, hogy a műfordítás e gazdagító ereje arányban van nehézségével — mennél gazdagabb a gondolat és muzsika árnyalatokban, fordulatokban, annál nehezebben ültethető át vesztesség nélkül.

És Dantenál nehezebben fordítható auktor ninesen.

Az a harc tehát, az a versengés, mely Dante asszimilálásáért folyt a nemzetek között, voltaképp egy világ birtokáért folyt, hasonlóan ahhoz, mely Peru mesés és régi kincseiért vívódott hajdanán. De voltak, akik Peru arany szobrait csak az aranyukért becsülték; eltördözték, hogy kis hajóikon könnyebben vihessék haza; vagy felolvasztották, hogy új szobrokat önthessenek belőle, melyek az ő *modern* ízlésüknek jobban megfelelnek.

Ehhez hasonlítom, aki Dantet prózában, vagy nem az eredeti mértékben fordítja. Valóban, mindent megpróbáltak. És ime: a nyűg nélküli próza nehéz és tudákos, mikor az eredeti könnyű és egyszerű; a modernizált vers elavult, mikor az eredeti még friss.

A prózai fordításban persze a franciák vezetnek Colbert d'Estouteville és d'Artaud idejétől. De ép, hogy ez az irodalom, amely különben annyira idegenkedik a verses fordítástól és amely versek fordítására oly zenélő prózát teremtett, Dantet már elejétől kezdve (Balthasar Grangier fordítása 1597-ben már második kiadást ért) újra és újra megkísérelte versben is rekonstruálni: mutatja, mennyire lehetetlen a próza-Danteval megelégedni.

A germán népeknél legnépszerűbb Dante-forma a

blank vers — *versi sciolti*. Ebben a német Witte és Philalethes (János szász király) s az angol Cary mind aprólkosabb gonddal, értelmi hűség dolgában mind jobban és jobban közelítették az eredetit, mint ahogy a körbe írt sokszögek mind apróbb és apróbb oldalakkal, jobban és jobban közelítik a kört. Ebben a formában, Shakespeare, Milton, Tennyson versében adta híres fordítását Longfellow is, az amerikaiak nagy költője. De ha valahol, ép Dantenál fontos a rím. Nemcsak zeneelem, hanem a geometrikus tömörségű dikció vázát képezi: tagolja és összeköti: egységeket kerekít belőle s az egységeket láncszemekként kulcsolja ismét egybe. Dante dikciója olyan, mint a finoman artikulált rovartest és nem nyúló és hajló, mint a kígyóé. Az egymásba olvadó rímtelen sorok soha sem adhatják vissza a precíz Dante hangulatát. Cary minden értelmi hűség mellett, Haselfoot jól mondja, lényegében miltonikus, nem danteszk költeményt adott. *English classic* — nem Dante. Ha a fordítás a nemzetek *hangulati* érintkezésének és gazdagodásának is eszköze: akkor nem elégedhetünk meg az oly fordítással, mely a forma szellemét megmásítja. Hisz a hangulat főleg a formának s a forma és tartalom viszonyának emanációja; s nem túlzás azt mondani, hogy a költeményben a forma a lényeg.

De épúgy nem elégíthet ki a számos fordító (kivált francia), kik a terzina-forma helyett más módon rímelték meg Dantet. Legtipikusabb az ügyesen síma Chabannon; egy példán látni fogjuk, mennyire mást csinál ez Danteból és azt is, hogyan csábít a versforma változtatása a tartalom körülírására és változtatására is. Az *Inferno* II. énekének egy gyönyörű hasonlata így hangzik:

Qual' i fioretti, dal notturno gielo,
 Chinati e chiusi, poi che il Sol gl'imbianca
 Si drizzan tutti, aperti in loro stelo:
 Tal mi fec'io di mia virtude stanca.

(Az én fordításomban :

Mint kis virág, mely fagyos éjszakában
hajlott és zárt, s mihelyt naptól fehér lett,
nyílván szárán emelkedik magában :
a fáradt virtus bennem úgy feléledt.)

Ebből Chabannonál ez lett :

Comme un lis qu'attristait la froidure ennemie
Sur sa tige inclinée, infirme et languissant,
Aux premières clartés du soleil renaissant
Lève sa tête appesantie

Et s'ouvre aux doux rayons de l'astre bienfaisant :

Ainsi mon âme épanouie
Renaît à l'espérance et revient à la vie.

Ime : mennél hívebbek maradunk a szöveghez *formailag*, annál több kilátásunk van arra, hogy *tartalmilag* is hívek maradhatunk, legalább ahhoz, ami a tartalom-ban lényeg.

Akad fordító, ki a terzina tagolódását megtartja, de azzal könnyít magán, hogy az egyes terzinák gyöngyeit nem fűzi egymásba a rím zsinórjával. Ezek között a franciák, akiknél különben is otthonos a hatsoros strofa, két-két terzinát fűznek össze (vagy mint Ratisbonne ilyen rímképlettel : aab ccb ; vagy mint Margerie így : aab bec). Itt azonban nyilvánvaló, hogy a terzinák még *egyenként* sem igazi terzinák. Az igazi terzinában a két szélső sor összerímelve magába öleli a középsőt.

Jobban megfelel az olasz terzina szellemének az a könnyítés, melyet az angol Wright alkalmazott (aba cbc) vagy, ahogy még egyszerűbben a nagy Schlegel csinálta, a terzina második sorát mindig rímtelen hagyva. (Axa, mert hisz ha már szét kell hullni a terzináknak, mindegy,

kettesben vagy egyenként hullanak-e szét.) Witte már 1838-ban e Schlegel terzinától várta a tökéletes német Dantét és később Zoozmann, ki előbb már az egész *Commediát* az eredeti versformában átültette, újra hozzáfogott a nagy munkához, hogy a Witte ideálját megvalósítsa.

A Zoozmann két fordítása a legtanulságosabb annak, aki dönteni akar az eredeti vagy a Schlegel-féle terzina között.

Gondolata az volt, hogy az értelmi hűség, amit talán eredeti versformában is el lehetne érni, nem elég. Danténál hangulatilag és értelmileg egyformán fontos a *szók helyzete*: az, hogy a sor elején vagy végén áll-e a szó. Ez nagyon is igaz. De Zoozmann eredménye azt mutatja, hogy ennek tökéletes visszaadását a könnyebb formában sem lehet elérni, talán nem is annyira a vers, mint a nyelv kényszere miatt. Valóban, Zoozmann Schlegel-verseiben sem találunk ebből a szempontból nagyobb hűséget, mint a formahű fordításokban: a síma Streckfussnál (akit Goethe is dícsért), a zordon Kannegiessernél, a lelkiismeretes angol Haselfootnál. Érdeemes volt-e ezért elválni a gyöngysor zsinórját?

Ennyit a strófák struktúrájáról. Ami az egyes sorok versmértékét illeti, az természetesen az egyes nyelvek verselésétől függ. Latinul például bajos volna másként elképzelni az isteni költeményt, mint hexameterékben, ahogyan Boccaccio szerint Dante maga is kezdte írni: *Ultima regna canam...* De a hexameter jóval hosszabb sor, mint a hendekaszillabus, azonkívül enjambementokkal dolgozik, sor a sorba olvad, nem képez soronként külön egységet, mint az olasz forma. Ezekre az enjambementokra a latin Dantenál szükség is van, mert a latin tömörebb nyelv az olasznál: ha ragaszkodna ahhoz, hogy sor a sornak feleljen meg, henye szószaporítással kellene megtöltenie a sorokat. Ezért a latin fordítások (pl. a kiváló Dalla Piazzáé) kevesebb sorból állnak az eredeti-

nél, de egyúttal nélkülözik annak tagoltságát és vershangulatát.

A francia epikus forma az alexandrin. Ennek sorai egységeket képeznek, akár a dantei sorok, de hosszabbak azoknál s így a francia fordítások elkerülhetetlen hibája a bőbeszédűség.

Közelebről utánozhatják az eredeti mértéket a germán nyelvek. Az angol (shakespeare-i) dráma verse, mely a németeknél is polgárjogot nyert, teljesen megfelel az olasz hendekaszillabusznak. Az angol azonkívül, egytagú szavaival, tömör nyelv, még sokkal tömörebb, mint az olasz. Csakhogy az angolban ritka a 11 szótagú sor, Dantenál meg ritka a 10 tagú. Az angol fordítók ragaszkodnak nemzeti verselésükhöz és Byron példájához, aki a terzinát először hozta Angliába. Dantejük így tömör és kifejező, de nyugodtabb, lassúbb zenéjű, mint a frissen szárnyaló eredeti. A hímrím és nőrím hangulata közt nagy a különbség. Az olasz vers zengő, az angol tompa.

A németek változtatják a 10 és 11 tagú sorokat. Nemcsak pihenőnek s mintegy forduló rúgónak használják a tomparíműeket, mint Dante. Sőt olyan is akad (Notter, Streckfuss), aki szabályszerűen változtatja a hímrím- és nőrímeket, mint a franciák. Hogy e csinált szabályszerűség s általában a zengésnek e tompítása mennyire meghamisítása az eredeti vers hangulatának, már Szász Károly kiemelte. A tompa rímet csak ritkán szabad alkalmazni, oly ritkán, mint Dante, még sokkal ritkábban, mint Szász. Nincsen elég kétszótagos rímünk?

Röviden jellemezve a külföldi fordításokat, a franciák könnyítik, körülírják és mintegy magyarázzák Dantet, a németek vagy simítják és modernizálják, mint Streckfuss, vagy nehézkesek, mint Kannegiesser, az angolok lassítják és tompítják az eredetit.

Büszkén, bizva szállhatunk ki nyelvünkkel e nagy népversenynben.

A magyar nyelv tökéletes hangszer: minden zenére képes. Hatodfeles jambusa teljesen fedi az olasz hendekaszillabust. Kifejezésének tömörségét csak az angol múlhatja felül, semmikép a csacska, naiv olasz, melyet csak Dante erős keze tudott meggyeplőzni. A magyar rímelés kétségkívül nehezebb, mint az olasz: de nem is oly egyhangú; váratlanabb, változatosabb. Tudós műveltségű és költői tehetségű magyar Dantistákban sem volt hiány soha.

Mégis a magyar Dante-fordítások inkább érdekes kuriózumoknak, mint sikerült műveknek tetszenek.

Valóban, az egységtelen szellemi életünket jellemző magyar *magántudósság* ezen a téren is diadalokat ült.

Az akaródzó Döbrentein kívül legrégibb fordítónk a síma Császár Ferenc kuriózuma a neologizmus: neologizmusai azonban, bármily komikusak, tömörségükkel gyakran nem idegenek Dante szellemétől s nyelvünk kifejezőképességének nagy lehetőségeire vallanak. (Pl. A körzetében általabbik égnék. Vagy: Fogok beszélni más ott láttamokról... L. Kaposinál.)

Egész kuriózum a Bálinth Gyula műve, aki rímestezinákban ültette át Dantet, de e terzinák sorai — hexameterek voltak. A sorok száma annyi, mint az eredetiben. Felesleges mondani, mily szószaporító e fordítás, melynek verselése is gyenge, rímei teljesen zengéstelenek és a hosszú sorok nagy távolságaiban szinte elvesznek.

Angyal János fordítását utóda, Szász Károly, nagyon szigorúan bírálta meg. Hűség tekintetében ez máig legjobb fordításunk s külföldiek közt is elől állna. Nem is nekesebb (bár itt-ott némi mag artalanságok bántanak), mint magáé Szászé.¹ Csakhogy rímtelen.

¹ Fordításának jellemzésére felhozom a *Malebolge* fordítását. Ez voltaképp rossz bugyrokot jelent; bugyroknak,

Az újabb fordítások igénytelenebbek. Zigány Árpádénak nyelve síma, de zamattalan, ami nagy hiba. Gárdonyié a kuriózumok közé sorozható. Ő vagy kihagyta a nehezebb helyeket vagy megmagyarázta, de *versben és szövegben*. A Dante célzásaiból történeteket kerekített, csakhogy a kommentárt kerülje. A nyelvet a végletekig elmagyarosította és elnovellásította. Egy modern magyar Dante: de Dante nem volt sem modern, sem magyar.

Kuriózum a tudós Cs. Papp József műve is. Ő a magyarázatokat zárójelbe teszi a szövegben; — a Paolo és Francesca híres jelenetét pedig sok mással együtt kihagyja — nehogy megrontsa az egyetemi hallgatók erkölceit. (Olaszországban ezt az epizódot a gimnáziumokban olvassák.) Végre, ami a legfuresább, Dantet az első személy helyett végig a harmadik személyben beszélteti.¹

A szemelvény-fordítókról, Csicsákyékról, miért szólnak? Ennek az ügyes plagizátornak még kuriózuma sincs...

Valóban, végelemzésben Szász Károly műve az egyetlen számbavehető. Elismerten legsikerültebb része a *Pokol*. Ép azért, elsősorban erre gondolok megjegyzéseimben.

Szász bevezetésében, mint láttuk, a formára nézve nagyon helyes elveket hangsúlyoz. Kijelenti azt is, hogy a magyar nyelv *nem* rímshzegény és *nem* szóshzegény. Az igényeket, melyeket az előszó kelt, nem elégíti ki maga a fordítás. Nem hű. Gyakran kevesebb vagy több a vers kedvéért; félreértés is van. Ezt kimutatta Kaposi. S ez

vagyis bolgiáknak nevezi Dante a *Pokol* bizonyos árkait. Nos: Angyal e bolgiákat *bolygáknak* fordítja; és az egész helyet, a magyar helységneveket utánozva, Bolygásnak (v. ö.: Almás, Bodzás stb.) (Philaletes: *Übelbolgen*; a franciák tulajdonnévnek vevén, megtartják a *Malebolget*.)

¹ Mind e furcsaságokat Papp József műve második kiadásában expialta.

Dantenál *filologicice* nagyobb baj, mint más költőnél. De baj tisztán költői szempontból is: a szellemet, a szépeket is elhomályosítja.¹

Szász Károly Dante kétes helyeit *magyarázza*, gyakran tévesen, mindig egyoldalúan. Értelmezését beviszi fordításába s ezzel elrontja a gyönyörű szimbolumok ősszüziességét. (Ahol Dante kétes, kétesnek kell maradnia a fordításnak is. A fordítás ép annyiféleképp legyen magyarázható, mint az eredeti!)

Nyelve a formával való küzdés minden jelét mutatja. Hemzseg erőltetett, megcsontított szóktól: jaj-város, ált (= által), nyúzz'a, irántam, azonba' (rímbe), újra (a *Pokol* utolsó sorában). Személyneveket és városneveket önkényesen elferdít: Anaxagóra, Hippokrat, Pádva (mégis csak furesa így v-vel),² Galeottól (= Galeotto gyanánt), Achill stb. Henye szókat használ, gyakran értelem nélkül.³ Ok nélkül cifrázza az eredetit.⁴ Ahol tömör, ott érthetetlen, úgyhogy jegyzetben kényszerül prózai fordítását adni az eredetinek vagy körülírással magyarázni fordítását.

¹ Inf. III. 67—69.: a Dante pontos képét elveszti. Inf. VII. 88—90.: más képeket hoz és jegyzetben menti magát. A változtatásnak nemcsak félreértés vagy verskényszer az oka, néha kifejezésbeli ügyetlenség is. Pl. Inf. XXV. 112. Egy ember kígyóvá változik: *Io vidi entrar le braccia per l'ascelle*. Az én fordításomban: Láttam, hogy a karját hónába gyúrta. Szásznál: A két kar a hónaljüreg alá nyúlt — értelmetlen, hiányos és nem annyit jelent.

² Ezzel nem azt mondom, hogy a szavakat nem az olasz szótagolás szerint kellene versbe venni. Oly szavaknál, melyek a magyarban még meg nem honosodtak, magam is a Cary álláspontján vagyok. L. *Memoir of Cary translator of Dante*. I. 244.

³ Dulakodás, *mit vad zaj hirdete*. Inf. III. 27. (Majd az egész sor betoldás.) Csendből oda, hol rézg a lég, *viszontag*. Inf. IV. 150.

⁴ *La fiera crudele* szerinte: e fene Baál (Baálról szó sincs! Baál a kálvinista prédikációkból került ide).

Nem tekintve a nehézségeket, nyelve sem dantei. Egyénisége nagyon távol áll Dantétól. A maga nyelvén fordít, nem Dante nyelvén, képes elejteni az eredeti kifejezés zamatát és egyéniségét, valami lapos magyarosság kedvéért. Erős protestáns ízű magyarosság ez, amelyen nem lehet a legkatolikusabb költőt átültetni. Ő maga Dante plaszticitásának visszaadását tartja érdemének, de a raffinált, artisztikus Dante helyett ügyetlen, nehézkes puritánt kaptunk.

Szász általában igen protestáns módra fogja fel Dantet: szinte Luther elődjét szeretné látni e tipikusan középkori és katolikus szellemben. (Dante ép ellenkezőleg, a katolikus és művészi *renesszánsz*nak elődje, amely ellen Luther küzdött.)

Szász a középkori szellem szépségeit és érdekességeit nemcsak nem adja vissza, de sokszor mintha nem is venné észre. Dante skolasztikus okoskodásait, stílusának bizonyos naiv tudákosságát, mely oly jellemzően középkori s melynek kétségtelenül megvan a maga pikáns varázsa, Szász Károly nemcsak hogy nem használja arra, hogy új szépségeket teremtsen belőle a magyar nyelv számára, hanem még tehernek és nehézkességnek érzi (el is panaszkodik róla a jegyzetekben) — és az ő fordításában ez teher és nehézkesség is.

Viszont Szász, ahol zamatot akar adni fordításának, archaizál. Ezt nem tartom szerencsés dolognak. Az egyházi nyelv és jó helyen alkalmazott latinizmusok megfelelnek Dante stílusának; a régiesség egyáltalán nem. Dante nyelve az eredetiben minden századok dacára tökéletesen friss és modern. Tömörsege is legmodernebb nyelvünkre utal: Arany utolsó modorára. A körülíró régi magyar nyelvben Dante sokat vesztené frissességéből és erejéből.

Szász egyáltalán nem törődik a szavak rendjével és a sorok értelmi tagolásával. Ez — hogy mi van a sor elején és végén és hogy a sor magában is egy műalkotás

legyen, bizonyos befejezettséggel és közmondásszerű erővel — Dantenál néha még fontosabb, mint a szószerinti értelmi hűség, pedig ez is igen fontos. E sokat idézett költőnek éppen tökéletes megalkotásuk miatt annyira köztudatba átment sorainál számolnunk kell azzal is, hogy ilyen sornak külön is kell hatnia, mint Dantenál hat. S ily sorban mindennek megvan a maga helye. Például a *Purgatórium* egy híres sorát idézem :

D'antico amor senti la gran potenza.

A *gran potenzának* a sor végén kell maradni, csattanni. Alig képzelhető másként, mint így: *nagy hatalmát*; ez egymértékű is a *gran potenzával*. Az első gondolat a szószerinti fordítás :

— — — érzé
a régi szerelemnek nagy hatalmát.

Ez a fordítás, bár egész hű, magyaros és csengő : rossz. Jobb lesz, ha egy sorrá szorítom, kihagyva az egyetlen ihagyható szavat :

Érzé a régi szerelem hatalmát.

De sokkal kevesebbet vesztek az eredeti szelleméből, ha feladom az értelem egy árnyalatát, hogy a szórendet megtarthassam :

a régi vágynak érzé nagy hatalmát.

Ezt érzem e sor végleges magyar megoldásának, a leg-hívebbnek, bár értelmileg legkevésbé hű. (De ehhez persze még két sornak kell rímelni, melyeknek mindenike ugyane nehézségeket adja és melyekre még tekintettel nem voltunk.)

Leggyengébb Szász fordítása verselésben. Maga bevallja, hogy jambusait kénytelen nagyon sok spon-

deusszal keverni. Nagy hiba.¹ Dantenak elsősorban csengőnek, zenélőnek kell lennie és a súlyos spondeusz a zene, a csengés legnagyobb ellensége. Kivált nagy baj, hogy a sor utolsó lába is tíz eset közül ötször spondeusz és a vers »húzza lábát, mint a sánta eb«.

Szász nagyra van a rímeivel, vagyis inkább asszonáncaival, de bevallja, hogy az asszonánc szabadságát, Arany szabályaihoz képest, tágította. Szász asszonáncait teljesen zengéstelennek találjuk. Oldalakon keresztül nem lelek egy rímet, ami csengjen, holott a terzinában a rímek nincsenek egymás mellett és strófákat kell messziről összekötniök. Azután milyen elegáns, tiszta, fürge, ezüstcsengésű az olasz rím! A Szász-féle vers pedig lassan baktat, mint egy lomha, kócos, tenyeres-talpas cselédlány.

A magyar irodalomban Arany óta bizonyos előítélet üldözi a tiszta rímet, amely ellen eddig csak Kosztolányi emelt szót. Én megvallom, jobb szeretem az ily rímet: szerelemben-türelemben, mint az ilyent: uramat — oly nagy (Szász: Pok. XIII. 82—84.), vagy ilyent: Vitaliánt itt — ám mind (u. o. XVII. 68—70.). A fődolog a rímnél a csengés: és ez Dante versének lelke.

Hátra van még a magyarázatok kérdése. Dante egyes kortörténeti vonatkozásait valóban nem lehet jegyzetek nélkül megérteni. De, amily hiba e vonatkozásokat egyszerűen mellőzni vagy a magyarázatokat a szövegbe szőni, mint Gárdonyi, époly hiba az isteni éneket az ízléstelen szubjektív jegyzetek tengerébe fojtani, mint Szász. Az olvasni való könyvben csak annyi jegyzetnek szabad lenni, amennyi a megértéshez okvetlen kell: a többi zavar. A költő elleni vétség, lapos tudákosságokkal rontani finom allegóriáit. A legnagyobb vétség az olvasót

¹ Kivált a *Purgatórium* s még inkább a *Paradicsom* szárnyaló énekeiben. (A *Pokol* durvább jelenetei s színei nemcsak megengedik, hanem kívánják is itt-ott a verselés bizonyos durvaságát.)

terjengős magyarázatásokkal elfogulttá tenni az iránt, amit a költő csak sejtetni akar. Nem is említve, hogy a Szász jegyzeteinek egy része a fordítást magyarázza és a fordító mentegetőzéseivel van tele.

Azonkívül a terzinák egységes menetét nem is szabad meg-megszakítani a jegyzeteknek. Ezért tartom jónak a Margerie módszerét, mindazt, ami a megértéshez okvetlen szükséges, az énekek elé csatolt és lehetőleg egyszerű, koncíz bevezetésben mondani el. Ennek nagyon rövidnek kell lenni: a Margerie 1—2 oldala helyett csak fél oldalt szánnék rá. Mert szükséges, hogy az olvasó e bevezetéseket elolvassa, mielőtt az ének olvasásába kezd, mint ahogy egy hangverseny előtt elolvassuk a műsort. E bevezetéseket nem szabad összetéveszteni a Szász Károly 20—30 oldalas értekezéseivel, melyek a jegyzeteket egyáltalán nem teszik feleslegessé...

Kit érdekelnek a fordító műhelytitkai? E fordítás egy egész kis világ, mint maga az örök költemény. Hol itt, hol amott fogok bele, évek óta. S az utolsó évben elcsüggedt bennem a költő. Az irodalom csüggesztette el. Most Dante szikláiból várat építék lelkem köré. Megutáltatták velem szegény hangszeremet. Amikor hát olyat kellett mondanom, amit csak zenével lehet kimondani, Dante nagy százhúrú hárfájához nyúltam. És e hárfának volt húrja hangomra rezonálni.

Nem érzem magamat műfordítóknak. Dantét csak költő fordíthatja. Hogy e költő méltó-e, rokon-e Dantéhoz? Nem tudom, de ha nem hinném, egy terzinát sem írtam volna le.

Lemondok arról a hiúságról, hogy színeredeti költőnek tartsanak. Megpróbálom a legszebb könyvet adni nemzetemnek, amit adni tudok. Hogy mint a középkori másoló, odaírhassam az elejére: olvassák szívesen, mert igen szép.

MAGYAR IRODALOM

1913.

E tanulmányban litteratúránkat világirodalmi szemekkel akarjuk vizsgálni. Nehéz feladat. Ezt a mi kis sötét fülkénket az emberi szellem nagy palotájában vendégek nem járják, Baedekerek alig említik. Sok könyvet írtak már a magyar irodalomról: még senki sem írta meg róla a Fejezetet — abba a nagy könyvbe, amelynek *Világirodalom* a neve.

Pedig tudós és magyar egyformán követelhetik ezt a fejezetet. A tudós: mert ha a világirodalom nem csupán gyűjtőnév, — ha szerves valami, amit e szó jelöl, — maradhat-e bármely része hely és rang nélkül egy pontos rendszerben? A magyar: mert a nemzetek is adni akarnak, adni, beszélni, mint az egyes ember: és nemzetek szava az irodalom. Mit ér a szó, ha senki sem hallja?

I.

De talán nem is érdemes hallani? Csak zavar tán, csak terhel... Kis irodalmaknak van-e több létjoguk, mint a kis költőknek?

Mi dönti el egy *irodalom* értékét? Egy mű, egy írói egyéniség értékére nézve tűrhetőleg megbízhatunk a századok ítéletében *de mortuis*: de az irodalmak még *elivenek!* Eleven nemzetek irodalmi: s ezek versenytársak! S ha még szabad verseny volna ez, *csak irodalmi* verseny: nem ezer idegen — gazdasági, politikai — érzékenységekkel bonyolult!

Érthető, ha annyira nemzeti értékek, mint az irodalom, nehezen kapják, objektív, helyüket. Még nehezebben a *kis* irodalom, amelynek ismeretlen a nyelve is. Ritka a nagy világirodalmi szemű kritikus, ki fáradsággal akarna utat törni ily kétes és csekély bányákba, mikor annyi gazdag, óriás tárna nyíltan áll lámpása előtt. A *kis* tárnába politikai vagy faji rokonszenv szokott csak vezetni: és az nem irodalmi, annál kevésbé világirodalmi kalauz; kritikátlan dicséreteivel még inkább elriaszt.

Műfordításokban sem lehet több remény. Tudjuk, mily ritka a jó műfordítás: valóságos irodalmi luxus: csak nagy erőfelesleg mellett állhat elő. S a legjobb műfordítás sem használható az értékmegállapítás céljaira: oly amalgam az, melyben az író műve a fordítóétól semmi elemzéssel el nem választható. És különben is: vajjon éppen a reprezentatív művek kapnak-e fordítót? Nem véletlen kalauzok-e a fordítók is: véletlen csónakosok a nagy határfolyón, amelyen keresztül nincs rendes kompjárat. »A Duna száz mérföld« — szokták mondani régen. S ha még be nem áll! és ha még nem zajlik! mint háborúk, mint nemzeti ellenszenvek idején.

A magyar e tekintetben sem tartozik a szerencsések közé. Irodalmunk európai: első királyaink óta teljes akarattal és tudatossággal csatlakozott kultúránk a Nyugathoz, a Kereszténységhez: és régi, pogány kincseit nemcsak kihalni engedte, hanem úgyszólván készakarva írtotta ki, hogy a nyugati kultúra évezredek törzsébe ojtva, egészen új életet kezdhessen. De fejlődése nem volt zavartalan: majd belső reakciók és ellenállások, majd külső háborúk és politikai szakítások választották el választott törzsétől: az ojtvány kókadtt, csüggedt, majd hogy egészen levált. Nagy kertészek munkája, mely más fán különös, tripla virágokat, új gyümölcsfajokat hoz létre: itt mind arra kellett, hogy az ojtvány valahogy *megéljen*. S mikor már végre, vég-

legesen megélt s valóban soha nem látott virágai kezdtek fakadni, új gyümölcsei érni, akkorra oly messze maradt nyugati szomszédaitól, kikhez szellemben, kultúrában mindig ragaszkodott; oly politikai és történeti sorompók emelkedtek közöttük, hogy ha a magyar híven ápolta kertjében a nagy nyugati fának e szerény bujtásait, olyan hűség volt ez, mint a szerény falusi leányé, kit nagyvilági kedvese elhagyott vagy igazában sohasem gondolt rá.

Távol volt, a forradalom után, a magyar, távol a világ szemétől, messze elrejtve Ausztria mögé s valóban megvetett szerelmese a nagy kultúrának. Soká, soká. S a távolság és a közöny mellé odaszegődött harmadiknak a leereszkedő jóakarát, az intelligencia nélküli jóakarát, a politikai félreértéseken alapuló lelkesedés. S a külföld nagyjai, még akik a világirodalom egységes nagy folyamának megérzésével törődtek is, vagy egyáltalában nem, vagy csak ilyen félreértésekkel vesznek a mi részességünk-ről tudomást: a kritikusok úgyszólván egyáltalán nem; a költők — talán észrevesznek — udvarias fölényvel, vagy bámészan képzelődve, vagy hamisan idealizálva, mint egzótikumot, — törődve talán, hogy dicsérjenek, nem hogy ismerjenek, — pedig ez kell, ez kell! Goethe a világirodalom fogalmának megalkotója, kinek nagy, kutató, átfogó szellemét éppen a kis irodalmak annyira érdekelték, rólunk csak magánbeszélgetésben, alig ismerve szól, a fejedelmek köteles udvariasságával; Hugo Viktor a politikai költő retorikus módján, lelkesen, felületesen, hamisan; Heine, mint Körner, mint azóta Coppée, mint annyi más, egy sablonos hagyomány szellemében, mintha a magyar csak katona volna, csak szabadsághős és semmi más; az egyetlen költő Petőfi: ő is inkább szabadsághős, mint költő, egy romantikus élet és Carducci Mamelival hasonlítja össze; és mennyien csak a romantikát látják a magyarban, csak az Ázsiát (talán rajongva, talán örülve egy kis európai Ázsiának, szabad-

ságnak, mesének : de mégis Ázsiát : bennünk, akik oly régóta, oly kitartóan, oly szent vággyal akarunk Európa lenni) : és Poe és Richopin és hányan, hányan még, csak a messzit, csak a turáni fajt, csak az egzotikus miliót, messze mesés mezőt, ahova nagy természetvagyukat, szabadságvagyukat, ahova mesevagyukat, kalandvagyukat, fantaziavagyukat legelni hajthatják!

A Puszta! A Puszta!

Közöny, félreértés... Ne áltassuk magunkat avval, hogy vannak világhírű íróink : e hírnév gyakran rosszabb az ismeretlenségnél. »A hírnév nem egyéb, mint egy névhez tapadt félreértések összessége« — mondja Rilke — : s Petőfinél félreértettebb alakja nincs a világirodalomnak. Az a romantikus sablónhős, akit Petőfiben dícsérget a külföld, egy tipikus legenda, — nem Petőfi, a költő. Azt, ami Petőfi valódi nagysága, a szemet, a kedélyt, e nagy gyermeknek egész friss, ép, egyszerű lelkét, e csodálatosan éles és természetes naturalizmusát a fiatal látásnak : hol sejtik? hol bánják? Pedig Petőfi a legkönnyebben fordítható költő : csupa ötlet s oly kevés árnyalat! Ami Petőfiben nagy, sokkal kevésbé veszik el fordításban, mint például, ami Aranyban nagy, Vörösmartyban. S hol van a többi, könnyen fordítható, sokat fordított költőnk? Jókai kölcsönkönyvtári író, kolportázs-regényíró odakünn : s valóban mindaz, amit Gyulai s Péterfy szemére vetettek e nagy mesélőnek, át-megy a fordításokba : s előnyei közül mi megy át? talán csak a nagy meseszövő ügyesség, az érdekfeszítő, a bohózatos ügyesség : az ügyesség megy át és nem a zseni! az ügyesség, úntig elég ottkinn is népszerű regényíró-t csinálni belőle : nem elég megsejtenni a nagy költőt. S Madách nem veszedelmesen közeledik-e a Goethe-utánczók közé, mihelyt elveszti a nyelvi puritán zamatát, mely annyira elválasztja tőlük? nagy rideg épületének falai átmázolva valami sablónos festékkel.

S ha e nagyjaink csak így félreértve, megesonkítva

jutottak világhírré, hol maradnak egyáltalán a világhírtől más nagyjaink — köztük a legeslegnagyobbak? Arany sohasem tudott a külföld érdeklődéséhez férközni; Vörösmarty-fordítás alig van. És Kemény, Katona, Eötvös, — nem is említve a lírikusokat: Berzsenyit, Köleseyt, Csokonait, Balassát. Holott hemzsegek a jelentéktelen művek átültetései, melyekről a jelentéktelen szerzők maguk siettek gondoskodni. Nem torzképe lesz-e a magyar irodalomnak, amit így idegenben kapni lehet? S ez a torzulás majdnem szükségyszerűnek fog feltűnni, ha elgondoljuk, hogy éppen a legnagyobb költők gyakran a legnehezebben fordíthatók. Minden művészet annál értékesebb, mennél nemzetibb, mennél jobban differenciálódott minden irányban, a *nemzeti* irányában is. S az irodalom, a nyelv művészete, annál értékesebb, mennél nemzetibb a nyelve, mennél *idiomatikusabb*, a görög szó etimológiai jelentése szerint. Így nem lehet csodálkozni, hogy a könnyen fordítható művek többnyire egészen más, nem speciálisan irodalom-művészeti értékekkel bírnak — ha egyáltalán értékesek: s az ilyen művek összessége hamis fogalmat ad valamely irodalom értékeiről.

Az értékeknek ezt az eltolódását legjobban mutatja irodalmunk *jelenlegi* világpiaci bélyegzettsége. Hírlapjaink és folyóirataink nagy diadallal hirdetik, hogy az évszázados félreismertetésnek vége és magyar zínművek, regények utat, pénzt, dicsőséget találnak a külföldön is. De, még ha levonjuk is e sikerekből a véletlen, pénzen és összeköttetésekben alapuló érvényesüléseket, állíthatná-e valaki, hogy éppen irodalmunk reprezentatív értékei azok, melyek ez utakat a nagyvilágba megtalálták? Nem inkább a könnyű dolgok-e, az ötlet-művek, a külsőleges technika-termékek? (Mindenesz az irodalomban, ami nem külsőleges és technika, köze van a nyelv géniuszának — és lefordíthatatlan.) A külföldi magyar sikerek valóban technikasikerek; s

nincs jogunk neheztelni, ha a világkritika helytelen, de érthető általánosítással az egész magyar irodalmat valami külsőleges technika-irodalomnak tekinti, valami nagypipájú, kevésdohányú irodalomnak, amilyen parvenű, balkáni népnél természetes, mely kitűnő európai iskolákba járván, minden kifejező eszközt pompásan elsajátított, de mély és saját mondanivalója, ami csak régi és külön fejlődésen, hagyományon alapulhat, nincs még.

— De talán, — vethetné szembe valaki — talán a külföld ítélete a helyes és nem a mi elfogult ítéletünk. Talán csakugyan ilyen a mi irodalmunk. Talán az a *konszenzus*, az az elhelyezkedés a világirodalmi közvéleményben, amit előbb kerestünk és nélkülöztünk, ezzel már voltaképp meg is történt. Talán csak azért nem akarjuk elfogadni, mert hiúságunkat bántja!

— Hiszen — feleljük — nem arról van szó, hogy a külföldnek ez az ítélete igazságos-e? Erre nézve nem akarunk most semmit anticipálni. Csak arról lehet most szó: elfogadható-e valóságos ítéletnek, úgy, mint például a latin irodalomról való világirodalmi ítéletünk: vagy legalább, mint valamelyik mai nagy irodalomról való ítéletünk, amelyet *az eredeti nyelven* ismerünk? Azt mondhatná valaki: talán nem azok a reprezentatív művek, amelyeket mi olyanoknak gondolunk: *világirodalmilag* talán éppen azok reprezentatívok, amelyek utat tudtak törni maguknak a világirodalomba, akár-hogy inkább, mint ahogy, talán éppen ezt az erejüket, az úttörő erőt, el kellene fogadni *per definitionem* a reprezentatív értéknek, a világértéknek, mint ahogy az egyes irodalmak keretein belül elfogadtuk az erőt, mellyel a művek a nemzeti közvéleményben érvényesülni tudnak, nemzeti értéknek (vagy, ami ezúttal mindegy nekünk, a nemzeti érték jelének). Igaz, — mondhatnák — hogy a magyar irodalomról való külföldi ítélet nem alapul a magyar irodalom *teljes* ismeretén; de vajjon nem így

van-e ez a nemzeti kritikával is, minden kritikával? nem előzi-e meg mindegyiket már egy természetes kiválogatódás? s nem elég-e, hogy *ezt* irodalmi erők eszközlik? melyik kritikus olvashat el mindent? Nos: a világirodalomban is megtörténik ez a természetes kiválogatódás, mielőtt még a kritikus játékba kerülne, csakhogy ezúttal más szempontokból: nem nemzeti erők eszközlik, hanem világirodalmi erők.

Mit felelünk erre?

A kérdés éppen az, vajjon ez a kiválogatódás *természetes-e?* vajjon csakugyan *irodalmi értékeken, irodalmi erőkön* alapul-e? És a felelet: Nem! Csak egy, nagyon feltűnő érvet fogok felhozni. Minden irodalom fordításban (egyebek mellett) *műfaji* eltolódást szenved: a líra veszít hatásából a regénnyel és a drámával szemben. Már pedig lehet-e mondani, hogy a líra világirodalmilag kevésbé jelentős műfaj lenne? Minden irodalomnak lelke a líra. El lehet-e képzelni az angol irodalmat, az angol irodalom világirodalmi helyének megérzését, meghatározását pl. Shelley ismerete nélkül? És ki képzei, hogy pl. Shelleyt fordításból megismerhetné? A líra tulajdonképpen mindig lefordíthatatlan: és vannak lírikusok, *par excellence* fordíthatatlanok: ilyen pl. Shelley — (de ilyen Arany, Vörösmarty is). És amint senki sem ma heti mondani, hogy Shelley nem tartozik az angol irodalom *világirodalmi* értékeihez, csak azért, mert fordításokban nem élvezhető — (sőt inkább Shelley egész lényénél fogva világirodalmi nagyság és távolról sem oly kizárólag nemzeti, mint sokan, akik talán sokkal könnyebben fordíthatók) — akként nem lehet mondani *a priori*, hogy pl. Arany és Vörösmarty nem lehetnek világirodalmi értékek: csak azért, mert külföldön, éppen a fordítások lehetetlensége miatt nem terjedhettek el. Az angol persze nem szorul fordításokra, hogy nagy költőit szétterjessze a világon.

Aki ezt velünk végiggondolta, látni fogja, hogy

eredeti kérdésünk két kérdésre oszlott — és érezni, hogy e két kérdés nem mindegy.

Az egyik: milyen a magyar irodalom *tényleges* szerepe és elfogadottsága a világirodalomban jelenleg — és milyen volt az irodalomtörténeten keresztül?

A másik: milyen szerepre és elfogadottságra volna *joga* — elfogulatlanul és *tisztán irodalmi* szempontok szerint?

Azonban nekünk a másodikat kell megfejtenünk: ez a nagy feladat. Mert az első ebben tulajdonképpen benn is foglaltatik — mint egy részletkérdés. »Irodalmi szerep«, »világirodalmi hely«: nyilvánvaló, hogy ezek komplex fogalmak. Az irodalomtörténeti fontosságnak nagyon sok tényezője van, s a tiszta művészi érték csak egy a sok közül. Midőn imént *tisztán irodalmi* szempontokról beszéltünk, nem azt értettük, hogy a külső (s akár véletlen) irodalmi hatások történetére *egyáltalán* nem leszünk tekintettel. Evvel elzárnök magunkat a világirodalom egységének és összefüggésének megértésétől, hiszen ezt éppen ezek a (gyakran véletlen, azaz nem irodalmi okokból származó) hatások és kölesönhatások alkotják. Csupán azt érthettük, hogy minden tényezőt, mely fejtegetéseinkben elő fog fordulni, *irodalmi* fontossága szerint klasszifikálunk s így az ilyen (esetleg véletlen) sikereknek is csak annyi fontosságot fogunk tulajdonítani, amennyi az irodalomtörténet eddigi gyakorlata szerint (mint egy tényezőt, sok közül) megilleti: de nem mindenem felül álló vagy éppen kizárólagos fontosságot. Kétségtelen, hogy egészen véletlen hatások és sikerek is valóban *irodalmi* tényezőkké, irodalmi *erőkké* válhatnak: akár mint irodalmi értékek születésének vagy érvényesülésének segítői vagy gátlói, akár azáltal, hogy új technikai és témái lehetőségeket adnak (amik *magukban* még nem okvetlen irodalmi értékek), akár más módon hatva a standard-irodalomra — hisz tudjuk, nagy írókra gyakran milyen csekély értékű művek voltak jelentős hatással.

Ekként azon tényezők között, melyeket a magyar irodalom világirodalmi helyének megállapításánál tekintetbe veszünk, szerepelni fog az ilyen (bármily véletlen) hatások és sikerek minősége és mennyisége is, de éppen nem fogja az egyedüli, még csak nem is a fő szerepet vinni. Mint ahogy az egyes művek értékelő elhelyezésénél az egyes irodalmak keretein belül sem az ilyen hatásokra és sikerekre szoktunk főleg tekinteni. Egészen más lesz az, amit világirodalmi értéknek fogunk nevezni s ez annak csak egy csekély tényezője.

Mi hát az a világirodalmi érték?

2.

Vajjon éppen csak az esztétikai érték-e, azonos a közönségesen úgynevezett »irodalmi« értékkel, mely akkor szokott szempontunk lenni, mikor az egyes műveket helyezük el az egyes irodalmak keretein belül?

Aligha. Sőt minden okunk megvan, hogy egy *sui generis* világirodalmi értéket vegyünk fel.

Először is, minden irodalom önmagában zárt egység, külön mértékeivel, nézőpontjaival, melyek szerint, keretein belül, összehasonlíthatunk egyes műveket, de melyeket idegen irodalmakra kivinni, idegen művekkel való összehasonlításokra alkalmazni nyilvánvaló hiba. Mindenki, aki egyforma behatóan foglalkozott több irodalom történetével, érezte ezt és tudja, hogy pl. az angol írók nem lehet ugyanazon szempontok szerint ítélni meg, mint a magyart. Maga ez a szó »irodalmi érték«, nem valami egyszerű szempontot és nem mindig ugyanazt jelenti. Nagy komplexumában az író és a mű eredetével és miliójével összefüggő mozzanatok is — nagyon is — szerepet játszanak: mint ahogy a virágot sem vizsgálhatod *elvontan*, nem kaphatod le róla egészen a gyökereihez tapadt földet, ezt a *valamit az egész kertből*. S ha minden irodalomnak más és más ér-

tékelő szempontjai vannak, melyiket a sok közül merhetnők érvényessé tenni az egész világirodalom nagy tekinteteire? Nyilván egyiket sem. A világirodalomnak külön szempontokra van szüksége.

Szavainkat a világirodalmi közvélemény hosszú gyakorlata megerősíti. Egy pillantást kell vetnünk a nagyobb irodalmak azon korszakaira, melyek világirodalmi elhelyezkedésüket már megtalálták. Azt fogjuk látni, hogy nem azonos a honi nagy író és a világirodalmi nagy jelenség. Akik nagy és fényes alakjai a világirodalomnak, otthon gyakran magányos jelenségek, valóságos outsiders. Számos kínálkozó és feltűnő példát hozhatnánk az irodalomtörténetből, hogy valaki a legnagyobb sikereket aratja külföldön és honi kritikusok mégis másokat emelnek fölébe, olyanokat, kiknek neve a hazán túl jóformán ismeretlen. És megfordítva. Shakespeare sokáig nagyobb volt a külföldön, mint Angliában. Byron ma is így van. Hugo Viktor ellenkező irányban, de szintén egészen más helyet foglal el az irodalomban a francia kritikusok véleménye szerint, mint a külföldiek szerint. Nem akarok oly nagyon feltűnő, de kevés bizonyítóerejű, mai példát felhozni, mint a Wilde Oszkár értékelésének ingadozását. Mindezek a példák a külső sikerre is vonatkoznak, legalább arra is vonatkoztathatók s most nem erről, hanem a legmagasabb kritikai értékelésről van szó. A kettőt persze nehéz különválasztani: hisz számos kölcsönhatás van közöttük s egyik gyakran csak kifejezője a másiknak. Mégis vannak példák, ahol nyilván nem esnek egybe. Egy ilyent próbálunk felhozni, bár talán nem oly eklatáns, mint az előbbieket. Matthew Arnold és még inkább Wordsworth, az angol kritikusok ítélete szerint, kétségkívül az angol lírikusok legeslegelső sorában állanak és ha az angol irodalmat csak mint *angol* irodalmat tekintjük, valóban oda kell őket helyezni. De mint *világirodalmi* jelenségek, csak megközelítőleg sem jöhetnek oly súlyal

számításba, mint pl. Shelley, Keats vagy akár csak Rossetti vagy Swinburne is. Holott ezeknek sem voltak külső sikereik a külföldön és fordításaik is alig vannak.

De ha ennyire *sui generis* dolog a világirodalmi értékelés, akkor kutatásunk az eddig ismertetett veszélyeken kívül még két különböző veszélyét rejti a nemzeti elfogultságnak. Az egyik természetesen maga irodalmunk túlbecsülésének veszélye. Ez ellen a tudományos lelkiismeretesség oly fokával kell felfegyverkeznünk, mely valószínűleg áldozatokra is kényszerít és fájdalmas belátásokat is fog számunkra hozni. Vigasztalódhatunk azonban azzal, hogy a szeretet képesebbé tesz a megismerésre, még az elfogulatlan megismerésre is, mint a gyűlölet vagy a közöny, kivált oly dolgokban, melyeknél az átérzés, az együttérzés oly fontos, mint az irodalomnál. Nyugodtan fogunk a nagy ítélkezéshez, mint szigorú bírák, kik el vannak szánva a saját vérüket sem kímélni. Az önismeret nem árthat a magyarságnak, sem irodalmunknak. Valódi értékeink tudata, bármily kevesek is legyenek azok, emelőbb lesz, min nemlétezőkben való képzelgés.

A másik veszély, — s ez teljes jóhiszeműség mellett is megeshetik — hogy a magyar irodalom speciális szempontjait alkalmazzuk akkor is, mikor a világirodalomról van szó. E veszélyt csak úgy kerülhetjük el, ha előbb pontosan megállapítjuk, mik azok a tulajdonságok, melyek világirodalmi értékévé lehetnek: mi mindaz, a legtöbb, amit egy kis nemzet, mint a magyar, a világirodalomnak egyáltalán adhat s a legkevesebb, ami tőle várható.

A világirodalmi értéket nem lehet *definiálni*, hogy az minden más értéktől pontosan és logikailag s egyszerűsmindenkorra elválasztható legyen. A világirodalmi értéket, mint valóságos komplexumot, csak elemeire bontani lehet. S még arra sincs remény, — sokkal előbb dolgokról van itt szó — hogy az elemeket egymástól

teljesen elkülöníthetjük vagy felsorolásukat kimeríthetjük. De ha sikerülne adni róluk oly klasszifikációt, mely az összes lehetséges elemeket magában foglalja, célunk elértnek tekinthető.

Miben állhat tehát egy kis irodalom értéke?

Először is: ez az érték nem összeg, nem azonos az illető irodalmat alkotó művek értékeinek az összességével. Aminthogy az irodalmat sem pusztán művek összességének tekintjük e kutatásban, nem egyszerű gyűjtőnévnek, hanem élő és szerves egységnek. Így könnyen lehetséges, hogy valamely irodalom, melynek egyes jelenségei a világirodalom legértékesebb jelenségeihez tartoznak, a maga egészében mégis csekély világirodalmi fontossággal bírhat. Ilyenek a mai kisebb északi irodalmak többnyire. Ép így találhatunk ellenkező példát. A középkori provençal-irodalom, bár egészében a legfontosabb világirodalmi hatóerők közé tartozik, nagy világirodalmi értékű *egyes* műveket aligha adott. Ekként az egyes jelenségek értéke (és pedig nem nemzeti, hanem *világirodalmi* értéke) ismét csak egy faktor lehet valamely irodalom értékének meghatározásánál — mindenesetre a legfontosabb faktorok egyike.

Tehát még egyszer föl téve a kérdést: mily tényezők tehetnek egy kis irodalmat világirodalmi jelenséggé?

Nyilvánvalóan ahhoz, hogy valamely irodalmat egyáltalában világirodalmi jelenségnek tekinthessünk, a minimumkövetelmény, hogy valóban része legyen a világirodalomnak, kifejezője rés legyen annak, amit egészében a világirodalom fejez ki. Az irodalom — s ez leez első nézőpontunk róla — *kifejezésnek* tekinthető — s minnek a kifejezése? A népek lelkének, — mondhatnók egyszerűen — de ez még, ha egészen igaz volna is, nem volna a világirodalmi szempont. Azonban nem is egészen az, mert az egyes irodalmak nem népek, nem is országok, hanem nyelvek és kultúrák szerint különülnek el egymástól s az, amit a nemzeti irodalmaknál a *nemzet* szó-

val jelölünk, voltaképp nyelvi és kulturális közösség. Az irodalom mindig kultúrájának kifejezése a szó legtagább értelmében: érzelmi és gondolati kultúrájának és a világirodalom kifejezője annak, ami több nemzet kultúrájában közös, valamely nagy internacionális kultúr-folyamatnak.

És itt a helye emlékeztetnem, hogy világirodalmon nem minden irodalmi jelenségnek összességét értjük, amely az egész földkerekségen valahol és valaha megtermett; mert akkor alig beszélhetnénk róla mint egységes folyamatról. Világirodalmon csak az európai irodalmat értjük: azt a kultúráramlatot, mely a görög népből kiindulva, először a Földközi-tenger környékét öntötte el s aztán észak felé, friss fajokba gyökerezve, lassan, mint új földben az ős fa, meggyümölcsözőtt. Más, keleti irodalmak gyümölcsei csak annyiban fontosak számunkra, amennyiben e nagy nyugati fejlődésbe valahogy, bár kívülről belekapcsolódnak. Omar Khajám csak az angol irodalomban való szereplése révén nevezetes s az *Ezeregy Éjszaka*, vagy Hafiz világirodalmi értékéről szólva, csak azt a helyet érthetjük, amelyet a mi, európai kultúránkban foglalnak el. Ez a világirodalom voltaképpen csak egy földrész irodalma, egy háromezer esztendő folyamata. S ez valóban egység volt, egységes szervezet, ahol minden rostot táplált, minden ágat szívósan együvé tartott, minden pórusba beszivárgott, mint a fának éltető nedvessége, az ős földből szüntelen léttel ömölve s ott fönn ezer színné, formává idomulva az, ami minden kultúrájának összetartó lelke, keringő vére, eleven egysége: a tradíció egy közös hagyománya.

Röviden jeleztük már fentebb, hogy a magyar irodalom valóban, mióta egyáltalán írott irodalom, ebbe a hagyományba kapcsolódik: néhány szóval fogunk itt még utalni arra, hogy ez a vér, ez a nedv hatja át azóta állandóan és minden ízében, és története része az európai

nagy hagyomány történetének. Az első magyarok, akik lemondva (tán fájó nosztalgiával, mint Herczeg gondolta *Pogány*iban, de a véglegesség tiszta érzésével) a magyar szellem régi monda- és dalkincséről Nyugat felé, a kereszténység felé fordították lelküket, irodalmunk fejlődését is oly úton indították el, amelyen nem volt visszatérés. S azóta a magyar lélek együtt érez és él, szenved, vonaglik a Nyugat lelkével. Utána csinálja a szenteknek önsanyargatásait, utána álmódja a misztikusoknak álmait. Talán kissé nagyon is akar an, kissé értetlen még, hidegebben, kevés eredeti tűzzel, de egy neofita engedelmes buzgalomával, önmegadásával, elhatározott nagy akaratával. S mikor jön a nagy európai föllélekzés, a reneszánsz, a magyar az elsők egyike, akik hosszú és mély lélekzetet vesznek, a Nagy Lélekzetet, mely egy reflex önkénytelenségével váltja ki önmagát egyik néptől a másikig. A Balassa lélekzete volt ez, a gyönyörű mezőkön: nem importált humanizmus, nem az udvar reneszánszának pünkösdi királysága, nem akart majmolás. Balassa — élet- és természetszeretettel, pompa- és színekedvelésével, erőszakos kalandos úri vérével — oly mélyen és magától reneszánsz-jellem, mint a nyugatiak. Nem a neofita buzgalma szól itt többé, nem a jó tanítvány: hanem a társ, a testvér, a jóban-rosszban osztozkodó, a nagy nyugati lélekközösség embere, ki önkénytelen vesz részt s talán öntudatlan, minden érzelemben, mely e nagy közösségen végigsivít. Mint ahogy a legkisebb fa is arra hajlik a szélben, amerre a nagyok.

S ettőlfogva hűn kísérjük a nyugati lelket, hatásában és visszahatásában. A józan visszahatás is, a reformáció, új kultúra-kapcsolat adott, talán a legerősebbet, Isten szavát magyarul:

Azki zsidóul, és görögül, és vígre diákul
Szól vala rígen.

S az új kapocs a népig lefogózott. Jöhettek aztán a nagy Szakadások, jöhetett a Török! A magyar lélek, viharaiából is, úgy követi a nyugati kultúra áramlatait (reformációt, ellenreformációt), mint a világítótorony ide-odavetődő fénycsóvját a hajós. A magyar író: Nyugat élő követe a zajgó Keleten. Bár keleti hazája viharáról írjon — a legspeciálisabban nemzeti tárgyról —, írásának hangján, formáján átérzik valami nyugati: még az igénytelen, műveletlenebb írók írásán is: mint az erdélyi memoárokon a francia műfaj szelleme.

S mikor végre a XVII. század háborgó politikai és vallási érzelmei egy nagy s nemzeti eposzá érték meg, a Zrinyi eposzává: ez a viharban írott eposz is, egészen modern tárgyú és magyar, valódi kvintesszenciájává lett a nyugati eposz legősibb és legnemesebb hagyományainak, a Vergilius és az olasz renesszánsz-eposz hagyományainak, annak a hagyománynak, mely egész Homéroszig tudja fölvenni tiszteletre méltó családfáját. Talán tisztább és mélyebb tükre lett e hagyománynak a magyar eposz, mint a nyugatiak közül bármelyik.

A magyar lélek akkor már nyugati lélek volt s legönkéntelenebb sóhajtásaiban, kifakadásaiban, népi és vitézi énekeiben, a kuruc dalokban is, mindenütt érezni hangban, formában, fordulatokban azt a leírhatatlan valamit, ami a nyugati nagy hagyomány részesét árulja el. S amint a rím — nyugati virág — (az ősmagyar rímtelen vers helyében) egyre messzebb magzik el a nép ajkán is, úgy a nyugati irodalom *szelleme* is begyökerezik észrevétlenül, mélyen, amilyen mélyre csak lehet, egész a népköltészet legmélyebb rétegéig: s lehet-e erősebb kapocs a gyökérnél?

Igy a nagy fáradt éjszakában is, amely a viharra jött — s mikor az irodalom is alélni látszott a lankadástól —, a sötétben is, az új irodalom legelső kezdetleges próbálkozásában, lassan, tapogatózva, Nyugat felé nyújtja ki csápjait a nemzeti lélek. Mikes és Faludi lázas keresése,

fordításaik, utánzásai — madame de Sévigné-től Balthazar Graciánig, a selyembogár meghonosításától a magasabb illemkódexig — tapogatózások a sötétben a kultúra elveszett fonala felé. Megragadta újra ezt a fonalat Beszenyei és soha többet el nem ejtettük azóta. Biztos kézzel ragadta meg éppen a főfonalat, melyet akkor Voltaire szőtt, csapkodva vele, nint finom és erős ostorszíjjal. A Mária Terézia politikusai, akik Nyugat mákonyával akarták elkábítani a mi nemzetünket, nem sejtették meg azt, hogy a kultúra, vad népeknek mérge, a magyar számára immár orvosság lesz; a nyugati hagyomány fonala Ariadne-fonál, amelyen visszatalál önmagához. Ah! a harcokban eldurvult, fegyverhez szokott magyar kéz hogy megérezte ezt a finom fonalat. A magyar fül hogy meghallotta, ezer közeli zajon túl, a század titkos szavait! S a magyar nyelv mily lázas, mily kétségbeesett erőfeszítéseket tett, ezeket a szavakat utána mondani!

Kazinczyban váltak ez erőfeszítések tudatossá: szimbóluma az ő neve mindannak, amit e pár szónyi történetben mondani akartunk. Az ő alakja azokhoz tartozik, akik apró nemzetek közé elszórva is, a világirodalom nagy egységének tudatosságát reprezentálják. S e tudatosság nélkül az egység nem is volna egység. Ebben áll Kazinczy világirodalmi jelentősége: új fejezetet adott ő a világirodalomhoz azáltal, hogy teljes tudatossággal és a legkomolyabb igényekkel bejelentette egy új vagy újraszülető irodalomnak csatlakozását. A magyar irodalomnak eleven világirodalmi lelkiismerete volt s éppen ezáltal lett nagy nevelőjévé: mert a legjobb nevelő a lelkiismeret.

S valóban a költők Kazinczy körül — *ut quisque grandior* — tudatával bírtak világirodalmi részességüknek s e tudat műveltségükben, formáikban és eszméikben egyformán kifejezésre jutott. Kölcsey, Berzsenyi és Csokonai, olvasmányaikkal és írásaikkal a világirodalom legnemesebb hagyományaiba kapcsolódnak, egyik a

Goethe és Schiller, másik a Horatius hagyományaiba s a harmadik temperamentumának teljes mohóságával szinte az egész európai irodalom asszimilálására tesz kísérletet. De világirodalmiak e kor írói már a *formákban* is s ez több, mint amit a legtöbb nyugati irodalom magáról elmondhat. Ugyanis a forma az, mely az egyes irodalmakat leginkább elválasztja s mindeniket legerősebben kötözi saját külön nyelvének és nemzetének talajához. A legtöbb irodalom nemzeti formái idegen nyelveken teljesen visszadhatatlanok s igen sok irodalom e nemzeti formákon kívül egyéb formákat nem is tud asszimilálni. Így például a francia. A magyar is, bár irodalmának kezdetén a rím átvételével¹ mingyárt megmutatta, hogy a nyugati irodalmak kincseiben e téren is részesedni akar, sokáig csak ősi, nemzeti formáiban tudta érzéseit kifejezni. S bár küzdtek már s vergődtek új kultúrával telített érzései ez avult formákban, mégis, régi kísérletektől eltekintve, a testőrírók voltak az elsők, akik az alexandrinban a fürge páros rím alkalmazásával a nyugati verseléshez közeledni mertek. Az a kor azonban, amelyről beszélünk, már formák tekintetében is kiküzdte nyelvünknek az európai irodalmak minden kifejezéslehetőségét s az időmérték szerencsés alkalmazásával a klasszikus és nyugat-európai versalakoknak oly változatosságát importálta,

¹ A rím szépségét valószínűleg a latin himnuszokban érezzük meg először. Az első pontosan rimes vers irodalmunkban a *Szabács viadala*. A rím kötelező magyar formája, a *négyes* rím, csak a XVI. században fejlett ki. A renesszánsz hatása alatt nálunk is történt kísérlet a klasszikus forma meghonosítására, de a zseniális Szilveszter János törekvése elszigetelt maradt. A felszabadulás gyors egymásutánban történt. A kettős rímet francia hatásra Orczi Lőrinc alkalmazta először. A klasszikus verselésre nézve I. Baróti Szabó és Rájnisi prioritási vitáját. Az ú. n. nyugat-európai verselés Ráday nevéhez fűződik. A nagy költők, Kölcsey, Berzsenyi s még inkább Csokonai már szabadon élnek az összes formákkal.

hogy a magyar nyelv valóban a világirodalom minden zenéjének leghívebb letéteményese, legméltóbb edénye lehet, verselésünk valóságos antológiája a nyelvzenének s irodalmunk egyetlen az európai irodalmak közül, melyben a világirodalom formai eredményei összegyűjthetők és áttekinthetők lennének valamely kiváló nyelvművész vagy nagystílusú műfordító által.

De nemcsak műveltségben és formában, hanem érzésben és eszmében is valóban *európaiak* a Kazinczy-kor magyar költői ; s amint a testőrírók már európai fegyvernek, az európai felvilágosodás fegyverének élesítették a magyar nyelv keleti pengéjét, úgy Kazinczyék is világkultúrai eszményekért küzdöttek, szenvedtek, Kazinczy, Bacsányi azokért ültek a rabságban, a Martinovics-összeesküvés író tagjai azokért vesztették el életüket. S a világkultúrai eszmények tudata áthatja e korszak műveit is. Kazinczy levelein, fordításain, Kölcsey filozófus szónoklatain és költeményein, Csokonai előszavain, Berzsenyi számos versén (pl. a *Vandal Bölcsesség*) és episztoláján végigvonul a közös kultúra szeretetének és féltésének hangulata. A magyar írók ugyanazon érzések töltik be, ugyanazon problémák izgatják, mint nyugat-európai testvéreik. Minden áramlat képviselve van, minden esemény érezteti hatását. Mikor Európában, a *Wertherek* és *Adolpheok* születnek, Magyarországon megszületik *Bácsmegyei* és *Fanny*, s mikor Berzsenyi Napoleonról énekel, nem a kicsinyes, politizáló magyar szól belőle, hanem a szabad látókörű európai költő, a kultúra őre és a kor bírója :

Nem te magad győztél, hanem a kor lelke, szabadság!

Épígy átéltük * Nyugattal az irodalom *romantikus* korát. Ez az áramlat a nemzetit, a *couleur locale* jelszavát zászlajára tűzte ; s maga már, hogy nálunk éppen ekkor, a romantikus eszmék hatása alatt, kezdődik az

irodalomnak tudatosan *nemzeti* iránya, a legjobban mutatja, hogy irodalmunk mennyire európai még akkor is, még abban is, mikor nemzeti. Az ú. n. nemzeti irány nem jelentett nekünk valami egyoldalú begubózódást és elzárkózást a világirodalom nagy áramlataitól: hanem éppen az áramlatok egyikét. A kor vezető szelleme, Széchenyi, bár egész életét a nemzeti ügynek szentelte, mégis *par excellence* európai szellem volt. Nemzeti izgatásait is európai látókörből s európai tekintetek szerint intézte, sőt európai céllal: hisz »az emberiség számára» akarta nemzetét megmenteni. De Vörösmarty is, a nagy nemzeti költő, minden ízében európai. Még nemzeti érzése is európai érzés, nemzetének életét és halálát egyként e nagy kultúrált világkeretben, mint világjelenséget érzi, fantáziája, érzése sohasem szűkül össze hazájának határai közé, sohasem felejtí, hogy jelen van, körül, egy egész nagy kultúra kerete, Európa,

Népek, hazája nagy világ!

érzi közösségét, hozzá kiált a kétségbeesésben, látja gyászolva nemzetének nagy sírja előtt:

A sírt, hol nemzet süllyed el,
Népek veszik körül.

Míg a kisebb írók a divatokba és áramlatokba fogózva, azokat gyakran nagy buzgalommal és lelkesedéssel importálják: a nagyok önkénytelen és szinte öntudatlan fejezik ki koruk legmélyebb érzéseit. Míg Kisfaludy Károly még a nemzeti irodalom elveit is külföldről plántálja, addig Vörösmarty, elzárva, sohasem utazva és úgyszólván jelentős külföldi olvasmányok hatása nélkül is Európa szívének dobbanását érzi: bánatában a romantikus kor világfájdalma zeng, különcségeiben, káromlásaiban a byroni idők visszhangja, fantáziája az *Ezeregyéjszakáig* kalandozik, mint a német romantikusoké, hősímádata

is a romantikusok Napoleon-kultuszával rokon (ő is írt verset Napoleon bukásáról, érdemes Berzsenyiével összehasonlítani), *Csongor*ában a magyar népmeséből az egész emberiség romantikus illúziói és csalódásai, ódáiból az örök ember titáni küzdelmei sorssal és sorsért, még *Vén Cigány*ából is a nemzeti aggodalmak mellett és azokon felül az egész emberiség sorsáért való aggodalom és reménykedés csendül.

S bizonyítsuk-e még, hogy Petőfi is a nagy európai közösség költője, hogy a világszabadság lantosa valóban híven fejezi ki korának európai eszméit, a mult század negyvenes éveinek demokráciáját? Az európai közvélemény maga elismerte. S bizonyítsuk-e azt Kossuthról, Eötvösről, Jókairól? Már műveltségük úgy kapcsolja őket a nagy európai kultúrához, mint ahogy a fát kapcsolja nedveinek örökös áramlása a gyökereken át a talajhoz. Keményt maga ez a műveltség, maga műveinek formaszelleme odaköti s a »magyar Balzacot« leg-európaibb íróink egyikének kell éreznünk, habár témái úgy regényeiben, mint essayiban a legspeciálisabban magyar témák is, habár meséit egyre kis hazájának multjából meríti, bölcsességét egyre annak jelenére és jövőjére alkalmazza.

És Arany? Arany valóban nem *kozmpolita*; — de nem is arról van szó. Mégis egyetértünk Reviczky Gyulával, aki az ősmagyar mondák énekesét sokkal magasabbra értékeli, hogysen egyoldalúan nép-nemzeti költőnek tarthatná :

Nagy vagy a nagyok között :

Nemzet ily nagygyá sohsem tesz,

Csak az eszme, mely örök...

Mi nem akarunk itt még értékelnit, de azt mi is megállapíthatjuk, hogy Arany is valóban *európai* költő, az európai érzésvilág részese, ha nem is *kozmpolita*. Mert

mit jelent az, hogy ő nem kozmopolita, milyen értelemben tiltakozik ez ellen ő maga? Konkrét költő és a konkrétság nevében tiltakozik: »puszta elvont ideállal inkább nem is dallanék«. Fantáziája, mely mindenütt a pontos realitásokat kereste, művészetére végzetes hibának tartotta volna nemzetének megkülönböztető pontos realitásaitól, melyek életét környezték, elválni. Nemzeti volta hozzátartozik művészi realizmusához; de nem éppúgy hozzá kell-e tartozni ehhez annak is, hogy művésze európai jellegű legyen, ha nemzete valóban európai, lelke, levegője európai lélek és levegő? És csakugyan, Arany egész költészetében a nemzeti levegőn félreismerhetetlenül átérzik az európai, a formán, a hangon, sőt élete vége felé, a *Hídavatás* költőjénél, amint városi környezetbe kerül, már a tárgyon is. Ő kétségkívül legnemzetibb költőnk: magyar lélek minden ízében; de mégis teljesen európai lélek is s ép ezért a magyar költészet európai jellegére ő adja a legfeltűnőbb példát.

180 Mennyire tudatos Arany költészetének európai jellege, mutatja az az állandó, kitartó, célbuzgó törekvés, amellyel a nyugati irodalom összes kifejező eszközeit elsajátítani s azokat hagyományos magyar témákhoz és kifejező eszközökhöz alkalmazni, azokkal összehangolni már kora ifjúságától mintegy kötelességének tartotta. A magyar irodalom mindig hasonlított azon keleti népek harcaihoz, melyek nemzetük ügyeit európai gyárakban készült fegyverekkel vívják meg. S Aranyt azon nagy keleti hadvezérek egyikének tekinthetjük, akik egész életükben tanulmányozták az európaiak haremódorát és fegyvereit. Amint ifjú éveiben rajongott Homéroszért és Byronért, úgy öreg korában is alig olvasott egyebet, — a fia írja — mint a »vékony görög betűket, s az angol *Athenaeum* és *Academy* apró, sűrű sorait». Az európai szellem két legnagyobb kultúrájában, a régi görögben és a modern angolban teljesen otthon volt. S műveiben a tanultat mindenütt felhasználja:

Homéroszt és Byront, Shakespearet s Ariostót: szellemét, formáit át- meg átítatja velük; s még a versforma is európai hangulatúvá válik. S ez éppen Aranynál, legnemzetibb verselőnkénél. Nem ejti ki az ősmagyar fegyvereket kezéből: de még ezeket is az európai igények szerint alakítja át, az alexandrint valósággal időmértékessé teszi s az ősi nyolcast úgy kezeli, hogy az a trochaikus románccal majdnem összefolyik.¹

Az a tartalom, mely ezekben az európai műformákban oly könnyen és természetesen kifejeződhetett, csupán egy európai lélek tartalma lehetett. Így ép az, hogy Arany költészete oly távol minden kozmopolitizmustól, bizonyítja legjobban, hogy a modern magyar lélek immár európai lélek, sőt a leghagyományosabb magyar tartalom sem üt ki az európai költészet kereteiből. Vannak azonban Arany kortársai között, akiknél a tartalom is bevallottan és általánosabban európai: a hangsúly az európai s nem a nemzeti vonásokra esvén. Ilyenek tulajdonképen Eötvös és Kemény is, valódi európai szellemek, Széchenyi méltó utódai, kik nemzetük múltját európai szemekkel bírálják, jövőjét európai célok szerint alakítják. Még inkább ilyen Madách, kinél nemcsak a formák, sőt nemcsak az eszmék, hanem azoknak alkalmazása is, a tárgy is, teljesen európai.

S hogy mennyire spontán és mélyen európai jellemű a mi újabb irodalmunk, kitűnően mutatja az is, hogy a hanyatlás éveiben, — amilyenek az Arany korszaka után is következtek, — amikor semmi újabb és erősebb hatás vagy megtermékenyülés nem volt s az irodalom élete úgyszólván csak a tengés folytonosságának lát-

¹ Szibinyáni Jánk, *Bor Vitéz* stb. — Másutt, a *Tengerihántás* számos sorában. Csokonai egy kísérletét utánozva, egy Horatius által felhasznált görög versforma szerint alakítja át az ősi nyolcast: 33— — | 33— —. (Jonicus a minore. V. ö. Hor. Carm. III. 12. — Csokonai: *Egy Tulipánthoz.*)

szott, azok a kissé fakó formák és műformák, melyek a folytonosságot fentartották, — az örök jambus s a városi regény stílusa, — egészen kozmopolita formák, míg minden erősebb nemzeti szín megjelenéséhez valamely kiválóbb egyéniség új erőfeszítésére, új lendületre, valamely régi mélységekből való új ásásra volt szükség. A *hagyomány* immár európai hagyomány : s ezért minden inercia-korszak irodalmunkat bizonyos szintelen kozmopolitizmusba ejti. Ezért látszik a legújabb magyar irodalom európaiabbnak, mint a régibb ; de ez *csak látszat*: az igazság az, hogy újabb irodalmunk egyszerűen szintelenebb, mint a régi : s csupán nagy költőitől öröklött drága szeszének újabb és halványabb leöntéséből él, és ez európai ital. De *erősebb* európai hangok megütése, *friss* zsákmányolás a nyugati forrásból, csak épúgy kiváló egyéniséget, új erőfeszítést igényel, mint erősebb nemzeti hangok megütése : s ilyen új erőfeszítés legalább elég kitartó és sikeres, *nem történt*. Úgyhogy bizonyos értelemben azt lehetne mondani, hogy legújabb irodalmunk, dacára kozmopolitább külszínének, kevésbé európai, mint a régi. Ősi, nemzeti bányánknek időnként mindmáig akadtak kiváló bányászai (mint Mikszáth, mint Gárdonyi és még újabbak) ; de mélyebben európai műveltségű költőnk, olyan értelemben, mint a régiek, aki a nyugati kultúrát intenzíven átélve és gyökerestül bírná, annak nemesak az előbbi nemzedéktől öröklött s immár szintelenné kopott formáit tudná kezelni : mai nap alig van. A nyugati kultúrhagyomány eleven fonalat, melyet nagy költőink a kezünkbe adtak, úgyszólván teljesen elejtette ez a nemzedék : s éppen ezáltal vált a nemzeti költészet hagyományaihoz is hűtlenné, mert hagyományunk volt ez eleven fonalat kézben tartani. A legújabb magyar irodalom a nagy nyugati kultúra fájáról leszakadt ág benyomását teszi : s hogy ezt irodalmunk maga is érzi és hogy bajként érzi, legjobban mutatják írónk azon csoportjának jelszavai, mely a

Nyugat címet tűzte zászlajára. E jelszók áthatották már egész mai litteratúránkat; de olykor, sajnos, az írók kultúrájának egyoldalúsága lehetetlenné teszi, hogy a jelszók az alkotásokban megvalósuljanak. Így igen kiváló írók a legújabb generációból is épúgy egyoldalúan nemzeti szellemek maradtak, mint Mikszáth s Gárdonyi: pedig náluk ez az egyoldalú és parlagi nemzetiesség még sokkal élszegebb, mint amazoknál. E kultúrátlanság nemcsak a magyar irodalom minden hagyományával, hanem magának a költészetnek természetével is ellentétben van. Mert ha megbocsátható is a naturalista regényíróban, ki a nyers élet folyamából közvetlenül merít; a lírikusnál, kinek éppen lelkének mennél gazdagabb képzetedénnyé való kiművelése lenne feladata, szegénységet jelent és még inkább az essay-írónál. Tényleg, az egész világ nagy lírikusainak és essay-íróinak gyakorlatával ellenkezik. S nekünk tízével vannak kultúráatlan lírikusaink és essayistáink, éppen amikor először óhajtunk tudatosan érvényesülni irodalmunkkal az európai kultúrában! Nem csoda, ha csak színdarabokkal, kolportázs-művekkel, technikai mesterkedésekkel tudunk: mert európai örökségünk immár teljesen formálisrá kopott s újabb megtermékenyülés nem történt. Sőt! Ez a kultúrátlanság alkalmas arra, hogy irodalmunk éppen most veszítse el azt a mély és benső egységet a világirodalom egységével, mely évszázadokon át kétségtelenül a birtokunkban volt.

3.

De *európai* marad akkor is: ezen nem változtathat immár az sem, ha írói az európai kultúrától, akarva vagy akaratlan elmaradnak; európai írók maradnak azért, mint ahogy az akáclevél, leszakadva, sárgább lesz ugyan, de azért csak akáclevél marad.

Egyáltalán, mindeddig nem érintettük a magyar iro-

dalom értékének problémáját. Helyet adtunk neki, de csak történeti és nem értékbeli helyet a világirodalom nagy folyamában, mint egy kis pataknek: megjelöltük, hol ömlik belé s a nagy folyó mely kanyarulatjait, mely cascadejait kíséri, szenvedni végig vele; hol tresped meg a szélén s hol kerül ismét fősodorba. Láttuk, hogy irodalmunk aránylag modern jelenség a világirodalomban, amint hogy idegennek ez a modernség tűnhetik rajta először szemébe — egy irodalom, mely őskorát megtagadta, melynek még eposza is — az Aranyé — egészen modern és egy modern regényhez hasonlít. De amint egyfelől ez a modernség nem az ősi erők hiányát jelenti, hanem egy szándékos újjászületést, európaivá válást, akként másrészt ez az európaivá válás, az, hogy valóban a világirodalom része, annak áramlatait, eszméit híven követi és kifejezi, hagyományait bírja, formáival és eszközeivel él, még nem jelent egyúttal értéket is; emellett irodalmunk egyike lehetne azon kicsiny epigon-irodalmaknak, melyek egyszerűen a világirodalom mennyiségét szaporítják, a nélkül, hogy valami lényegest vagy újat adnának hozzá: holott az irodalomban csak a minőségi szaporítás képezhet értéket és sohasem a mennyiségi. Ez értelemben, bármily paradoxnak látszhatik is, valamely irodalom éppen annál inkább lehet világirodalmi érték, mennél *nemzetibb*: mennél több új színt, új hangot visz belé a világirodalomba.

De félre ne értessünk; nem a vad és nyers nemzetiséget mondjuk és kétségkívül nem minden nemzetiség alkalmas arra, hogy beleilleszkedjen valamely nagyobb kultúra egységébe; a nemzetiség pedig csak akkor értékes a világirodalom számára, ha abba beleilleszkedett, avval összehangolódott, átítatódott. A világirodalom általában az egész kultúra — a népek lelkének óriás koncertje: minden nyers nemzeti hang disszonáns, míg e nagy zene egészével összehangolva nincs.

E nagy koncerthez egy új hangot adni, új színt a

világirodalom nagy tarkaságához, a legnagyobb szolgálatok egyike, melyeket egy kis irodalom a világirodalomban tehet s része a kis nemzetek azon nagy feladatának, mely nálunk Széchenyiben vált leginkább tudatossá, aki így fejezte ki: »egy nemzettel ajándékozni meg az emberiséget«. Az élet mindig keresi a különégeket és tarkaságokat és milyen szegény lenne az egyszínű emberiség! Minden nemzet különbözik a többitől (fajban és temperamentumban vagy nyelvben és gondolkodásban); s ha az irodalom csakugyan hű kifejezője a nemzet lelkének, alig lehetséges, hogy valamely irodalom ne mutasson külön színeket. Csakhogy valamint az egyes emberek között vannak kevésbé erős egyéniségek, vagy a kultúrától nagyon is idegen fajból származók, akik ha értelmileg el is sajátítanak valamely kultúrát, az ajkukon mindig csak külső máz marad, egyéniségükkel össze nem olvad s éppen ezért minden megnyilatkozásuk beszédben és írásban színtelen lesz és szólamszerű: épúgy lehetnek nemzetek is, melyeknek átvett kultúrája nemzeti sajátágaiktól mintegy *külön* marad, át nem hasonulva és meg nem emésztve s egész irodalmuk gyakran felületes, idegen máz, álarc, melyen keresztül a nemzeti arcvonások föl nem ismerhetők, legfeljebb sejthetők. Úgyhogy mennél színtelenebbül, mennél inkább külön szín nélkül európai valamely irodalom, gyakran annál kevésbé európai maga a nemzeti lélek, mely létrehozta; mint azt néhány balkáni irodalomnál láthatjuk.

Közel a kérdés: vajjon az egész magyar irodalom, melyről az előbbi fejezetben láttuk, hogy teljesen európai jellegű, nem csak ilyen felületes réteg lehet-e, a magyar léleknek inkább álarca, mint tükre; amely alatt ez a lélek teljesen ázsiai maradhatott volna?

Nem; már egy futó pillantás meggyőzhet, hogy a magyar az európai kultúrát kezdettől fogva nemcsak felületesen átveszi, hanem annak eszméit és irányait mindig a saját nemzeti eszméivel, sorsának és lelkének

szükségleteivel összeolvasztani törekedett. Már maga a kereszténység is, mely a pogány magyar lelkének oly távoli és idegen világ lehetett, a magyarsággal érintkezve, azonnal erjedni, alakulni kezdett, új színeket és új szavakat kapott, kiválaszthatatlanul magába vette a pogány magyar istenek neveit, a magyar szentek alakjaiban nemzeti hősök mondáival bővült, képzeletvilága magyar vitézi derűt nyert, Szent Lászlónk magyar hős lett és Máriánk, pátrónánk, magyar istennő. S a renesszánsz erőszakossága és pompakedvelése nem olvadt-e nálunk egész elválaszthatatlanul össze az ősmagyar erőszakossággal, a keletről hozott pompakedveléssel, melyről már a szent-galleni barát emlékezik? A reformáció és ellenreformáció sem tisztán idegen eszmékkel hatnak, hanem rögtön a magyar nép sorsára alkalmazódnak, mikor katolikusok és protestánsok az ország romlását egymásnak tulajdonítva, vallási eszméiket a magyarság erkölcsi állapotával és politikai viszontagságaival hozzák szoros összefüggésbe, ami a kornak majdnem minden művében, de kivált Magyarai és Pázmány írásaiban jut kifejezésre. A XVIII. század egész Európában a nemzetköziség százada: nálunk maguk a francia eszmék éppen a *nemzeti* kultúra ösztönzői, a *nemzeti* haladás jelszavai az osztrák elmaradottság ellenében. Viszont a romanticizmus, egész Európában a középkor renesszánszának, a reakciónak, a ködös, misztikus és pesszimisztikus filozófiának korszaka, Magyarországon valahogy a haladás és a szabadság korszakává, a Széchenyi és Vörösmarty korszakává éleződött ki, anélkül, hogy azért megszűnt volna a romanticizmus lenni: csakhogy a dicső múlt, amelyen a magyar romantikus képzelete borongott, nem valami visszaálmodott misztikus középkor volt, nem is múlt igazában, hanem a remélt szebb jövőnek múltba vetített képe. A pesszimizmus nálunk is e forrongó romantikus éra kísérője, mint Nyugaton: sokkal később is jelenik meg, csak akkor, mikor már a nemzet

nagy szerencsétlenségei okot adtak rá ; csak az ötvenes évek Aranyában,¹ Keményben, Madáchban, legfeljebb hazáját egy nagyszerű haláltól féltő Vörösmarty² zaklatott fantáziájában veti előre rémes árnyékát. Míg Nyugaton minden pesszimizmus gyökere individualisztikus, nálunk ez is nemzeti színeket ölt. A demokrácia s a modern munka nagy eszméi is, melyekből az új realiztikus költészet táplálkozik, nálunk, egy ifjú s valóban a nemzeti alkotás nagy munkájára utalt országban, hol ez eszményeknek éppen az arisztokraták közt akadnak legbuzgóbb harcosai, hol a demokratikus ügy nemzeti ügy is egyúttal, szükségképen más hangulatot nyernek, mint Európa többi részében. Ottkűnn ez eszmék a nemzeti eszmén kívül, vagy éppen annak ellenére törnek előtérbe.

A gondolkozó olvasó érezni fogja, hogy amiről beszélünk, egészen más és mélyebb dolog, mint amit közönségesen a költészet nemzetiességén értenek : a témák és gondolatok egyszerű hazafiassága, azaz politikai tartalma. Hazafias költeményeket, a politikai különállás himnuszait minden népnél megtaláljuk, s mennél kevésbé európai, mennél inkább, hogy így mondjuk, balkáni valamely nép, annál inkább. S ezek minden népnél, kihelyettesítve a tulajdonneveket, többé-kevésbé egyformák is : ugyanazon frázisok, ugyanazon sablonos lendület. Az ily költemények sem nem különösebben nemzetiék, éppen mivel minden külön szín nélkül valók ; sem nem európaiak, mivel szűk országpolitikai érdekekre vonatkoznak s szokványosságuktól az európai koncertben új hang nem várható. A magyar irodalom szellemé-

¹ *Bolond Istók*, első rész. *Kertben. A dalnok búja. Hiúsóvárgás* stb.

² *Az emberek* — s más versekben. — De a legkeserűbb hangok Vörösmartyból is csak akkor fakadnak, mikor már a legrosszabb látszott valóra válni: *Emléklapra. Előszó* stb.

nek dicsőségére válik, hogy *aránylagosan is* oly kevés ilyenmű költeményt termelt, még a mai háború alkalmával is, például a némethez és franciához képest. Azokban a tényekben, melyeket az imént a magyar irodalom nemzeti különbözőségének igazolására fölhoztunk, nem is ilyen külső, politikai érzelmek kifejezésére kívánjuk föl hívni a figyelmet (ez maga alig volna európai érték, alig volna egyáltalán érték), hanem a mély, belső egyéniségnek arra a hatalmas tűzére, amely szükséges volt, hogy a nemes európai érceket *hangulatilag is* ily tökéletesen s ily biztonsággal fölolvassza és átalakítsa. E mély nemzeti egyéniség kitűnik — s talán még jobban és jellemzőbben kitűnik — oly művekből és vonásokból is, melyek a politikai hazafisággal semmiféle kapcsolatba nem hozhatók: itt egyelőre könnyebb volt az említett néhány politikai és történeti vonatkozású ténnyel szemléltetni. Később behatóbban fogjuk vizsgálni mélyebb és rejtettebb jelentkezéseit.

De legelőbb is: nem szabad feledni, hogy a nemzeti karakter *világirodalmi* értéket csupán az irodalom egészének adhat és *sohasem az egyes műveknek*. Az egyes művek világirodalmi értéke éppen nincs arányban speciálisan nemzeti voltukkal. Ellenkezőleg, bármely műnek csak azon mértékben lehet szerepe és fontossága világirodalomban, amint valami általánosat is fejez ki, valamit, ami nem *csupán* annak a nemzetnek érzésvilágába tartozik, amely szülte. Sőt még ha valamely mű alig vagy egyáltalán nem bírna nemzeti vonásokkal: ez sem volna még ok, megtagadni világirodalmi értékét. Az alexandriai irodalom távol áll minden nemzetitől; a középkor vagy renesszánsz latin irodalmát még a nyelv sem kötözte nemzethez. A XVIII. század francia nyelven teremtett egy nemzetközi irodalmat. Gyakran az írók maguk is, a humanisták, épúgy mint a Casanova századának írókalandorai, nemzetközi alakok. Mégis ez írók, e korok tagadhatatlanul sok nagy világirodalmi

értéket termettek. Itt domborodik ki jobban az a tény, hogy egészen más a világirodalmi érték és más a nemzeti, bár egy műben együtt lehet mindkettő. Mert a világirodalom más közösség lelkét fejezi ki, mint a nemzeti irodalmak. Oly mű, mely *csupán* egy nemzet *speciális* bajaira-gondjaira vonatkozik, époly kevésbé jelenthet világirodalmi értéket, mint ahogy nem jelent nemzeti irodalmi értéket oly mű, mely pl. csupán a haza egy tájának, nemzetiségének érzéseit, egészen belülről, csupán azon nemzetiség érdekeire vonatkoztatva, és minden általánosabb nemzeti érdek nélkül fejezi ki. Ellenben világirodalmi értékű lehet a legspeciálisabban nemzeti bajok-gondok visszaadása is, ha *kívülről, objektíve* mintázódik, mint az általános emberinek, európainak egyik típusa, az általánosra való vonatkoztatással. Mint ahogy jelentős lehet a nemzeti irodalomban a legjelentéktelenebb környéknek, a legapróbb nemzetiség erkölcsi és érzésvilágának visszatükröződése is, ha *kívülről, objektíve*, mint a nemzet egy típusa jelenik meg, az egész nemzetre vonatkoztatva. Így a nemzeti irodalomban értéke van Mikszáth *Jó Palócinak*, sokkal kevesebb már Lisznai *Palóc Dalainak*; értéke lehet egy cikknek vagy szónoklatnak, mely az egész nemzethez szól valamely nemzetiség ügyeiről és érdekében, de nem ugyane témáról szóló vidéki vezércikknek, bármily jól is legyen különben megírva, mert azon nemzetiséghez szólva, csupán annak ügyeit teljesen belülről, minden magasabb nemzeti érdek és vonatkozás nélkül tárgyalja.

Míg tehát egy irodalomnak, *mint egésznek*, értéke annál nagyobb a világirodalomban, mennél inkább új hangot visz bele s mennél több új kifejező eszközzel gazdagítja, azaz mennél kifejezettebben külön nemzeti karakterrel bír: addig, megfordítva, valamely *egyes* műnek világirodalmi értéke annál nagyobb, mennél általánosabban emberi vagy európai érdekekkel bír, s mennél európaibb eszközöket használ a kifejezésre.

Eszerint a kis irodalmaknak kétféle szerepe és értéke lehet a világirodalomban. Vagy nemzeti jellegük által egy érdekes új színnel és hanggal, vagy kiváló világ-irodalmi értékű *egyed* művekkel gazdagítják. Ezzel függ össze, amit említettünk: hogy vannak irodalmak, melyek egészükben kiváló világirodalmi fontossággal bírnak, s európai értelemben maradandó műveket mégsem bírnak fölmutatni — és megfordítva is.

Az értéklehetségek ilyenén megállapításánál azonban nem vettük még tekintetbe a történeti szempontot. Pedig kétségtelen, hogy az a szerep, amellyel valamely irodalom hatások fölvétele és kibocsátása által a világirodalom történeti folyamában résztvesz, a világirodalmi érték egy neme, sőt annak többi nemére is módosítva hathat. Ennek azért kutatásainkban egészen külön fejezet kell. Világos azonban, hogy a történeti hatásnak, amennyiben nem pusztán véletlen, csak az előbb megállapított két értékmomentum valamelyike teheti alapját; de viszont az esztétikai értékmomentumok nem alapulhatnak pusztán, sem főleg a történeti hatáson. Így vizsgálódásainkban is a megállapított esztétikai értékmomentumoknak kell elfoglalni az első és fontosabb helyet, s a történeti szempont csak utólag és másodszorban jöhet szóba.

Hogy a megállapított két értékmomentum — nemzeti karakter és európai horderejű művek — szükségének tudata az egyes irodalmak értéköntudatában valóban szerepel, azt minden irodalom és kritika története világosan bizonyítja. A magyar irodalom története azonban azt a sajátságos tüneményt mutatja, hogy e két értékmomentum elismerése állandóan küzd egymással és egymást háttérbe szorítani törekszik. Az egész magyar irodalom történetén két irány vonul végig: az egyik a nemzeti vonások konzervatív megőrzésére és kifejezésére törekvő, minden nyugati hatástól dacosan elzárkózó; a másik ezt az elzárkózást megvető és gúnyoló,

európai minták szerint forradalmian újíto. S miként a nemzeti karakter megőrzése, ahogy kimutattuk, az egész irodalom feladata, az európai érdekre való törekvés pedig az egyes alkotásoké: akként valóban az irodalmi közvélemény óvta rendszeren a nemzeti irány zászlaját, míg az *egyesek*, a zseniális kiválók törekedtek az európai szellem irányában újíteni.

E két irány szembenállásának történetét az egész magyar irodalom végigkísérhetnők: irodalomtörténetünket e szempontból lehetne megírni. A magyar költészet az őspogány mitológiának és költészetnek az európai kereszténység elleni ellenállásával és lassú hanyatlásával kezdődik. Kétségtelen, hogy egész Szent Lászlóig, vagy tovább is, a nemzet óriási zöme költészeti kielégülését a régi pogány képzetvilágban és azon énekesrendek énekeiben lelta, melyek e képzetvilág örökösei és letéteményesei voltak. A kereszténység európai irányának importálása ekkor egy intelligens kisebbség fanatizmusának ügye volt: mígnem a régi énekesrendek előkelőbb közönségüket mindinkább vesztítve, a pogány költészet maradványai a népnek mind alacsonyabb rétegei közé szorulnak. Ez a fejlődés tipikus s folyton ismétlődik: ami a régi regősökkel, ugyanaz történik a XVI. század folyamán a Tinódi-féle lantosok rendjével, akiket e században a nemzeti hagyományok csökönyös képviselőiül tekinthetünk olyan európai jelenségekkel szemben, mint Balassa. Ugyane szembenállás tanulmányozható a XVII. században a nagy európai műveltségű, zseniális, egyes és egyetlen Zrinyi, és a csökönyösen, hagyományosan nemzeti, népszerű, az általános ízlést kifejező Gyöngyösi között. A nemzeti ébredés korában, mikor a kulturális szükségleteket éppen a kultúra hosszú és fájó nélkülözése tudatossá tette, ez a szembenállás is tudatossá, s valóságos harccá fejlődik ki. Az ortológok és neológok harca, a nyelvújítás körüli polémia a legtanulságosabban mutatja a nyugati és

nemzeti irány küzdelmét. Itt is a nyugati szellemű újítás az intelligens kisebbségnek dolga a konzervatív szellemű közvéleménnyel szemben, s itt is győzelmesen szorítja a régi, »nemzeti« irányt a közönségnek mind alacsonyabb rétegei közé, a Kónyi Jánosok közönségéig. Az ú. n. reform-korszakban a küzdelem az irodalmi térről ismét az egész közéletre árad szét, Széchenyi híveinek forradalmi európaiságában jelenvén meg a nemesség többségének nemzeti konzervativizmusával szemben. A nagy többség nemzeti, s a kiváló egyes európai igényei föltűnnek irodalmunk aranykorában is: eszmékben, pl. Petőfi gúnyolódásaiban a Pató Pálok ellen; formákban, pl. mikor Arany megpróbálja Byron egy finom versformáját *Katalin* c. költeményében utánozni, és Erdélyi János, híres kritikus, az egész verset magyar vers gyanánt olvassa végig, s nélkülözi benne a hagyományos ősi nyolcas cezúráját. Az európai törekvés, mint mindig, itt is győz, mint egy lassú beojtódás: s ami az egyik korban még új és idegen, a következőben már maga is része lesz a nemzeti hagyománynak. Arany még élt, mikor Reviczky és társai, kozmopolita költők, már elmaradt nemzetiességgel vádolták az Aranyiskolát, s a régi harc új formában támadt újra. Máig sem szűnt az meg, sőt talán hevesebb, mint valaha. A mai, fiatal, nyugati írók körüli harc ismét a régi harc, ugyanazon irányokkal és ugyanazon invektívákkal.

Mert ez örök irodalmi harc sohasem volt invektívák, soha bizonyos elkeseredettség nélkül; s míg más, szerencsés irodalmak kezdettől fogva együtt érezték mindkét faktornak (az általános nemzeti színnek, s az egyes művek európaiasságának) szükségességét, addig nálunk az egyiknek híve a másiknak okvetlen ellensége. Az oka ennek kétségkívül történeti helyzetünkben rejlik. A magyar, keleti nép nyugati kultúrával, Kelet és Nyugat közt állandóan egyensúlyozódní kénytelen, s ez okozza

szellemének örökös instabilitását. Vörösmarty legszebben kifejezte ezt:

Néz Nyugatra, borús szemmel néz vissza Keletre
A magyar...

E helyzet annyiban rendkívüli és ellenmondásos, hogy nemzetiségünket ugyanonnan érték egyre a legveszélyesebb támadások, ahonnan kultúránkat kaptuk: t. i. Nyugatról, s ezért a nemzetiséget féltő közvélemény mindig bizonyos gyanakvással tekintett a nyugati áramlatokra, míg a kiváló egyesek ez áramlatok kulturális fontosságát a legnagyobb mértékben átérezve, s éppen az ellenük való gyanakvástól felingerülve, gúnnyal és egyoldalú türelmetlenséggel képviselték az ellenkező irányt. Holott világkultúrai jelentőségünket kétségkívül nem az egyoldalúság, hanem csak mindkét tényezőnek együttléte és összeolvadása adhatja. A nemzeti irodalom már nemzetisége által új szint vizs ugyan a világirodalomba, de ott nagyobb súlyt csak az egyes művek általánosabb érdekű tartalma által nyerhet: s viszont ez egyes művek európai tartalma mögött is színező háttérül átizzik a nemzeti irodalom nemzeti jellege. Ekként a legnagyobb világirodalmi értékű írók azok, akikben a két irány mennél jobban egybe tud olvadni, mint nálunk is a legnagyobbakban, mint Vörösmartyban, Petőfiben, Aranyban.¹

¹ Az igazi világirodalmi értékű egybeolvadás az, amikor a forma (nem a külső, hanem a belső forma), a színek nemzetiék, a tartalom ellenben általánosabb emberi érdekű. Ezzel ellentétben áll a sablonos hazafias költészet, hol a tartalom egyoldalúan nemzeti, a formák ellenben a legszíntelenebbül kozmopoliták. Az ilyen költészet minden nyelven csekély világirodalmi értékkel bír; ebben rejlik pl. Elisabeth Browning világirodalmi fölénye Felicia Hemans fölött.

4.

Vegyük most a két szempontot külön elemzés alá. Vizsgáljuk először is, minő új színnel, minő külön, nemzeti hanggal gazdagította irodalmunk a világirodalom nagy koncertjét; másodsor aztán majd, minő kiváló, európai értékeket hozott létre.

Az első vizsgálat — bármennyit fecsegték is eddig nálunk nemzeti szellemről, nemzeti irodalomról — mindmáig voltaképp előzmény nélküli, teljesen új: mert soha még csak a kérdést sem tették fel pontosan. E kérdés — miben különbözik a magyar irodalom színben és jellemében a többi európai irodalomtól? — *egész* irodalmunknak egy külső, objektív karakterizálására vezet, amelyet még senki meg nem kísértett.¹ Az eddigi karakterizálások nem a regényíró objektív jellemzéséhez, hanem inkább a lírikus dicsekvéseihez és panaszaihoz hasonlítottak. De az ilyen belülről néző jellemzés kétségkívül nem a megkülönböztető vonásokat fogja kiemelni, bármennyire hangoztatja is a nemzeti jelszavakat: sőt azokat észre sem veszi, éppen azért, mert teljesen beljünk fogódott. Milyen lehet a magyar irodalom *kivülről tekintve*? melyek azok a vonások, melyek a külső szemlélőnek rajta azonnal szemébe tűnnének, számára újak és érdekesekek volnának? e kérdésekre sohasem próbáltunk felelni: pedig egyelőre legalább nem várhatjuk, hogy maga ez a külső szem, külföldi kritikusok szeme, fogna annyi tanulmányt szentelni nekünk, hogy ne csak meglásson, hanem még komolyabban karakterizáljon is: milyennek lát? Pedig

¹ A célt még leginkább Riedl Frigyes közelítette meg, a régi magyar irodalomra nézve, a *Magyar irodalom fő irányai* c. tanulmányában: de ő meg, tárgya természetéhez képest, nem annyira a magyar irodalom *speciális*, megkülönböztető vonásait, mint inkább az európai áramlatokkal összeesőket vizsgálja. — *Beöthy Zsolt* tanulmánya, a *Magyar Irodalom Kistükre*, nem követ objektív és európai, hanem nemzeti és történeti szempontokat.

e karakterizálás épügy elengedhetetlen alapja a kritikának egész irodalmakkal, mint egyes írókkal szemben.

E karakterizálás azért nagyobb dolog, mint első pillanatban látszik, mert valamely irodalom nemzeti jellemét, megkülönböztető vonásait az ország és a nép színei adják meg, melynek lelke abban az irodalomban kifejezést nyert: az irodalom karakterizálása tehát tulajdonképpen az országnak és a népnek bizonyos oldalról való karakterizálásával esik egybe, körülbelül úgy, mint ahogy egy költő műveinek jellemzése nem képzelhető egyéniségének jellemzése nélkül. Sajnos, e nagy feladat megoldását ez értekezés szűk kereteiben még megkísértenünk is lehetetlen: meg kell elégednünk néhány általános irányelv nyújtásával, néhány vezető jellemvonás felkutatásával, melyekből a többit leszámaztathatónak gondoljuk.

Minden irodalom (mint minden egyes mű), egy képzetvilág kifejezése, melyet egy ország, egy föld, egy éghajlat színei s egy történet viszontagságai alakítanak ki, egy nép temperamentumán átszűrve. Taine elméletének ezt a megállapítását az irodalmi kritika sohasem nélkülözheti. Minden irodalomnak külön hangulatát és színeit elsősorban a klíma hangulatából, a táj benyomásaiból összeállt képzetvilág adja meg, másodsor a nemzeti multtól nevelt és formált faji karakter, mely e benyomásokat földolgozza és színezi. Mindezek a gondolkodásnak és érzésnek nemcsak módját, hanem tartalmát is megadják, amely a módra ismét visszahat; mindezek formálják elsősorban a *nyelvet*, mely maga már mód is, tartalom is, mely már maga irodalom s az irodalomnak nemcsak eszköze, hanem csírája: őseleme és inspirálója.¹

¹ Ami egyes írónál a stílus, az a nemzetről a nyelv: *c'est l'homme, c'est le peuple.* — Valami mágusi befolyása van nyelvnek a nemzetre, s viszonthatóságok által egyiknek a másikkra — mondja Széchenyi a *Világban*.

Kérdezzük tehát először: melyek azon benyomások, az éghajlat és föld benyomásai, melyekből a magyar irodalom levegője szükségkép szövődik, s mennyiben adtak ezek irodalmunknak egész külön, egyéb népek irodalmától eltérő színeket? Magyarország földje vidékenként rendkívül különböző és éghajlatát is a legszeszélyesebb, átmenetek nélküli változatosság jellemzi. Ehez képest népünk képzetvilága is gazdag és sokszínű, kedélyvilága mozgalmas és edzett. A magyar irodalom rendkívül gazdag képekben és mesékben s nálunk nincsenek is, vagy csak a legújabb idők városi költészetében akadnak halvány költők. Nálunk alig van nagy költő, sőt a kisebbek közt sem sok, akinek csak egy húrja, egy hangulata lenne. Lírikusaink végtelen gazdagok hasonlatokban, mint Petőfi, színekben mint Vörösmarty, képekben mint Arany; regényíróinkat a mese rendkívüli invenciója és változatossága jellemzi, még pedig nemcsak Jókait, aki e szempontból a világirodalomban páratlan, hanem pl. Mikszáthot, Gárdonyit, Jósikát, Keményt, sőt Eötvöst is. Csak össze kell hasonlítanunk egy magyar lírikust pl. Leopardival, egy magyar regényírot pl. Flaubert-rel, azonnal érezni fogjuk az invenció *természetes* gazdagságának és változatosságának fölényét még az átlagos magyarnál is, bármennyire törekszik is pótolni a külföldi esetleg, mint Flaubert, e hiányt a művészi tanulmány eszközeivel. Éghajlatunk benyomásai és történetünk viszontagságai szerencsésen táplálták fel e gazdagságra Keletről hozott fantáziánkat.

De a benyomások gazdagságával, konkrétuságával és változatosságával nem mindig áll arányban mélységük. A magyar, hozzászokva a viszontagságokhoz, éppen az a lélek, akinek egy s más *katonadolog*: föl se vesz holmi kis karcolásokat. Ép és edzett. Az átöröklött edzettség, a kiállt bajok, a hangulatnak minduntalan átélt változásai, a táj maga, mely a térben, az időjárás, mely az időben oly sűrűn hozza a meglepetéseket, kiegészítve

ismét egy rest keleti faj szemlélődő természetét, valami fölényes bölcsességet, valami okos és igénytelen *nil admirari*-t szűrtek le e nép lelkében régtől fogva, mely apró érzelmek túlságosan szubtilis elmélyítését mindig megakadályozta. A szenvedélyek gyakran minuciózus ábrázolása nem hiányzik ugyan irodalmunkban, de maga ez ábrázolásnak majdnem állandóan objektív jellege bizonyos értelmi fölényre vall az érzelmekkel szemben, melyet más irodalmakban csak sokkal ritkábban találhatunk. Ez az objektív józanság érték is lehet (pl. Arany-nál, Keménynél), de egészben véve mégis irodalmunknak egy hiányát jelenti. Valamely érzelemnek egészen elmélyített, szubtilis és belső ábrázolására alig mutathat példát a magyar költészet. Még a szentimentalizmus korában is, csak össze kell hasonlítanunk *Fannyt Werther*-rel, látni fogjuk, mennyire megmaradt a józanságnak ez a kissé kemény magva Kármánnál (aki különben az érzelmi átengedésnek még ily fokát is csak nőben tudja elképzelni, ami szintén jellemző).

A magyar regény egész a legújabb időkig (egész Mikszáthig, Gárdonyiig, sőt Móricz Zsigmond *Sár-aranyáig*) inkább az invenció és cselekvés gazdagságával, a színek élénkségével, az alakok változatosságával és élethűségével tündökölt, mint az érzelmi ábrázolások mélységével vagy éppen szubtilitásával. A közönség ezt a változatosságot és élénkséget meg is kívánja és az érzelmi szubtilitásoktól (mely azt és főleg a cselekvés gyorsaságát gátolná) visszariad. Evvel függ össze a magyar regény nagy könnyűsége és technikai kitűnősége is, hogy annyira *olvastatja magát*: aminek Jókaiiban és Mikszáthban klasszikus példái vannak. De hiszen a jó átlagot is csak össze kell hasonlítani a külföldi átlaggal: a magyar közönség olvasmányaival szemben élénkség, gyorsaság, változatosság szempontjából sokkal nagyobb igényekhez szokott, sokkal jobban el van kényeztetve, mint bármely külföldi irodalom publikuma. Sok, kül-

földön híres mű nálunk nem tudna érvényesülni *unalmassága miatt*.

Ez, látjuk, előny is, de hiba is.

A hangulatok e nagy változatossága és csekély kimélyítettsége leghátrányosabb a drámára, ahol éppen az emberi érzelmek és szenvedélyek mély és belső ábrázolása lenne a fontos s maga a szigorú forma kevés csapongást, kevés szín- és cselekvésbeli változatosságot enged meg. Valóban, a dráma inkább intenzív, mint extenzív műfaj; a magyar költészet szelleme pedig inkább extenzív. Ehez képest irodalmunkban a dráma van leggyengébben képviselve, s ami van, az is inkább a technikai virtuóziásnak remeke. A vígjáték, és pedig a cselekvésben, fordulatokban gazdag helyzet-vígjáték, a magyar költészetben sokkal magasabb fejlődési fokot ért el, mint a komolyabb drámai műfajok. Így volt ez már Kisfaludy Károlynál, így Szigligetinél, így Csikynél, így van Molnár Ferencnél is. Ezenkívül legfejlettebb volt nálunk a romantikus dráma, a helyzettragédia, melynek oly előkelő képviselője is van, mint Vörösmarty.

Ami a regényről és a drámáról mondtunk, ugyanaz áll a lírára is: a benyomások, színek, hangulatok végtelen sokféleségével, de aránylag csekély mélységével találkozunk itt is. Így a magyar líra tipikus műformája a *dal*, a csapongó, könnyű, nem nagyon mély, de annál változóbb kedélyállapotok röpké kifejezője. A magyar lírai versek átlaga rövidebb és könnyebb bármely külföldi líra termékeinek átlagánál, és ez az összehasonlítás nem éppen a magyarnak válik előnyére. A legmagasabb és legmélyebb líra, a nagylendületű líra, Pindaros szelleme, nálunk nemcsak kevés kiváló, de egyáltalán kevés áldozót talált; a magas, szárnyaló óda Kölcsey néhány remekén kívül csak Berzsenyit és Vörösmartyt, a mély elégia, csekélyebb értékű alkotásokat nem tekintve, talán csak Aranyt. Ellenben a magyar líra tipikus alakja Petőfi, impresszionizmusával, könnyedségével, bizonyos

egészséges, vidám objektivitással s edzett kedélyével, mellyel a hirtelen és bőven és pompásan fölszított benyomásokon oly könnyen ismét túlteszi magát.¹ A magyar költő lelkét nem nagyon viselik meg az apró semmiségek; mint sok halványabb, de mélyebb idegen lírikust. S még Aranyban — ő az pedig a magyar lírikusok közül, aki leginkább ki szokta mélyíteni magában érzelmeit — a *túlérző fájvirág* — még benne is van bizonyos józan és objektív fölény önmagával szemben, bizonyos fölényes tudata annak, hogy

...elefántnak néz szunyognyi bajt...

hogy nagyobb is érte.

A benyomásokban való nagy bőség s a velük szemben tanúsított edzettség gyökere irodalmunk feltűnő *realizmusának* is, annak a konkrétságának, mellyel a külvilág benne megjelenik. A magyart egész karaktere inkább ezer és ezer részlet megfigyelésére, apró benyomás felvételére, mint egy-egy való rágódásra teszi képessé, inkább környezete szemlélésére, mint lelkének kimélyítésére utalja. Igy irodalmunk színei inkább külsők mint belsők: de maga az a rendkívüli élesség és világosság, amellyel ezeket a színeket, a *környezet* színeit visszaadja, maga ez a realizmus, mindennél inkább nemzeti különbséget, nemzeti vonásokat jelent, a nemzeti környezet vonásait. A vonások mindig a színek határai, és színek nélkül nincsenek vonások, nincsenek elkülönítők, elhatárolók.

Valóban, ha eddig a magyar irodalom formái, általános különbségéről beszéltünk egyéb európai irodalmakkal szemben, most tartalmi, színbeli különbségeire óhajtunk áttérni, előre remélve, hogy ezeket bőven fogjuk találni,

¹ Lásd e témát bővebben kifejtve *Petőfi és Arany c. essaymben.*

éppen irodalmunk festő, mennél többet, mennél tarkábban, mennél inkább részletekben festő, realizáló természetete miatt, mely biztosít arról, hogy a környezetnek legkisebb speciális különbségei is megjelennek benne.

Magyarország ég- és tájszínei, mint említettük már, nagyon sokfélék ; mi négy fő színcsoportot akarunk most kiemelni, melyekre gondolva, irodalmunk jellegéről és összetételéről is fogalmat nyerhetünk.

A legjellegzetesebb magyar hangulat, mert minden más európaítól egészen elüt, az alföldi : idegennek is ez a hangulat tűnik föl először a magyar irodalomban. E hangulatot minden színével és részletével együtt a legrealisabban rajzolták Petőfi és Arany, és még tízen és tízen ; eleget beszéltek arról is, minő jellemvonásokat fejleszt ki e hangulat a magyar lélekben és irodalomban. Nem akarunk most ezekre visszatérni. Csupán arra figyelmeztetjük az olvasót, hogy irodalmunknak imént leszarmasztatott fő karakterét az alföld hangulata is a legnagyobb mértékben alkalmas táplálni. Első pillanatra úgy tetszik, mintha az alföld, pusztá, fátlan és hegytelen, kevés benyomást nyújtó vidék lévén, inkább időt adna a lélek szeméinek *befelé* fordulni. A dolog azonban inkább megfordítva van. Minden tapasztalat mutatja, hogy a hegyes vidék, mely a kilátást elzárja, figyelmünket sokkal kevésbé szórja el, lelkünket sokkal inkább koncentrálja önmagába, mint a végtelen perspektívákat táró rónaság. Mindenki érezhette, ki nagy pusztákon járt, mily nehéz valamiről kitartóan gondolkozni, valami benső érzelmünkön osztatlan csüngeni, mikor körülötünk mindenfelől nyitva egy egész végtelenség. Valóban, mindig mélyítettebb, bensőbb, lelkibb a hegyi népek irodalma, mint a rónáé ; viszont emez külső fantáziában, leírásokban, változatos kalandokban, könnyed, kicsapongó impresszionista lírában gazdagabb : mint, hogy példát hozzunk, az alföldi románc, betyárének, hősdal a hegyi balladánál. A magyar alföld irodalma is amit

talán veszt lelki mélységben, megnyeri a látás gazdagságában, a realizmus természetes teljességében. Azonkívül az alföld, időjárásának és természeti tüneményeinek szeszélyes változatosságával, sokkal több benyomást adhat, mint az idegen gondolná; nem is említve a nagy impressziót, melyet a legkisebb utazás is hozhat az alföldi írónak hazája egyéb vidékein, éppen a kiáltó ellentétnél fogva. (Csak Petőfi erdélyi s más útjaira gondoljunk.) A magyar író közelebb éri a nagy úti élményeket, mint más, egységesebb geográfiájú föld írója. (Micsoda óriási benyomással gazdagodhatik pl. minden alföldi gyermek fantáziája, mikor először hegyet lát!) Mindezek valóban megadhatják a benyomásokban való gazdagságot s az edzettséget irányukban, amiről az imént beszéltünk. De itt — alföldi birodalmunkban — mégsem annyira a benyomások gazdagságán, mint inkább azok élénkségén, realitásán s főleg a fölvevésükben észlelhető objektív nyugalmon, edzettségen, szinte így mondhatnók, flegmán van a hangsúly. Az Alföld levegőjének tisztasága, láthatárának szélessége, atmoszférájának csöndje, tökéletessé emelik az alföldi magyar keleti flegmáját, látásbeli nyugalmat és élességet, ellenségévé teszik minden homálynak. Homály, misztikus és filozófikus elem, mely a lelkileg, befelé jobban kimélyült irodalomnak jellemzője (pl. a németé), nem is szerepel a magyar irodalomban, és kivált alföldi írónál nyoma sincs.

Egészen más, majdnem ellentétes az erdélyi táj: sokban az erdélyi irodalom karaktere is. A táj, mondják, Skóciához hasonlít: az irodalom is, népballadáival és történeti regényeivel, rokon kissé a skóthoz; az tudatos hatással is volt rá, Walter Scottban Jósikára, Burnsben Gyulaira s Szászra. E hegyes országrész irodalma némileg különálló helyet foglal el a magyar kultúrában s legkevésbé illik rá az a jellemzés, melyet előbb irodalmunkról általában adtunk. A székely balladák homályosabbak,

Kemény regényei lélekrajzban kimélyítettebbek, mint egyéb tájacról való magyar balladák s regények. Mindazonáltal éppen Keményben is s még inkább Gyulaiban, kitűnően megfigyelhető a látásnak az az objektív realizmusa, nyugalma; s viszont a székely mondákban, mesékben s aztán Jósikában (aki e szempontból nálunk mingyárt Jókai után következik), sőt Keményben is, a képzeletnek *külső* képekben, kalandokban, mesékben való nagy gazdagsága, változatossága, amelyet előbb leírtunk: úgyhogy azt lehet mondani: az erdélyi irodalom az általános magyarnak csak negatív sajátságait nélkülözi, de nem egyszersmind a pozitívokat is.

Nem is tájirodalmakról szólunk itt: csak egyetlen irodalom komponenseiről. Mert a nagy írók sohasem kizárólag egy tájnak írói. Bár mindig benne gyökereznek valamely tájban, ama táj hangulatainak színét az egész kultúrára vetítik rá. Talán sehol sem látható ez a kulturális teljesség annyira, mint a Dunántúl íróin, Jókain például, akinek könnyű szelleme a magyar haza minden vidékén megothonosodik, Vörösmartyban, Berzsenyiben, kik a legtisztább és legklasszikusabb, *legáltalánosabb* magyar nyelvet és érzelmeket tudták megszólaltatni. A Dunántúl Magyarország legváltozatosabb tája — a dunántúli ember épúgy megkaphatja a hegy-völgy, mint a róna könnyed benyomásait — s azonkívül enyhe, nyájas, utazásra csábító és alkalmas vidék. Irodalmi érintkezés, apró irodalmi gócok a Dunántúlon hamar fejlődhetnek. E nyájas, enyhe vidék, amellet, hogy változatosságával a fantáziát állandóan foglalkoztatja, azt mégsem teszi sötétté vagy nehézé, mint a komorabb Erdély hegyei. Kedves, harmónikus színeivel könnyű és elegáns, szinte klasszikus formaérzékét nevel. A Dunántúl íróiban legkevésbé van meg a magyar flegma súlyossága, darabos nehézkessége, amely olyan prózaírókban, mint Pázmán, de még olyan tökéletes formájú verselőkben is, mint Arany, folyton szembeötlik. Jókai

és Vörösmarty könnyűek, siklók, elegánsak. A Dunántúl enyhe, *kék* vidék, hogy Ruskin egy szavával éljek, aki négyféle vidéktípust állapít meg¹ s Itáliát kék vidéknek találja: a Dunántúl is kék vidék, hasonló legszebb részeiben Itáliához, Firenze környékéhez. Nem csoda, ha a dunántúli írók állnak a latin könnyűséghez és eleganciához legközelebb. Azonkívül a Dunántúl Magyarország *nyugati* vidéke, legkultúraltabb vidéke, legközvetlenebb érintkezésben Nyugattal, előkelőbb vidék: s a dunántúli kovász adta mindig irodalmunknak az általánosabb, kevésbé népies, összefogó, előkelőbb, európaibb jelleget.

Jelentéktelenebb szerepet visz ezekhez képest irodalmunkban a felvidéki elem és hangulat. A felvidéken városok virultak fel s a városi élet nem volt magyar: éppen ezért felvidéki magyar irodalomról a legújabb időkig alig beszélhetünk. Felvidéki íróink többnyire meglehetősen kevés honi zamattal bírnak (mint Madách), s oly felvidéki író, ki szülőföldjében gyökerezve, annak színeit és hangulatát valóban magyarul fejezné ki, először csupán napjainkban akadt Mikszáthban. Ellenben *külső* vonásokat, festői színeket a felvidék gyakran és mindig adott a magyar irodalom nagy palettájára (csak Jókai némely regényére kell példáért gondolnunk) regényes tájaival, színes, ósdi városaival, festői, keverék népével, változatos multjával. Amikor a magyar irodalmat, bár egész durván, kezdetlegesen legfőbb külső színelemeire bontani megpróbáltuk, ezeket a színeket sem mellőzhettük.

Oly irodalom, mely ennyi s ennyire különböző színelemből szövi szövetét, — s kivált ha e színek között annyira sajátságos és minden más európaiktól eltérő színek is vannak, mint a magyar alföldé, — kétségkívül egészen más lesz, színben, külsőségeiben, sőt bensőbb hangulatai-

¹ *Poetry of Architecture* c. könyvében.

ban is, mint más egységesebb vagy legalább kevésbé különlegesen különbséges színű országok irodalmi. S hangsúlyoznunk kell még egyszer, hogy nem tájirodalmakról van szó, hanem a különböző színek mind egyszerre hatnak és összehatnak a magyar irodalom egységes szövetében, aminthogy a magyar irodalom és kultúra mindig egységes volt, még akkor is, mikor az ország több részre volt szakadva. Az a szétválasztás, melyet az imént — csak nagyjából — adtunk, egyike volt a tudomány mesterséges analíziseinek. Osztályozást próbált adni durván azon *külső* színekről és hangulatokról, melyek irodalmunkban megjelennek. Minden irodalom alkotó elemei közt elsősorban kell tekintetbe venni azokat a benyomásokat, melyek az írókat már gyermekkorukban környezhetik, lelküknek mintegy anyagát megadják, az alkatrészeket, melyekből fantáziájuk palotáját majdan fölépíthetik. Mert a fák, a hegyek, a felhők, melyeket gyermekkorunkban láttunk, azon papírmáséból készült fákhöz, állatokhoz, házakhoz stb. hasonlítanak, melyeket gyermekek szoktak ajándékkul kapni, amelyekből egész majorságokat lehet összerakni. S kivált nagy lesz a környezeti elemek fontossága a magyar irodalomban: mert külsőleges, impresszionista, realiztikus. És ha valaki az irodalmunkban összeszövődő környezetszínek egész gazdag sokféleségét legalább jelezni tudná s e tarka szövet egészét más, külföldi irodalmunkban visszatükröző környezetszínek szövege mellé fektethetné, mint a kalmár fekteti szőnyegeit egymás mellé: kisszűk, hogy éleesebb, tarkább és keletibb színeket mutatna a magyar, s tán nem egy egészen ismeretlen színt is, bár mélyebb, árnyalatosabb, halványságában is művészi színezésű szőnyeg bizonnyal akadna.

Ismét csak irányt akartam jelölni a kutatás számára s nem magára a kutatásra vállalkozni. A kutatás eredményét sem előlegezhetjük. Csak annyit állíthatunk, hogy szőnyegünk, bár bizonnyal nem a legdrágább az

európai szőnyegek között, valóban mindeniktől különböző, új szőnyeg s a szőnyegeknek gyűjteménye nem lehetne teljes nélküle. Részleteiben találhatunk más szőnyegekéihez hasonló motívumokat (az erdélyi motívumok hasonlíthatnak a skótokhoz, némely dunántúliak olasz tájakra emlékeztethetnek, a felvidéken német városmotívumokra bukkanhatunk): *egészében* mégis a szőnyeg páratlan s a külső környezetének a magyar irodalomban — egy ország színei egy nép lelkén át-szűrve — oly tarka és mégis egységes szövetet adnak, melynek már magában is volna bizonyos érdeke.

De ez még csak nagyon külsőleges érdek volna, tisztán tartalmi: csak hogy *minő* környezet impressziói jelennek meg a magyar irodalomban és nem hogy *hogyan*: az irodalomban mindig a tartalom a külsőség. Az irodalom belseje, lényege a forma s a formának nem az a kérdése, miből, minő benyomásokból szűrődik le az irodalom, hanem hogy minő szűrőn szűrődik keresztül a nemzeti lélek. Hogy e nemzeti lélek a föld színeivel, hogy a forma gyökere így a tartalom gyökereivel s maga a forma a tartalommal örökös kölcsönhatásban áll, azt részben már említettük is, részben fölösleges említeni. De a gondolkodás világossága ismét ily merev különválasztást kíván tőlünk, s ha ezt megteesszük azt kell mondanunk, hogy táj és éghajlat csak a nyers színtartalmat adják egy irodalomnak, nem a formai lényegét. A nemzeti lélek karakterizálása, a magyar nép lelkéé, mely a magyar földből, a magyar égből nyert benyomásokat egy nagy megformált kifejezéssé, irodalomná feldolgozza, ez képezhet csak alapot a magyar irodalom formai lényegének meghatározására és az európai irodalmakétól való megkülönböztetésére.

A magyar népet jellemezni, mint egy író, mint egy költői egyéniséget, oly feladat, melyre, sajnos, nemcsak a hely szűk volta, hanem az involvált tudományos meg-gondolások messzeterjedése és komplikáltsága miatt sem

vállalkozhatunk. Meg kell elégednünk néhány nagyon is szembeszökő vezéreszme hangsúlyozásával. A magyar nép nem egyszerű faj: sok és nagyon különböző fajokból olvadt az össze, mint tudósaink rég megállapították, mint költőink is annyiszor dicsőítették »a magyarság beolvasztó erejét«. E sok rétegből való összeolvadás a magyar irodalom hangulatskálájára csak jó hatással lehet. A világirodalom története mutatja, hogy az ily népkeveredések gyakran nagyobb irodalmi megtermékenyüléseket hoznak létre. Az angol is ily vegyes faj, sőt eredetileg az egységesnek látszó francia is. De az angolnál a nyelv maga is vegyes, keveredett, a franciánál pedig külföldről beszármazott, *harmadik nyelv*: így a nyelv fátyolán át az egyes faji elemek könnyebben és különben áttetszenek (mint az angolnál a kelta és angolszász, a franciánál pl. a délf francia). A magyar gondolkodásnak és kifejező művészetnek azonban a legősibb honi népfaj nyelve — egy minden idegentől teljesen távol álló, egységes és nagyon kifejezett karakterű nyelv, mely az összes beolvadt népek nyelvein győzni tudott anélkül, hogy azok bármelyikéből lényegi elemeket magába vett volna — olyan egységes feloldója lett, olyan meleg és eleven oldója, hogy faji elemek a magyar költészetben teljességgel meg nem különböztethetők. Így a magyar faj keveredett volta költészetünknek csupán rendkívüli hangulati és formai kapacitásában érvényesül: amin azt a képességet értem, mellyel a legkülönbözőbb hangulatokat és formákat átérezni és átolvasztani, asszimilálni tudja. Erre kevésbé gazdag összetételű fajnak irodalma bizonyosan nem képes, ahogy pl. a francia minden csak kissé is szokatlan hangulat vagy forma elől (Shakespeare, Ibsen stb.) makacsul elzárkózik.

A magyar nép nem két-három fajtának egyesüléséből keletkezett, mint pl. az angol, hanem számtalan apró fajtörredéknek egyetlen erősebb törzsbe való beolvadásából: így irodalma is egységesebb és mégis sokszínűbb,

mint számos más népé. S ha a magyar irodalmat kívülről nézve és kritikai szemekkel jellemezni akarjuk, tudományos kötelességünk előbb e keveredett és sokszínű magyar nép jellemképét megalkotni, mint egy írói egyéniségét, mint ahogy egy író műveit nem jellemezhetjük írójuk jellemzése nélkül. Ez a jellemzés nem lehet egyszerű etnográfiai: már irodalmi szempontokból kell történnie; meg kell találnia a nép karakterében az irodalmilag lényeges sajátságokat. Melyek ezek, micsoda *a priori* ismertető jegyeik vannak s mi biztosíthat róla, hogy őket csak némileg is kimerítettük: oly problémák, melyeket mindmáig tulajdonképpen világosan föl se vetettek.

Egy nép karakterizálása különben is a legnehezebb feladatok közé tartozik: s felesleges is elmondani, a motívumok mily sokasága és bonyolultsága, a fogalmak mint tisztázatlansága, az elfogultságok mennyi lehetősége teszi ily nehezzé. Csak mielőtt hozzáfogni merhetnénk is, oly erdőirtást kellene végeznünk, amire e szűk keretben lehetetlen vállalkoznunk. A differenciálpszichológia maga, melynek körébe vágna, megelégedett a kérdéseknek némi körvonalazásával. Mi is csak kereteket, néhány fővonást, néhány vezető ötletet adhatunk, sem logikai, sem ténybeli teljességre nem tartva igényt.

Az első jellemvonás, melynek gyökereit már fentebb megmutattuk, a magyar nép józan és objektív realizmusa; most még arra hívjuk fel a figyelmet, hogy e realizmus nem praktikus jellegű, mint pl. az angolé, hanem *szemlélődő*. A látás realizmusa ez: s a magyar éppen az az ember, aki lustán kiáll a kapuba, pipázva nézelődni. A látás fölényes, tiszta, nyugodt: nem tűr semmi homályt, semmi miszticizmust, metafizikumot; s mondtuk, ilyesmi a magyar irodalomban nem is igen van. De éppen a sokat- és tisztánlátás közönyössé tesz a cselekvés iránt: bizonyos intelligenciát és szkepszist nevel ez, amely mélyebb, mint hogyha tisztán észbeli,

gondolkodásbeli volna : ez látványokból, élményekből szűrődött s legtöbbszörre egyáltalán nem is tudatos : de annál erősebbek az érzésbeli gyökerei.

A magyar nem tudatosan szkeptikus a cselekvés értékével szemben : de keleti flegmájában mégis kifejtett valami nemtörődöm, valami minden mindegy filozófia, erősen keleti nehézkesség, élesen elválasztva fürgébb európai népek jellemétől. Költészetünk egyik fő jellemvonása ez a rezignált, kissé mélabús nézelődés, egyik fő témája ez a cselekvésben való nehézség, mely éppen a legfajbelibb költője, Arany eposzainak hőseit áthatja, sőt hamleti lírájában is gyakran fájdalmas iróniával panaszskodik :

Nem dolgozom, csak ha valami hajt :

Egyébkor lusta mélabú temet

S nem tagadom meg a keleti fajt...

Vörösmarty hazafias költeményeiben ugyanez a motívum vezet (l. *Az unalomhoz, Mit csinálunk, A sors és a Magyar ember* stb.) — s előfordul, bár kevésbé lírai módon, inkább kívülről rajzolva, még a nyugtalanabb szláv vérű Petőfinél is (*Pató Pál, Magyar nemes, Ebéd után* stb.), akinek kitűnő megfigyelése honfitársain első-sorban épp ezt a vonást figyelte meg. A magyar epikában is nem annyira cselekvéseket, mint inkább történeteket kapunk : vagy álomszerű kiszámíthatatlansággal, mint Jókainál, vagy sorsszerű végzetességgel, mint Keménynél : s talán evvel függ össze a cselekvést kívánó drámai műfajnak szegénysége is irodalmunkban.

Valóban, a magyar történetében sem mutatta magát soha a cselekvések emberének : s talán ezért nem tudott (mert igazában nem is akart) nemzetével a nagyvilágban érvényesülni. A magyar viszontagságos múltú nép, annyi dolgokon keresztülment, nem nagyon nagyba veszi már

a dolgokat : és nem keresi a kalandokat, mert ismeri őket ; fantáziája tele van velük, nem veti meg őket, a nagy dolgokat, mesélgeti szívesen, gyönyörködik is bennük, de nem érintik már nagyon és akarátát kitartóan fel nem buzdítják ; sokkal okosabb. Legfeljebb pillanatokra : mert hiszen temperamentum van benne. Szkepszise nem cinizmus, hanem józanság. Nem cinikus keserűség, hanem józan, jóindulatú, fölényes humor. A híres *magyar humor*, irodalmunk egyik fővonása : tulajdonképpen ilyen flegmatikus parasztbölcsesség : a nyugodt szemlélődőnek fölénye a cselekvővel szemben. Nem csúfolódik, nem is irigykedik, mint más népek humora ; sokat látott, tudja, hogy sok minden »nem érdemes« : de azért csak szeretettel mosolyog a világon, azokon, kik törik magukat : mint a tapasztalt férfi a bohó gyermekben. Nem blazírtság ez, hanem edzettség. »Katonadolog« — mondja ez a humor a bajokra — láttam én már különbet is! És a cselekvést — : a cselekvést nem veti meg, sőt gyönyörködik benne ; néha, egy pillanatra maga is elragadtatja magát valami nagy dologra : hogy erejét megmutassa ; nem is bánja meg aztán, mert semmit sem érdemes megbánni ; de könnyen abbahagyja : mert a kitartó cselekvés nem kenyere. A magyar tudós típusa Bolyai, hosszú tétlenségeivel, hirtelen zseniális nekibuzdulásaival ; a magyar költőé Arany sok töredékével.

Az ily karakter, mondom, nem nagyon érvényesül, mert nem akar igazán és nem igen érzi érdemesnek : otthon pipázik inkább és jobban fogja szeretni földjét, mely leköti, családját, környezetét, mint a nagy világot és nagy cselekedeteket. A családi érzés a magyar költészet egyik fő motívuma, sokkal nagyobb mértékben, mint bármely más európai népnél és Petőfi-ben valóban klasszikus kifejezőjét találta meg. A magyar nép szeret mesélgetni kukoricafosztáskor az egyszeri királyfiról, aki »elment szerencsét próbálni« : de maga nem igen szeret szerencsét próbálni : a vándorló iparoslegények nem a

magyar faj típusai. A magyar restebb és okosabb : csak képzeletben járja az operenciákat s ha külön kényszer, a katonaság, messze utakra viszi is a magyar legényt, János vitéz vagy az obsitos megtér ismét a falujába, ezer kalandok után is. A magyar hazaszeretnek is ez a konkrét lokálpatriotizmus az alapja, ez az okos otthon- és családszeretet ; nem misztikus presztízzsel fellépő politikai frázisok, mint más népeknél.

Amit eddig mondtunk, jóformán megegyezik a köz-tudattal is, mely a magyar nép jelleméről századokon át kialakult. Élnek azonban más meggyőződések is, ezekkel látszólag ellentétben. Cselekvésre nem nagyon alkalmas és családi környezetben megvonuló fajtát festettünk : s ugyanerről mondják, hogy politikus nép, hogy irodalma is nem annyira egyéni, mint inkább politikai érzelmeket fejezett volna főleg ki századokon át. Viszont a történelem mutatja, hogy ez a »politikus nemzet« politikájában sohasem volt nagyon cselekvő : az »üngét is odaadta«, hogy a közmondással éljünk. A magyar hazaszeretet gyökerét az imént jeleztük : most hozzá kell tennünk, hogy évszázadokon át, egész a legújabb időig (manap a régi nemzet helyét új osztályok foglalván el, a nemzeti-ségnek új érzése van kialakulóban), de, mondom, egész a legújabb időig a haza a *nemzetet* jelentette : s a nemzet csak a nemesség volt, jóformán egy nagy család. A magyar egész konzervatív és családi érzésével (mely, mint láttuk, a hazaszeretnek lusta, keleti vére számára megfelelő formája volt) ült benne ebben a nagy családban : bizonyos meleg családi büszkeség fejlett ki benne (meglehetősen különböző a külföldön úgynevezett nemzeti büszkeségtől) — és féltékeny gonddal örködött nagy családi nyugalmanak és méltóságának minden megháborítása ellen :

Az üngét is odadja,

De a jussát nem hagyja.

Ez a »magyar szabadság« lényege, ahogy évszázadokon át értették: hogy *senki ne háborgasson*: hogy senki ki ne zavarhasson nyugalomból, inerciából, kényelméből. *My house is my castle*: mint az angol mondja, akinek alkotmányával — éppen ezért — a magyar alkotmány kezdettől fogva rokon is volt. A magyar alkotmány, a magyar szabadságszeretet tulajdonképpeni lényege is egy szóba foglalható össze, a Zrinyi jelszavába: *Ne bántsd a magyart!* Minden nemzeti küzdelem nálunk tulajdonképpen csak védekezés az ős nemzeti nyugalom, nemzeti kényelem, flegmatikus nemzeti méltóság valamely megháborítása, megsértése ellen. S bár egyrészt ezen alapul az európaias újítók ellen való felháborodás is, másrészt gyakran maguk az újítások, a nemzeti reformmozgalmak is épp a dacos kiütődésnek következményei.

Nagy nemzeti cselekvésekre, fellendülésekre a magyar majdnem mindig csak ily megháborítások, sértések hatása alatt szánta el magát; azt lehet mondani, hogy nála a cselekvés is inerciából történt: védekezésből a konzervatív inercia megháborítása ellen. Mária Terézia mindent tehetett vele, mert nemzeti inerciáját kímélte, abban dédelgette: II. József ellen, ki abból föl akarta rázni, rögtön a leghevesebb ellenállást tanusította. S ez ellenállás annál erősebb volt, mennél nagyobb az inercia; mint ahogy a nagyobb inerciájú tömeg megmozdítva, mindig nagyobb reakciót mutat. Ezért hatja át ez a reakció, ez a hirtelen feibuzdult tetterő ilyen pillanatokban a nemzet egész nagy tömegét, minden érzését, egész irodalmát, talán jobban, mint a nyugati népeknél, ahol a nemzeti cselekvés nem a megbolygatott benső, családi nyugalom védelme, hanem egy állandó, kifelé irányuló, harcoss erő, nemzeti féltékenységeken, hatalomvágyon, akarhatnámságokon alapuló.

Ehhez képest a magyar költészetben kifejezett nemzeti érzés is egészen más, mint amit külföldön nemzeti

irányú költészetnek neveznek s ami nagyobbrészt, mint már említettük, világirodalmilag teljesen értéktelen politikai vonatkozásokból és frázisokból áll. Meglehetősen új és érdekes irodalmi problémát nyújthatna számukra a nemzeti érzés világirodalmi értéke : mert hiszen magától értetődik, hogy a nemzeti érzést épúgy mint az egyéni érzéseket, olyan módon lehet kifejezni, hogy általános emberi érdeke és értéke is legyen : az emberiség általános életére vagy az ember mély és gyökeres lelki tulajdonságaira vonatkoztatva, mint az a görög és római irodalomban történt. A magyar irodalomban a *haza* problémája mindig a *cselekedet* problémája — gondoljunk elsősorban Vörösmartyra és Széchenyire. És ennek nagyon mélyenfekvő oka van. A magyar, mint láttuk, nem éppen cselekvő nép ; de annál fájdalmasabban és haragosabban érez vissza nyugalmasából és méltóságából való minden kizavarodást. Ezek a kizavarodások — amelyeknek pedig nagyon is ki volt téve — minden alkalommal bizonyos lelkifurdalást költenek fel benne : önmagának tesz szemrehányásokat apátiájáért. Nehezen mozdul a tetterre :

ahhoz nem csekélyebb

Mint bánki sértődés kívántatik :

de ha egyszer megmozdult, iszonyú, maró megbánással gondol hosszú mozdulatlanságára. Ez adja meg a magyar nemzeti irodalom morális karakterét, a magyar tragédiák örök alapját, sőt általában azt a tragikus érzést, mely a magyar költészet mélyeiben mindig ott szunnyad. Egy kissé hamleti tragikum ez. Bánk lelki küzdelme a tragédia elején tulajdonképpen az apatikus konzervativizmus és a sértődések által fölkelített harag, furdalás és tettvágy közötti küzdelem. Jellemző, hogy a magyar tragikus hősök bűne legtöbbször nem cselekedet, hanem mulasztás : mint Kemény hőseié majdnem mindig. A gondolkodó olvasó érezni fogja, hogy ez a pont az, ahol a

magyar karakter látszólag egymásnak teljesen ellenmondó jelenségei egységbe foglalhatók : ahol ugyanazon alaptulajdonságokból magyarázható pl. a Széchenyi örökké töprengő, magával küzdő forradalmi lelke, mint a hagyományos gravaminális politika — a magyar paraszt flegmája s a magyar nemes pató-pálsága : mint az örökös dacos ellenzékeskedés.

S mindez az irodalomra is rányomja bélyegét. A tragédia testvére e szempontból a szatira : mint ahogy régi törvényekből a régi bűnökre következtethetünk, úgy utal ez a nemzet jellemére, mulasztásaira. A nagy magyar szatirák majdnem mind vagy a konzervatív tethiányt vagy a gravámenek ellen felbuzduló hirtelen szalmatüzet ostorozzák. Az előbbire a *Falu jegyzője*-ben és Petőfi szatiráiban, az utóbbira Széchenyi számos helyén találhatunk példát. Az ifjú Arany e két végletnek jellemző képeit kívánta adni Hamarfiiban és Rák Bendében.

Ily alkatú nemzet irodalmában előkelő helyet kell elfoglalnia a *szónoki* elemnek is, a költögető, biztató, korholó szónoklatnak. Aki nehezen cselekszik s aki ezt gyakran morális hiánynak érezi, az folyton akarataát kényszerül biztatni s ez éppen a szónoki. A szónokló magyar típusa a köztudatban él és sok nagy írónkban (Kossuthban, Berzsenyiben, Kölcseyben, Vörösmartyban, Jókaiiban is, nem említve a kicsinyek százait) erős a szónoki hajlam, gyakran az esztétikai érték rovására. A magyar ember jobban szeret beszélni, mint tenni, nem erő, hanem akarathiányból :

Nagyot iszik a hazáért

S fölsívit :

Hej, csak egyszer tenne is már

Valamit!

Hangsúlyoznunk kell azonban e szónoki természet morális gyökerét : e folytonos önkorholás, önbiztatás valóban morális szükségletből fakadt, lelkiismeretből.

Éppen ez különbözteti meg egyéb nemzetek szónokiságától. A magyar szónoklat nem szellemi torna, mint a francia, nem is a szavak pátosza, mint a latin. A nagy magyar szónoklat egyáltalán nem értelmi természetű, de még kevésbé érzelmi ömlengés: hanem a lelki ismeret komoly szava. Az iskolákban Kossuthot és Deákot szembe szokták állítani, mint az ész és érzelem szónokait: tulajdonképen mind a kettő a nemzeti *morál* szónoka, bár teljesen ellentétes jellemek: az egyik a magyar józanság, a másik a magyar szalmatűz képviselője, melyeknek azonban közös gyökerét az imént már kimutattuk.

Valóban, a magyar irodalom teljesen idegen attól a szó- és szellemjátéktól, amely más szónoki jellegű irodalmakban, pl. a franciában, otthonos. Csak össze kell hasonlítaniunk egy szónokiasnak mondott magyar költőt, pl. Vörösmartyt, egy hasonlóan retorikus franciával, pl. Hugo Viktorral: azonnal szemünkbe fog ötleni, hogy a mienknél az ötletek szerepét a képek és emlékek veszik át. A magyar szópompa egészen más, mint a francia. Míg a Hugóé szó- és ötletáradat, addig a magyar tulajdonképen nem csak szóbeli, nem is gondolatbeli, hanem látásbeli gazdagság, kép- és metafora-gazdagság, nem eszempompa, szópompa, nem geometriai vonaldekoráció, hanem színpompa, valami hasonló a magyar díszöltözetek keleties színpompájához és megfelelő annak, amit a magyar fantázia túláradó színgazdagságáról mondtunk. A nyelv konkrétsága is segíti ezt, az egész gondolkodás konkrétsága. A magyar szavak még nem olyan halaványak, mint elhasználtabb nyelvek szavai. A magyar nem annyira szavakkal gondolkozik, mint inkább képekkel. A magyar irodalomban kevés a szóvirág, a magyar valódi virágot, valódi képet, valódi emléket használ inkább. S a magyar fantázia ez ifjúi frissiséget mind a mai napig megtartotta és Mikszáthban, Gárdonyiban époly szembezőkő, époly tagadhatatlan, minden más európaít époly

lényegesen felülmúló az, mint volt Balassában vagy később Csokonaiában, Vörösmartyban. . .

Mindezek a tulajdonságok — a kép gazdagság, a realizmus, a kifejezés józansága, az edzett flegma és a bölcs, morális szónokiasság — beszivárogtak a magyar lélekből elsősorban a magyar nyelvbe, mely mint a nemzeti lélek első tükre, ahogy mondtuk, már maga is irodalom, az irodalom csírája és legkezdetlegesebb formája : s onnan — módunk volt ezt is kiemelni — irodalmunk minden ágába minden műfajába. S amint a magyar nyelv, bármennyire is átvett századok folyamán európai elemeket, hatásokat, bármily sikerrel iparkodott is európai gondolatok hű kifejezőjévé válni s vált is azzá, európai nyelvvé, azért grammatikai formáiban, úgy mint leglényegesebb szókincsében mégis keleti nyelv maradt, páratlan Európában és rokontalan : épúgy az irodalom. Bármennyire európai irodalom lett is leglényegesebb, legmélyebb saját-ságaiban, mégis egyetlen maradt az európai irodalmak között — mint ahogy a magyar nemzetnek Keletről hozott s egy külön történet viszontagságaival edzett karaktere sem hasonlítható egyetlen más nyugati nép karakteréhez sem. Egyetlen, épúgy különböző a praktikus angoltól szemlélődő természete, mint a belsőleges, misztikus némettől edzett józansága, a logikai ötletekben áradó franciától gondolkodásának és beszédének képies volta által. S bizonyára minden más irodalommal szemben époly könnyen és élesen megtalálhatnók e különbséget. Mert a magyar nemzet (a magyar irodalom) zárt egyéniségű s ily egyéniség olyan, mint a kör : más körökkel mindig csak egy ponton érintkezhetik s az összes többi pontokon különbözik.

S e különbséget még élesebben látjuk, ha a történeti szempontot is tekintetbe vesszük. A magyar nemcsak még Európába költözése előtt gyűjtött fel magának olyan valami iratlan és történelem előtti irodalmat, mely minden európaítól kétségkívül nagyon távol állt s melyet bár-

mennyire is iparkodott emlékéből kitörölni, lehetetlen, hogy az mint titkos, tudat alatti hatóerő, folyton gyengülve, de teljesen el nem veszve, egész irodalmunk színésében ne működött volna: hanem azóta is a magyar irodalom, története folyamán, számos oly hatásnak volt kitéve, melyeket a többi európai irodalmak nem ismernek. A XVI. század virágénekein (még Balassán is) félreismerhetetlen a török hatás s az országunkban lakó szláv és román nemzetek irodalma is mindig bizonyos kölcsönviszonyban állt a magyarral. Ilyenformán irodalmunk nemcsak egyéniségében, hanem részben még táplálékaiban is különbözik a többi nyugati irodalomtól.

5.

Mindezzel — az olvasó érezni is fogja — ha dolgozatunk feladatát igazában meg nem is oldottuk, a lényegeset, amit egyáltalán remélhattunk elérni, tulajdonképpen *implicite* már elértük. A magyar jellem azon karakterizálása, melyet az előzőkben adtunk, a magyar irodalom karakterét teljesen involválja. Mikor egy író helyét akarjuk valamely egyes irodalomban megállapítani, nem teszünk s az esztétikai tudományok mai fejlettsége mellett nem is tehetünk egyebet, mint hogy az illető író *egyéni* vonásaiban jellemezzük s ezáltal más írótól megkülönböztetjük s azokkal mintegy szembeállítjuk — s ép ezt nevezzük a helyes megállapításának. Hisz az esztétikai értékek nem mennyiségi, hanem minőségi dolgok lévén, a tulajdonképeni mérés helyét itt megkülönböztetésnek és szembeállításnak kell elfoglalnia. Ekként igazságtalanság volna egy egész irodalom világirodalmi helyének megállapításánál is bármi mást várni, mint ilyen nemzeti vonásai szerint való megkülönböztető karakterizálást, mely az értékelést *implicite* foglalja magában.

Azonban a világirodalmi érték komplex dolog s a világirodalomhoz való formai hozzátartozósággal s abban való egyéni — vagy helyesebben nemzeti — különbszínűséggel nem meríthető ki. S bár valamely irodalom értéke nem egyszerű összege a benne foglalt *egyes* jelenségek világirodalmi értékeinek, ez az összeg mégis szerepet vivő momentum lesz az egész irodalom értékének nagy komplexumában. S mert az egyes jelenségek világirodalmi értéke egészen más, részben ellentétes momentumoktól függ, mint az irodalom egészének értéke : ezekről egészen külön kell beszélnünk.

Egy irodalom értéke nemzeti különbszínűségével egyenes, egy irodalmi jelenség világirodalmi értéke azonban avval fordított arányban van. Ekként annyira egyéni és különbszínű irodalomnak, mint a magyar (bár az egyéniség az *egész* irodalom értékét kétségkívül emeli is), nagyon jellemző és otthon legnépszerűbb *egyes* jelenségei a világirodalmi érték nem sok valószínűségével kecsegtetnek. S előre várhatjuk, hogy irodalmunk oly jelenségeit fogjuk találni világirodalmilag a legértékesebbeknek, melyek tisztán nemzeti szempontjainkból nem a legjellemzőbbek s tán nem is a legjelentősebbek, melyek itthon egyáltalán nem a legnépszerűbbek, *és összevéve sem sokat*. A magyar irodalom e szempontból azon írókhoz hasonlít, akiket nem annyira műveik hordereje vagy tökéletessége, mint inkább erős és eredeti egyéniségük tesz érdekessé. De ez involválja egyúttal irodalmunk értékének aránylagos ismeretlenségét is, minthogy az irodalom *egészét* is csak egyes jelenségeinek elterjedése teheti ismertté.

Az irodalmi jelenségeknek nagyjában három osztályát különböztetjük meg : műfajokat, egyéniségeket és műveket.

Minden irodalom azon műfajokon kívül, melyeket a nagy világirodalmi hagyományból készen kap, a saját szükségleteihez képest még egészen új, nemzeti műfajokat is fejleszthet ki. Ezeknek azonban csak akkor van

világirodalmi értékük, ha világkultúrai eszmék és eszmények használható edényeinek bizonyulnak. Ilyenkor — olyan csekély a világirodalom műfajkészlete — majdnem bizonyosan általánosabb világirodalmi használathoz is jutnak. Minthogy egy műfaj kifejlesztése nem egy ember dolga, hanem az egész irodalomé s minthogy az irodalmak műfajait mindig a saját szükségleteikhez képest fejlesztik ki : önként következik, hogy ilyen, általánosabban, világirodalmilag használható műfajokat többnyire csak azon irodalmak tudnak fejleszteni, melyeknek szükséglete az általános világirodalmi szükségletekkel egybeesik, azaz vagy olyanok, melyek bizonyos korszakban még maguk teszik az egész világirodalmat, mint a régi görög, vagy olyanok, melyek egy általánosabban elterjedt irodalmi nyelv segítségével nemcsak egy speciális nemzetnek, hanem nagyobb kultúrközösségnek irodalmává küzdik fel magukat, mint az alexandriai vagy a XVIII. századi francia.

Mindezért nem csodálkozhatunk, ha egy annyira speciálisan nemzeti irodalomról, mint a magyar, azt kell mondanunk, hogy az a világirodalomnak egyetlenegy új műfajt sem ajándékozott. Az eredeti magyar műfajok, amilyenek például a jeremiádok és feddőénekek a XVI. században s a népszínmű a XIX-ben, teljesen egyoldalú nemzeti igényekhez vannak mérve s nem is ismerünk egyetlen alkotást sem e műfajokban, melynek csak szándékai, csak önmagával szemben felállított követelményei is világirodalmiak lettek volna.

Mélyebb kutatást kívánnak az egyéniségek. Irodalmunk egyéniségei többféleképpen osztályozhatók. Az egyik lehetséges osztályozást föntebb már jeleztük. A magyar írói egyéniségek óriási zöme a konzervatív magyarságot, a nemzeti hagyományok folytonosságát képviseli. Ezzel szemben a kisebb és — hogy így mondjuk — zseniálisabb az újító, európai. Ezek, amint mindenképpen inkább egyéniségek, úgy nyilván világirodalmi szempont-

ból is értékesebbek a nemzeti hagyománynak egyszerű, Gyöngyösi, Dugonics, Vas Gereben stb.-féle letéteményeseinél. Azonban azt az álláspontunkat is jeleztük már, hogy legtöbb világirodalmi értékük azon egyéniségeknek lehet, akikben a két faj mintegy összeolvad, akikben minden nagyobb egyéniség és európaiság mellett is a magyar hagyományok elevenen élnek, mert így az egyéni értéken átizzik az egész irodalom nemzeti egyéniségének értéke is.

A magyar egyéniségek másik lehető osztályozása a nemzeti karakter ellenmondásaiból következik.

Amint a magyar jellem két végétét egyrésztől a józan flegmában, másrészt a szalmatűzben állapítottuk meg, úgy a magyar egyéniségek egy része is főleg a józanság, más része inkább a szalmatűz kifejezője. De fejtegetéseink értelmében a flegmának kell a primérnek lenni s a szalmatűznek másodlagosnak: hisz, mint kimutattuk, a szalmatűz tulajdonképpen csak a flegma nyugalmaiból való kizavarodás reakciója. Talán evvel függ össze, hogy a józanság nagy képviselői a magyar irodalomban többnyire a legtisztább fajú magyar írók (Arany, Deák); a szalmatűz képviselői kevésbé tiszta magyar fajtól származók (Petőfi, Kossuth). S mint a világirodalmi érvényesülésre mindig az oly egyéniség tarthat inkább számot, mely kevésbé egyoldalúan nemzeti, akként megérthetjük, hogy Petőfi egyénisége sokkal érthetőbb és érezhetőbb a külföld számára, mint Aranyé, s hogy Kossuth szónoklatai könnyen utat tudtak találni az angol és amerikai közönség lelkéhez is: mert bármennyire nemzeti volt is a gondolkodása, *egyéniisége* kétségkívül európaibb volt, mint pl. Deáké. S pedig Aranyban vagy Deákban a mi magyar lelkünk számára éppolyan mély- vagy talán még mélyebb értékek rejlenek.

A magyar irodalomtörténetnek régi ötlete volt, Petőfit és Kossuthot, Aranyt és Deákot, Vörösmartyt és Széchenyit bizonyos párhuzamba állítani. Az ilyen nép-

szerű párhuzamoknak, bármily különbözően s többnyire rosszul indokolják is meg, rendszeren van valami mélyebb összefüggésben rejlő és önkéntelen sejtett alapjuk. Természetesen a nevek csak véletlen képviselők, elég közel hozzánk még, azért ötlenek ök szemünkbe: de a három csoportot érezzük: a cselekvésben józan, kissé néha hamleti bölcseseket, a sértett, dacos, lobogó és tettszomjas lelkeket és a harmadikat. Széchenyiben kétségkívül megvolt a sokon átment magyar minden látásbeli fölénye és minden cselekvésbeli nehézsége, akár a legjózanabban, a leghamletibben: de evvel egyesült a magyar elmaradottságának, éppen ennek a tetthiánynak oly maró érzése, mely őt éppen a legforradalmibb újtóvá teszi. Épígy Vörösmarty a keleti magyar álmatag fantázia-gazdagságával s józan parasztfölnyével (aki meg tudta alkotni a Balga alakját...) a lelkifurdalásig, szenvedélyig menő lobogó tettvágyat egyesíti. Ép ez ellentmondások egyesülése adja ez egyéniségeknek a tragikus vonást s talán összefügg idegrendszerük megörlődésével is. S itt is, ismét azt kell mondanunk, hogy a legérdekesebb, legeredetibb és legkomplikáltabb egyéniségek azok, akikben az ellentétek összeolvadnak. Széchenyi, Vörösmarty egyénisége, az egyéniség, az általános emberi szempontjából nézve, komplikáltabb, mélyebb, érdekesebb, mint másoké, akiket speciális magyar irodalmi szempontokból talán följük vagyunk hajlandók helyezni.

De nagyon kényes dolog az értékelés és figyelni kell arra, hogy itt csak az egyéniségek és nem a művek értékeléséről van szó. Az egyéniség értékére nézve egyik fő szempontunk az lehet, hogy mennyire egyéniség; mennyire különbözik minden mástól: és ez, ha általános emberi szemmel nézzük, komplikáltságával van egyenes arányban.¹ Azonban nem mindig a legkomplikál-

¹ Magyar szempontból nem egészen így van a dolog. A magyar szempont vagy az lehet, hogy az illető egyéniség

tabb egyéniségű írók alkották a leghatalmasabb műveket: sőt éppen a magyar irodalomban gyakori eset, hogy nagy egyéniségek életműve torzó marad. Ezért az irodalomban megnyilvánuló emberi egyéniségek annak egészen külön értékei; — műveik világirodalmi értékétől független.

Ez egyéniségek értékelésére is csak szempontokat óhajtunk nyújtani s a felhozott példák csak *példák*: és nem kész értékelések. Nyilvánvaló, hogy a magyar irodalomban is találunk érdekesen és értékesen bonyolult egyéniségekre, csakúgy, mint bármely más irodalomban, sőt a magyar jellemben rejlő ellenmondások a bonyolultságot még elősegítik. Azonban lehet más szempont is; világhír esetleg éppen az egyéniség egyszerűsége: ha pl. valamely európai korhangulatot vagy általános emberi jellemvonást különös tisztasággal és erővel testesítene meg. Ez az eset pl. Petőfinél, akiben a naiv, friss és lelkes ifjúkor minden tulajdonsága oly rendkívüli egyszerűséggel jut érvényre, mint egy nemesfém, melyet a legnagyobb és legszebb ritkaság ily keveretlen állapotban találni. Ez az eset Balassánál is, akiben egy kornak hangulata nagy impetuozitással és élességgel fejeződik ki.

Ez általános szempontoknál tovább nem terjeszkedhetünk. Egyénekenkénti összehasonlításokat nem tehetünk, éppen mert *egyénségekről* van szó s az egyéniség lényege éppen a teljes *minőségi* különbözőség lévén, azok nem mérhetők és össze nem hasonlíthatók. Ezért hamis az,

mennyire fejezi ki a magyar nemzet ősi, primér jellemvonásait: s aki ezt nézi, Arányt vagy Deákot valószínűleg jobban fogja értékelni. Vagy éppen az lehet a magyar szempont, mennyire *ellentétes* az illető egyéniség az ősi, rest magyarral, mennyire új, „üstököszerű” jelenség: mint Petőfi, Kossuth. (De állandóan figyelünk kell, hogy a nevek csak közelfekvő példák és nem kizárólagos megállapítások.)

magyar egyéniséget egy külföldivel, pl. Balassát Villonnal, Csokonait Catulusszal, Petőfit Walt Whitmannal (vagy éppen Burnsszel), Aranyt Tennysonnal, Keményt Balzac-kal hasonlítani. Az ily összehasonlítások alapja többnyire külsőség s mennél igazabban *zsenik* az összehasonlítottak, annál lehetetlenebb lesz egyiket a másikhoz mérni, mert annál lényegesebben fognak *minőségileg* különbözni. De éppen az összemérésekben való bizonytalanságok eléggé mutatják, hogy irodalmunk nem szükölködik egyéniségekben, akik bizonynal semmivel sem kevésbé zsenik más irodalmak egyéniségeinél.

A magyar fajnak valóban minden ereje és kilátása megvan, hogy — aránylagos frissességével, szerencsés keveredéseivel és megtermékenyüléseivel, keleti örökségével, s nagy és külön multon edzett nevelésével — nagy és új emberi erőket teremjen. S hogy ez nem önáltatás, eléggé bizonyítja azon elsőrangú zseniknek aránylag nagy száma, akiket más tereken — matematikában, zenében, festészetben, nyelvtudományban, fizikai s egyéb találmányok terén — ajándékozott a nagy világnak. S valamint e kiváló szellemek érdemei gyakran csak elkésve s akkor is csak néhány szakember előtt lettek a külföldön ismereteseek, nem mert az erő, hanem mert az akarat, a *törődés* hiányzott belőlük az érvényesüléshez, akként kétségtelen, hogy irodalmunk eddigi átlagos nemismertségét is egy részben nemzeti jellemünknek ez otthonülő, nemtörődöm vonása okozza. Hisz a külföldi érvényesülés lehetőségének még gondolata is csak a legújabb időkben, azóta kezd tudatossá válni, mióta nagy keveredések és súlypontát helyeződések nemzeti karakterünket is átalakítani kezdték. Azonban itt se áltassuk magunkat: fajunknak e fölényes, keleti tunyasága, melyet mindig kissé büszkén szégyenlünk, irodalmunk ismeretlenségének csak részben lehet oka; s még azon kedvezőtlen külső körülmények hozzájárulása is, melyeket e tanulmány elején fölhoztunk, —

a történetünkben, nyelvünkben rejlő okok — alig volnának képesek a tudatos világirodalom figyelmének ilyenmértű hiányát az irodalmi érdeklődést éppen nem nélkülöző korban megmagyarázni: a nagyobb, belsőbb, mélyebb oknak — be kell vallanunk — magában irodalmunkban, magukban a művekben kell rejlenie.

Mert bármilyen kiváló egyéniségeket tud is valamely irodalom felmutatni: az egyéniségek csak a művekben nyilatkoznak és az egyéniségek ismerete a művek ismeretétől függ. Nagy, elterjedt nyelvek irodalmainak kiváló egyéniségei ugyan, még ha nem is alkottak is minden néphez és korhoz szóló műremeket, mint egyéniség-értékek, beszivároghatnak a világirodalomba s megöröklődhetnek. Ha a nagyközönség szemét nem is igényelhetik torzó-műveik, a filológus érdeklődése kibányássza az egyéniség rejtett értékét s jönni fognak kitűnő essay-írók, kik messzebb látszó színekkel s világirodalmi megvilágításban ez egyéniségnek a sokak számára méltó arcképét rajzolandják. De ismeretlen nyelvű, kis irodalomban, mint a magyar, minden a művektől függ s ha a művek nem elég jó szárnyak, hogy a haza határain túlra röptethessék, az egyéniség, mint egy szárnyatlan Daedalus, egy sziget foglya marad. A tudományos, a filológiai érdek, mely nyelvünkhöz és irodalmunkhoz fűződhetik, sokkal kevesebb, hogysen ennek munkájától várhatnók rejtettebb egyéniség-értékek kibányászását.

A magyar irodalom összes értékei tehát, melyeknek világirodalmi érvényesülésére számíthatunk, magukban a művekben keresendők.

S itt, mint már említettük, éppen az lesz hátrányos, amit az egész irodalom értékének megállapításánál, mint előnyt emeltünk ki: a nagyon is külön nemzeti szín és jelleg. A magyar irodalom műveinek nagy részét pedig éppen ez jellemzi, nemcsak nemzeti karakterünk erős egyéniségénél, hanem irodalmunk történeti és

politikai szerepénél fogva is. Vagy tartalmilag : a művek tárgya annyira tisztán nemzeti érdekű, hogy minden költői erőfeszítés, szárnyalás, szépség az idegenre, kiből a tárgy semmi asszociációt sem kelt, a *tant de bruit pour une omelette* benyomását kell hogy tegye ; így a Zrinyi nagyszerű eposzi machinája olyan olvasóra, ki sem a szigetvári hősről, sem Magyarország kereszténységvédő szerepéről, ami belénk mind gyermekkorunktól beidegezve, még sohasem hallott ; de így pl. *Buda Halála* is, vagy az olyan regények, melyekben a honi zavaros történelem nagyon is túlnyomó szerephez jut : ami standard-regényirodalomban nem ritkaság. — Vagy formailag : mikor általánosabb és közismert emberi érzelmek és hangulatok ugyan, de úgy vannak előadva, hogy minden eredetiség és érdek éppen ez általánosabb hangulatoknak speciális nemzeti formákban, szavakban, hangon való megjelenésében rejlik s mihelyt ezek nem éreztetnek eléggé, mint fordításban, az egész mű közlőhellyé válik, ahogy népies líránk többségével, sőt be kell vallanunk, azt hisszük, körülbelül a *Toldi* első részével is történik.

A magyar irodalomban tehát igen nagy az oly művek száma, melyek bármily mélyek tartalomban s magasak formában, mégis csupán nekünk tudnak szólni s világirodalmi szerepre igényt sem tarthatnak. De gyakran minden igények mellett sem remélhetik legkiválóbb irodalmi egyéniségeink is műveikkel e világirodalmi szerepet vagy hatást, mert művük, életművük igen sokszor csonka marad, töredék, ígéret inkább s magyar író csak ritkán tudja magából kiszólitani mindazt az egyéni kincset, ami benne rejlik. Számtalan példa van arra, hogy magyar író csak *egy* kitűnő, sőt egyáltalán csak egy nívón álló vagy mindössze is csak egy művet hoz létre, mint Katona, Madách ; vagy több főműve töredékben marad, mint Aranyinak ; vagy éppen csak terv, mint Csokonaié ; vagy hogy erős formai és han-

gulati egyenetlenségek, szépséghibák rontják, mint Keményét; vagy titkolja, vagy maga megsemmisíti műveit, mint sokáig Madách, mint Balassa; vagy hogy dicsőséges kezdet után hirtelen elhallgat, elkedvetlenedik, mint Berzsenyi, mint Arany László; vagy egészsége, idegállapota nem bírja többé a nagy lelki feszültséget, mint Vörösmartyé, Széchenyié.

Nem új megfigyelés ez: már Rákosi Jenő megírta egy Katonáról szóló cikkében, mennyire tele irodalmunk értékes *torzókkal*. Az oka e tüneménynek írónk szegénységén, az irodalom aránylagos megvetettségén és küszködésén (oly korban, mikor nemzetünknek sokkal vitálisabb érdekekért kellett küzdenie), egyszóval történetünk, nemzeti helyzetünk és társadalmi viszonyaink ezer viszontagságain kívül bizonyára a magyar fajnak kissé akarategyenge, ellenmondásos s nem nagyon kitartó jellemében is rejtőzhetik.

Ha mindezeket tekintetbe vesszük, be kell látnunk, hogy bármily igazságtalan és külsőleges a világirodalom eddigi ítélete rólunk, mikor oly kevés magyar író és művet fogadott be nagy pantheonjába: valószínűleg akkor is, ha alaposabb és belsőbb motívumok szerint történnék a kiválasztás, a magyar irodalom csak korlátolt és elpazarolt nagy erőértékeivel arányban nem álló szerephez juthatna a világirodalomban.

A legnagyobb hatásra még a líra tarthatna igényt. A mi Parnasszusunkon mindig a líra is volt a vezető műfaj, mint amely a képek legszabadabb, legkönnyedebb csapongását engedi s már csekély terjedelménél fogva is a kitartást, kimélyítettséget kevésbé követeli, mint egyéb műfajok. Azonban európai igényekkel csak újabb líránk léphet föl. A régit s általában egész régi irodalmunkat bizonyos áradó mértéktelenség, műfaji formátlanság és durva nyelvi ömlés jellemzi (Faludiig, sőt Kazinczyig) s hasonlóvá teszi azon őserdei növényekhez, melyek gyönyörűek a maguk szülőhelyén s a természet óriás

erőit sejtetik, de melyeket a műkertész mégsem szívesen fog kertjébe ültetni. Az újabb irodalom nagy lírikusai közül Csokonai inkább ígéret és nagyterjedelmű készülődés s ami véglegesen adott, annak értéke nagyrészt annyira a külső formával és nyelvvél forr össze, hogy idegenek elismerésére nem számíthat. Nagy tankölteményének (a *Lélek Halhatatlanságáról*) és komikus eposzának, azonkívül hogy ezek kompozícióban is kiválóak, megvolna tán az az érdekessége is, hogy bemutatná egy olyan irodalmi érának és iskolának hatását és átalakulását egy valódi költői egyéniség műveiben, amelynek külföldi képviselői csak eredetibb költői egyéniség nélküli műbírák és irodalmi agitátorok — Pope, Boileau — voltak. Kölcsey és Berzsenyi legremekebb költeményei egészen nemzeti érdekűek, bár mindkettőjünkél találunk néhányat, mely általános emberi tartalmánál fogva is a világirodalom legmagasabb alkotásaival kiállja a versenyt (*Vanitatum Vanitas; Fohászokodás, A Poézis hajdan és most* stb.). Vörösmarty európai érdek- és értékgazdagság tekintetében minden magyar költészet tetőpontja. De egyrészt költészete — fiatalkori műveinek őserdőszerű képömlésével, fantasztikus kuszáltságaival s a későbbieknek az örültségig fokozódó hangulati bomlottságával — kissé zavarbaejtő és egyenetlen s a nagyobb értékek kiválasztására még saját kritikánk sem szentelt elég figyelmet, másrészt költeményei a legzseniálisabb műfordítót is próbára tennék. Petőfi az, kinek útja kifelé legkönnyebb s hisszük, már-már egészen meg is nyílt. Ma még talán ferdén értékelik, de már vannak lehetőségek megismerésére bármely európai művelt ember számára s e lehetőségek a helyes értékelés felé is utat adnak. Arany művészete sok tekintetben rokon Tennysonéval, csak talán még mélyebb és egyénibb, nehezen érvényesülhet a nyelv egészen különös zamata nélkül, amelyet ez a nagy költő magának megérlett s amelynél fogva néha egy szófordulatban, egy hang-

súlyban többet fejez ki, mint ötleteiben és meséiben. Ily költők versei közepes fordításokban gyakran teljesen banálisnak hatnak. Pedig szinte lehetetlennek látszik, hogy Arany mélyhúrú és mélyszínű lírája vagy páratlan kompozíciójú, képekben oly plasztikus és gazdag balladaköltészete, érett emberismeretével és morális bölcsességével, erős történetérzésével és finom stilizáltságával ne lelje meg ugyanazt a közönséget, mely pl. az angol lírikusokat élvezni tudja, ha sem a nyelv, sem egyéb elfogultság el nem állja útját. Újabb lírikusaink érvényesülésének talán zavarosságuk, egyenetlenségük s csekély súlyuk és mélységük fog akadálya lenni — az előbbi tulajdonság még a legkiválóbbakban, pl. Vajdában is megvan; sőt Ady számos helye is kódös marad az egész oeuvre ismerete nélkül.

A magyar epika színes és képgazdag naturalizmussal, a népélet objektív, józan festésével, humorával s a cselekedetlenség örökös, mélyen nemzeti problémájával az oroszhoz lenne hasonlítható s az *Oblovov* valóban minden ízében magyar regénynek illene be, ha kalandokban, történésben, kitalálásban nagyobb változatosságot mutatna: amit a magyar fantázia nem nélkülözhet. Mert a magyar, ha tette lusta is, fantáziára annál mozgékonyabb: az álmodó Csórik, Hári Jánosok nemzete. A magyar epika két véglete tehát egyrészt a Kemény és Arany¹ gyakran sivár, de mindig dús valóságú és lelkiismeretes naturalizmusa, más oldalon a Jókai fantasztikus meséi. Az első faj érvényesülésének útját az állja, hogy a magyar történelem és népélet, melyre naturalizmusa klasszikus példányaiban alkalmazódik, külföldi olvasó előtt az érthetetlenségig ismeretlen² s míg

¹ *Bolond Istók I., Toldi Estéje* néhol stb. — Nem tartozik ide, csak félreértések kikerülése végett említém, hogy e naturalizmus kép- és kalandgazdagságra maga is romantikus.

² Ha nem éppen aktuális nemzeti célok szerint össze-

egyrészt alig lehetne más indoka annak tanulmányára, mint éppen az irodalom élvezése, másrészt az irodalmat nem élvezheti e tanulmány nélkül; oly *circulus vitiosus*, melyen csak egy felfedezésszerű lendület segíthet túl, amint az pl. az orosz vagy a norvég irodalmakkal tényleg történt is. E felfedezésre azonban nyelvünk teljes ismeretlensége miatt véletleneken kívül kevés kilátásunk lehet. A másik könnyebb, Jókai-féle műfaj, mulatságosságánál, érdekességénél fogva előbb számíthat elterjedésre, sőt részben el is terjedt, de éppen csak könnyűségénél, mulatságosságánál, érdekességénél fogva, azaz mint bohó- és kalandregény. Mert ami e bohóságokat, kalandokat mélyebb irodalmi értékeké teszi s a magasabb ízlésű olvasóval elfogadtatja, a keleti faj fantáziájának *lendülete*, a mesélés gyönyörlendülete, tulajdonképpen lírai érték: a nyelv eleven ritmusában és árnyalataiban jut kifejezésre és époly nehezen fordítható, mint a lírai költemény. Mindezekből megint következik, hogy irodalmi értékelésre külföldön egyelőre leginkább tarthat számot olyan elbeszélőnk, kiben a két irány mintegy összeolvad, nyujtván a valóságból annyit, hogy alkotásának némi súlyt adjon, nem annyit, hogy távolivá s mintegy tanulmánnyá különítse; a meséből is egy kis cukrot, de nem hogy a sütemény minden íze ezen a cukrozottságon; valami lírai mesehangulaton múljon. Ez Mikszáth sikerének titka, főleg Angliában, ahol az egész modern regényirodalom nagy átlaga a magasabb és népszerűbb szempontok e megalkuvásának elveit követi. Mikszáth valóban minden zsenialitása mellett is példája a megalkuvó írónak s majdnem minden művé-

hordott anyag, mint Eötvösnél (*A Jalu jegyzője*). Ez nem zárja ki magasabb irodalmi értékét, sőt világirodalmi érvényesülését sem, amire elég példa Turgenyev műve: *Egy vadász iratai* vagy Tolsztoj némely könyve, de ezekre aztán a szövegben jelzett okoskodás *circulus vitiosusa* teljes mértékben érvényes.

ből a magyar nemtörődömségnek, erők parlagonhagyásának egy egészen új formája beszél: »Tudnám én ezt komolyabban is megcsinálni, de nem érdemes!¹ E megalkuvások, ha tisztán művészi szempontból sajnálandók is, kétségkívül alkalmasak a nagyobb elterjedésnek útját egyengetni s nagy erőnek oly nyilvánvaló jeleivel párosulva, mint Mikszáthnál, a magyar irodalom gazdagságát némileg megsejtetni is. Az újabb magyar regényírók többsége azonban csupán a külsőleges és technikai könnyűséget, csupán a mese síma és gyors folyását tekinti céljának mélyebb vagy eredetibb tartalomra való minden törekvés nélkül; műveik könnyen terjedő, de csekély fontosságú irodalmi kolportázs-művek. S éppen ez adja átlagát a ma külföldön forgalomban levő magyar regényeknek. A kevés számú kivételeket (köztük még Gárdonyit is), egyenletlenségük és kiforratlanságuk könnyebb és símás érvényesülésre alkalmatlanná teszi. Nagy akadály legtehetségesebb íróinknak aránylagos kultúrátlansága vagy félműveltsége is, éppen ma, az értelmi snobság korában, amikor éppen Németországban, az integrált világirodalom főpiacán, a legkiterjedtebb és legdifferenciáltabb műveltségű auktorok a legnépszerűbbek. De különben, mint más helyen már megemlítettük, az európai műveltség hiánya műveink európai értékévé válását benső okokból is megnehezíti.

Kiemeltük már azt is, hogy a dráma, mely előtt a külső és kiterjedt érvényesülés legkönnyebb és legpompásabb útjai állanak nyitva, éppen a legszerényebb műfaj irodalmunkban. Jellemző, hogy az egyetlen mű, melyet klasszikus drámai termékeink közül, sikereire hivatkozva, bátran világirodalmi értéknek nevezhetünk, *Az ember tragédiája*, csak drámai költemény, azaz nem

¹ Mikszáth jellemét sokan cinikusnak ismerik. Nem hiszem, hogy igazuk volna. Az előbbi fejezetben mutattuk ki, hogy a magyar nemtörődömség nem cinizmus.

szigorúan dráma. A *Bánk bán* sokkal speciálisabban nemzeti mű és nemzeti érték, hogyses külföldi megértésre számíthatna.¹ A népszínmű nem is nemzeti erők folytán alakult, hanem nemzeti célokkal csinált műfaj, a csinált műfajok minden sablonosságával és külsőlegességével, még a nemzeti irodalomban is csak aktuális, nem állandó érték, annál kevésbé remélhet külföldön irodalmi sikert. A magyar színműírás csak azóta jutott odakünn sikerekhez, mióta egyrészt fajunk és nemzetiiségünk — s vele irodalmunk karaktere is — átalakulóban van, másrészt átalakulóban a színműírás művészete maga is, irodalomból egy egészen másnemű ügyességgé. Ilyenformán drámairás és magyar irodalom, e két egymástól oly idegen valami, kölcsönösen közeledtek. Fajunkba oly fajok olvadtak be, melyekben kevesebb a szétszóró képcsapongás s így talán több a kitartó szerkesztésmunkára való képesség; viszont a drámában, mint műfajban, nagyobb fontossághoz jutott az ügyesség, az eseményszövő, fordulatos ügyesség, melynek, mint kimutattuk, a magyar dráma azelőtt sem volt híjával. Így Molnár és mások művei a világpiacon valóságos, bár nem tisztán irodalmi értéket jelentenek.

A magyar irodalom egyes jelenségeinek futó érték-szemléjét evvel elvégeztük. Nem minden értékfajról tettünk említést: vannak értékfajok, melyek irodalmunkból eddig úgyszólván teljesen hiányzanak. Így hiányzik pl. az eszméérték annyira, hogy azon műfajok is, melyek ez értéknemen alapulnak, vagy semmi lényegeset (mint a filozófiai irodalom), vagy (mint az essay) csak nagyon is speciálisan nemzeti érdekű vagy kevésbé eredeti alkotásokat tudtak létrehozni. A magyar szemlélődő és nem

¹ L. erre vonatkozólag Schöpflin Aladár kitűnő tanulmányát, melyet a *Bánk bán* berlini előadása alkalmával a Nyugatba írt. Külföldi színészek, még a legnagyobbak is, többnyire hősszerelmezt csinálnak Bánk bánból.

okoskodó nép, erről már beszéltünk. A magyar irodalom eszmékben leggazdagabb írója, Széchenyi, eszméi nagy részét külföldi forrásokból fejlesztette és egészen speciális magyar témákra alkalmazta. Az irodalmi essay és kritika nálunk majdnem mindig igen szűk és egyoldalúan nemzeti szempontokat követett s jellemző, hogy az egyetlen írónk, akire e jellemzés egyik részében sem illik, Péterfy Jenő, nem magyar származású. Kemény, Arany, essayikben, költői természetükhöz képest, nem annyira okoskodnak, mint rajzolnak s jellemeznek. Költői műveinkben sem találunk eszme gazdaságra való törekvést, talán csak Eötvösnél, kire ugyanazt mondhatjuk e szempontból, mint Széchenyire, és Madáchnál, aki másképp is kivételes helyet foglal el irodalmunkban. Mindezzel nem akarjuk azt mondani, hogy a magyar a gondolkodásra, eszmék termelésére, az emberiség e legdicsebb feladatára képtelen faj. Már Széchenyi, Eötvös, Madách példája eléggé bizonyítja a magyar gondolat erejét. De a gondolkodás *akció*, jóval inkább, mint a pusztá látás vagy érzés. S az eszmék hiánya a magyar irodalomban újabb bizonyítéka e szemlélődő faj akcióbeli gyengeségének. Nem erő hiánya, hanem akaraté.

Nem említhetjük világirodalmi értékek gyanánt a magyar irodalom külső, verselésbeli értékeit sem. Irodalmunk, más irodalomhoz viszonyítva, kétségkívül kivételesen gazdag a külső formákban s az ősi magyar verselés, nagy költőink kezén kicsiszolva, a világirodalomnak nemcsak legkülönlegesebb, hanem egyúttal legélénkebb s ha nem is legárnyalatosabb, de mindenesetre legváltozatosabb ritmuskincséhez lenne sorozható. Irodalmunk jelenlegi ügyefogyottságát mi sem bizonyíthatja jobban, minthogy ezt a hatalmas fegyvert is (mint haddan a görög versformákat) mindinkább kiejtjük kezünk-ből. Azonban bármily nagy kincs legyen is *számunkra* a magyar verselés, európai használatát vagy csak ismer-

retét is époly kevéssé remélhetjük valaha, mint a nyelvet, amellyel összenőtt.

Valóban, a nyelvet sem tekinthetjük világirodalmi értéknek, bármily csodálatosan különálló, gazdag, friss, képszerű, kifejező, plasztikus és tömör.¹ A nagy modern világnyelvek, sőt az olasz vagy a klasszikus nyelvek is, külön színeik és egymásrahatásuk által egymást gazdagítják, a világirodalomnak, egymásnak, új színeket, kifejezéslehetőségeket, sőt egészen új képzetlehetőségeket adnak s külön értékeik még jobban érvényesülnek határaikon túl, mint azokon belül, idegen nemzetek íróinak új fordulatlehetőségeket sugallva, s kölcsönhatásaik, irodalmi összehatásaik által maguk is egy nagy, világirodalmi nyelvkoncertté összejátszva. A magyar nyelv nem számíthat arra, hogy e nagy koncertben aktív részt vegyen — bár passzív, a nyelvújítás óta mindig élvezte gazdagító áldásait. Magyar verselés magyar nyelv, mint annyi más kincse irodalmunknak, nem ható, nem is tudatos érték a világirodalomban — s kincs-e a kincs annak számára, aki nem tud róla?

6.

Fejtegetéseink végéhez közeledünk. Még csupán a történeti szempont maradt hátra. A legszegényebb irodalom is lehet hatóerő a világirodalomban, lehet történeti fontossága: s a világirodalmi érték nagy komplexumában a jelentőség e nemének is szerepelnie kell, valamint az egyes művek irodalmi jelentőségének is

¹ A magyar verselés és nyelv előnyei jól kitűnnek pl. a franciával összehasonlítva: a francia verselés valóban szegényes a magyar mellett s a nyelv minden finomságával is fakó és bőbeszédű. Egyébként bilinguis kiadásokban könnyen észlelhető, hogy a magyaron rövidség dolgában csak a klasszikus nyelvek és az angol tesznek túl.

esztétikai értékükön kívül hatásuk is fontos tényezője lehet.

Minden irodalom, a többire nézve, munkatárs és közönség egyúttal.

S minden nemzet, mint irodalomalkotó erő, kétféle hatással lehet a többire. Vagy egyenesen hat vagy már a kész irodalmon át : vagy erőket kölcsönöz vagy elemeket. Az első eset, mikor egy faj a világirodalom számára szül, vagy egy ország a világirodalom számára nevel — színeivel, hangulataival táplálva — egy író, aki nem lesz az illető fajnak vagy országnak írója, de az illető faj erőit, az illető ország színeit viszi bele a világirodalomba. Így szült erőiben nem szegény fajunk egy Temesvári Pelbártot, egy Janus Pannoniust a nemzetközi irodalom számára, így táplált hangulatokban gazdag földünk hangulataival egy Lenaut a világeköltészetnek : mint zenében, mint festészetben, úgy irodalomban is magyar faj és föld, állandó és gazdag erőforrás. A másik a kész irodalmak kölcsönhatása. E kölcsönhatás és összehatás adja meg tulajdonképp a világirodalom történeti és jelenlétebeli egységét s a magyar irodalom, melyről tanulmányunk elején kimutattuk, hogy szerves alkotórésze a világirodalomnak, szintén benne élt a hatások és visszahatások e kerengésében, bár a belső és külső okok, melyeket ismertettünk, visszahatásait nagyrészt erőtlenné vagy névtelenné tették. A belső okok az érintkezés sokasodásával és a faj keveredésével mindig csökkentek ugyan, de viszont a külső akadályok a mohácsi vész óta egyre nagyobb mértékben rakódtak le, úgyhogy e tekintetben a régi és új magyar irodalom egyképp kedvezőtlen helyzetben volt.

Ha e kölcsönhatások történetén átfutunk, valóban azt látjuk, hogy a világirodalmi nedváraamlás akadálytalanabb, természetesebb, a tényleges irodalmi erőviszonyoknak megfelelőbb a régibb, elfogulatlanabb korokban, mint újabban. Régibb nemzetek, mint ifjabb embe-

rek elfogulatlanabbak és közlékenyebbek egymás iránt s az érzelmek, képzetek, gondolatok nagy cseréjében is azok. A magyar nép Európába való költözésekor azonnal kezdte regéit és mondáit kicserélni szomszédaiéval s e szellemi cserének eredménye a hunmondák azon gyönyörűen kusza szövedéke lett, melyből oly lehetetlen a magyar és idegen elemeket különválasztani.¹ A nép nem nézi, hol veszi a mesét, bőven adja és kapja, és keveri és olvasztja, mint a sajátját; s ha a magyar népnek éppen mesegazdagságára gondolunk, lehetetlen felténnünk, hogy ne adott volna épúgy, mint kapott, ősmeséket, szomszédainak. Így régi német mondakörökben is, melyekből középkori eposzok álltak elő, kétségkívül voltak magyar elemek; csak hogy ez elemek oly korban, mikor még a mese a népek természetes fantáziaömlése s nem büszkén tudatos erőfeszítés műve volt, természetesen névtelen s jegytelen maradtak; egy naiv erővel összezsákmányolt kincsházban, honnan az egyes nemzetek kincseit különválasztani csak a tudós kutató eszközzeivel lehetséges. Ugyanez áll még a középkor *keresztény* mese- és regénykincsére is. Ez már egy alapjában nemzetközi kor, ahol nem is az egyes nemzetek kincseinek cserélgetéséről, hanem az összes nemzetek kincseinek egy nagy közös kincstárba, a kereszténység képzet- és mesekincstárába való összehordásáról van szó; tulajdonképpen e vallási irodalomnak épúgy, mint a nyomán következő renesszánsznak nyelve is nemzetközi, úgy hogy itt valóban nem annyira az egyes nemzeti irodalmakkal való kölcsönhatásokat, mint inkább e nagy nemzetközi irodalom számára nyújtott erőket kell kutatnunk. Pelbártnak s Janus Pannoniusnak már említett nevei eléggé megvilágítják gondolatunkat.

Az egyes irodalmak nemzeti és világi képzet- és mese-

¹ L. Petz Gedeon könyvét a Magyar Hun-mondáról. — A kérdésnek azóta egész irodalma támadt.

kincese e nagy nemzetközi kultúra mögött csak lassan s mintegy rejtve fejlődik még s kétszeresen lassan és rejtve a magyar, melynek még a számára elég új keresztény kultúrához való akkomodáció nehézségeivel is kell küzdenie. Mindez magával hozza, hogy hatásokat e korban már inkább vesz, mint ad: irodalmunk tanulószázadai ezek. A következő századokban pedig már jönnek a történeti akadályok, melyek kultúránknak útjait a külföld felé elzárják, bár sohasem tudják elzárni az európai kultúra útjait mihozzánk. Így irodalmunknak az európai irodalmak közt való hatása és történeti szerepe egész a legújabb időkig valóban minimális, bár hogy teljességgel semmi legyen, azt magának a dolognak természete nagyon valószínűtlenné teszi.

A forráskutató és összehasonlító irodalomtörténet feladata ez apró s mindenestül is jelentéktelen hatásokat egyenként kikutatni: a tudomány — s éppen a filológia terén, hol a tények fontosságának *a priori* kritériumát még nem ismerjük — a legapróbb adatot sem szívesen nélkülözheti. Ifjabb tudósainknak egész iskolája foglalkozik már az idegen (kivált a német) irodalom magyar vonatkozásainak történetével. Ezek kétségkívül feltárják lassanként a magyar irodalom erőinek folytonos, de rejtett s névtelen munkáját. Nekünk nem célunk most eszmei magasságunkból a filológia hasznos kicsinyességeibe ereszkedni alá. Csak néhány általánosabb ötletet kívánunk itt még lejegyezni.

Amint a régi mese- és mondaáramlásnak az ifjú népek természetes és közvetlen érintkezése, a minden nyelvi nehézségen könnyen és közvetlenül győzni tudó szájhagyomány, úgy későbbi irodalmi hatásoknak nagyobbrészt írásbeli közvetítés, kölcsönzés és műfordítás a médiuma, eleinte szabad csereviszony, később pedig szervezett akció gyanánt. De a magyarnál csupán akciójellegű közvetítésről lehet szó, mert idegen fajú, sőt ellenes indulatú szomszédainktól sohasem várhattunk olyan

érdeklődést, mely a nagy külső és belső nehézségeken egyaránt győzni tudjon, melyet sem a nyelv ismeretlensége, sem magának az irodalomnak nemzeti különösségei (durvább és áradozóbb régi irodalmunkban még szembeötlőbbek, mint az újban) ne riasszanak el. Csak-hogy ilyen közvetítő akciót csupán öntudatos irodalom szervezhet, a mienket pedig éppen akkor látszott eltemetni egy nagy nemzeti katasztrófa, mikor (Bod Péterben s másokban) először kezdett volna némi öntudatra ébredni. Ekként csak a legújabb időkben, az irodalmi újjászervezkedés munkájának lefolyása után, úgyszólván csak a Toldy Ferenc korában volt lehetséges a magyar irodalomnak műfordítások révén való terjeszkedése. Valóban várhattuk volna-e, hogy irodalmunkra külföldön figyeljenek, mielőtt még magunk is tulajdonképpen figyeltünk volna rá? Mielőtt a magyar irodalmi öntudat — kritika és irodalomtörténet — igazán megszületett volna?

A Toldy és Bajza kora — a romantikus kor — külföldön is alkalmasabb volt, hogy számunkra némi figyelmet tegyen lehetővé. E korszak, mely különös érdeklődéssel fordult a nemzeti különbségek — mint egyáltalán különbségek és különösségek — felé, szívesen vetette szemét a kicsiny, ismeretlen, távoli, lehetőleg keleti nemzetekre — és a magyarban ilyent látott, ilyen »romantikus« népet. A romantikus írók valóban, úgy Német- mint Franciaországban, gyakrabban és mindenféle kapcsolatokban emlegetik hazánkat, bár többnyire teljes járatlansággal és hamis, görögtüzes megvilágításban: hiszen honnan is ismerhették volna? A magyar irodalom kiszivárgása, nyelvünk ismeretlensége, kiváló és önzetlen fordítók, terjesztők hiánya miatt nem tarthatott ez érdeklődéssel lépést.

Az érdeklődés pedig csak akkor ébredt fel igazán, mikor a kuriózitás-érdekhez még politikai érdek is járult s a magyar szabadságharc, népünk nagy tettei reánk vonták a szabadságért lelkesedő Európa figyelmét. A cse-

lekedetek híre gyorsabb szárnyakon száll, mint a műveké : s Magyarországgal is az történt, ami sok íróval megtörténik, hogy csak életének valami különössége, botrányos vagy feltűnő eseménye vonja a figyelmet műveire is : bár azok a figyelmet tán magukban is megérdemelnék. Így lett, életének regényességével, Petőfi az első világhírű magyar költő, még mielőtt ismerhették volna.

Ez érdeklődés természetesen felköltötte a jóakarató és ügyetlen buzgóságot egyrészt, de másrészt a vakmerő sarlatánságot is. Ez a Kertbenyek, ez egyúttal a Tissot-kora is.¹ És a fordításokkal egyszerre burjánzani kezdtek a kölcsönzések, témaátvételek, sőt plágiumok. A magyar irodalom úgy rendkívüli invenciógazdagságánál, mint Európában való általános ismeretlenségénél fogva kész és könnyű prédája volt az irodalmi kincskeresőknek, úgy mint a pennás tolvajoknak. A témakölcsönzések igen nagyszámúak s számos előkelő külföldi író is írt magyar tárgyú vagy magyar környezetben játszódó műveket : de a téma a legjobb esetben is külsőleges, a mű magyar

¹ Nem akarjuk a forgalomban levő anekdótákat felmelegíteni e sarlatánságról: mindenki ismer eleget. Még emlékezünk az íróra, aki a híres mondatot írta a "fényes gatyáról". A fölényes magyar csak mulatott ezeken és még ugratta a jámbor idegent: tudjuk, hogy mutatta be Pázmány madame Adamnak a híres Rózsa Sándort. Tudjuk, ifjaink máig is minő dallamos szavakra szokták megtanítani az érdeklődő idegent. Lapjaink minden ostoba fordítás vagy ismertető cikk elvi dícsérgetésével maguk adták irodalmunkat a sarlatánság prédájául. A fordítások természetesen németből készültek: magyar szót legtöbb fordító életében sem hallott: s megesett, hogy az imponálni akaró fordító bilinguis kiadást adott: azaz fordítása mellé magyarként lenyomatott egy képzelt és valóban indiánus hangzású szöveget. Fordításbeli félreértéseknek, köztük a legkómikusabbaknak természetesen se szeri se száma: erre is mindenki tud példát. Még legújabb és legjobb Petőfi-fordítóinkkal is megesik, hogy a golyót golyónak értik félre. Ily csatornákon át jut irodalmunk külföldre,

levegő nélkül marad.¹ Talán még gyakoriabbak a plágiumok, melyekkel a magyar irodalom nedvei észrevétlenül szivárogtak Nyugatra. A plagizátorok közt nevezetesebb írók is akadnak, mint Thales Bernard, hajdan tehetségesnek mondott francia költő,² vagy Nestroy, a híres német bohózatíró.³ E plágiumok legjobban mutatják, hogy a magyar irodalom a világirodalomban bármily csekély és titkos, de mégis működő erő volt. És bár Európa nagy írói alig ismerték, mégsem maradhatott reájuk mindig teljesen hatástalan: legalább Heinéra és Nietzsche Petőfi hatása, úgy látszik, meg van állapítva.⁴

Titkosan s észrevétlenül szivárogtak tehát a magyar irodalom nedvei Nyugatra s valóban csekély volt az az erő, amellyel szellemünk az európai szellemre hathatott, annak nagy életében *tettlegetes* részt vehetett: csekély, de lehetetlen, hogy semmi lett volna. Az az állandó nedváramlás, mely kultúránkat a Nyugatéval összekötötte, nem maradhatott egyoldalú — és mindig kevésbé maradhat az. A szellemi élet törvényei hasonlóak a szerves élet törvényeihez s valamint az élő test minden kis része folytonos anyagcserében áll összes többi részével: úgy van az a nagy kultúrákkal is. Nincs ok tehát feltennünk, hogy a magyar kultúra, ha valóban kultúra és érték, az európai szellemközösségből igazán és sokáig, hacsak egyoldalúan is, kizárva maradjon. Az alaku-

¹ L. főleg Kölcsey kitűnő tanulmányát Körner *Zrinyi-jéről*. Magyar tárgyú műveket írtak Lenaun, Becken, de la Tour grófon, Mühlbach Lujzán s másokon kívül, kiknek ez specialitása volt, J. Verne, Th. Fontane, E. Poe, J. Richepin s más többek, gyakran a legnagyobb járatlansággal.

² Arany János leplezte le, hogy néhány verse szó szerinti Petőfi-fordítás.

³ Leghíresebb darabjainak egyike majdnem fordítása Szigligeti Liliomfijának.

⁴ L. erről Barabás Ábel több cikkét, melyek azonban némi túlzásokon alapulnak.

lások korszakát éljük. Nemzeti irodalmunk, egész nemzetiségünkkel együtt átalakulóban van, de átalakulóban van Európa, az európai élet és kultúra is. Minden jel arra vall, hogy a változások úgy politikai, mint kulturális téren az egységesülés felé irányulnak s kultúránk is még szorosabban fog az európai kultúrába olvadni s ennél fogva ott nagyobb és erőihez méltóbb szerepet is vinni.

Ezeket az erőket iparkodtunk a leírt lapokon tárgyilagosan megismerni. Bár a dolog részleteibe a hely szűke és az előmunkálatok hiánya miatt nem hatolhattunk és folyton csak üres keretek rajzolására voltunk utalva: mégis nyugodtan tarthatunk munkánk fölött szemlét. Úgy voltunk, mint az igénytelen munkás vagy rendező, aki még ki sem csomagolva gazdája holmiját, a képek keretek gazdagságából következtet a letakart festmények drágaságára, a csomagok nagyságából és formájából kincses tartalmukra. De nem kápráztatott el bennünket a nagy podgyász, sem az, hogy éppen a *mi* gazdánké az: s megkopogtattunk minden csomagot: ha nem üres-e?

A magyar irodalomban először a *kifejezés* európai értékét találtuk: s történeti fejtegetéssel bizonyítottuk, hogy irodalmunk úgyszólván kezdetétől fogva a nagy európai kultúrának egyik kifejezésformája s már mint ilyen is helyet foglal el az úgynevezett világirodalomban.

Másodszor megmutattuk, hogy e világkultúrába nemzeti sajátságaival s önálló, egyéniségyszerű karakterével egészen *új színt* hozott.

E két pontot tekintve, számlánkon igen erős *aktívát* sejtettünk meg.

Harmadszor kutattuk, minő *egyed* értékekkel ajándékozta meg irodalmunk a világirodalmat? Úgy találtuk, hogy a magyar irodalom számos nagy erő- és egyéniségbeli értéket produkált: de ezek nem mindig jutottak hozzájuk méltó kifejezésre: s a valóban világirodalmi

értékű magyar művek száma a rendelkezésre álló és elhasznált erőkhöz képest aránylag *csekély*.

E csekély eredménynek *okait* is igyekeztünk feltárni.

Végre megnéztük, mennyire és miként *hatott* irodalmunk a világirodalomra s e hatással minő figyelmet és elismerést tudott kiváltani. Be kellett látnunk, hogy úgy a hatás, mint az elismerés *majdnem semminek* nevezhető.

A magyar irodalom világirodalmi számlája tehát ilyenformán üt ki:

nagy erők,
kevés méltó alkotás,
úgyszólván semmi siker! —

Szomorú volna hasonlót egy meghalt íróról elmondani — mint annyi meghalt magyar íróról kellett eddig elmondani. Szomorú volna és nem is érdemes elmondani egy meghalt irodalomról is.

De a magyar irodalom él még!
Él és ifjú és friss!

Multjában sok nehéz küzdelem, jelenében megedzett erők, jövőjében végtelen kilátások!

MA, HOLNAP ÉS IRODALOM.

(*Ars poetica forradalmár költők használatára.*)

1916.

A nemzedékek is szervezkednek: egymás mögött... és egymás ellen... fálánksz fálánksz után! »Hol vannak a húszévesek?« — kérdeztük még nemrég, eltűnődve, — és aggodalmasan nézegettünk vissza: nem jön mögöttünk senki, akinek hátraadhatnók a fáklyát, mint Athénben a pirausi fáklyaversenyeken. Mi futunk előre, a jövőbe, a halálba, feledségbe: de a fáklya maradjon, fusson vissza az ifjúság kezébe, kézből kézbe, mindig új életbe: mindig az ifjú életben maradjon! »Hol vannak a húszévesek?« — kérdeztük kislelkűen, — »avagy ők nem törődnek már a mi fáklyánkkal? melyért mi annyit vívtunk? és vívunk még egyre?«

A húszévesek pedig ott mentek az ablak alatt, összeszorított foggal és benéztek. »Ezek már akadémikusok« — gondolták magukban, — »már megcsontosodtak, ellen-ségei az Újnak: ezek ellen már küzdenünk kell.« Tudom, hogy így beszéltek — sohasem volt még ilyen ür a nemzedékek között. Ma, mikor negyvenesztendős, komoly tanulmányokon edzett, minden nemes tradíciókat őszintén tisztelő s befejezett technikájú írókat éretlen forradalmárokként kezel a hivatalos kritika, ugyanakkor az első, a legfrisebb ifjúság — mely Petőfi korában maga volt az irodalom, az irodalmi közvélemény, — mint mereven elzárkózó, megcsontosodott arrivékre tekint harmincas bátyjaira. Néha eljöttek hozzánk, olykor mint ifjúsági egyletek, mint próbálkozó ifjú lapok küldöttei, olykor hoztak egy-egy verset is, novellát.

— Tehetséges íróra vall, — mondtuk mi ilyenkor, — de még nem elég fejlett... az ízlése... a technikája... titánkodó és naiv : az életet nem ismerheti még : minden során kirí a fiatalság... érni, üllepedni kell...

— Igen, — felelték docilis arccal, de nem minden mellékgondolatok nélkül : és többet aztán nem is láttuk őket. Összeszorított foggal jártak az utcán és benéztek az ablakon.

Nehéz manapság érvényesülni a fiatal írónak. Ma úgyis az öregeké a világ — ahogy negyvennyolcban az ifjaké volt — minden téren. A fiatalok katonának valók, szolgálni valók : bele sem szólhatnak a világ dolgaiba. Talán azért is nem tud kijutni az emberiség régi, ostoba babonáinak rettenetes, gyilkos kátyúiból, mert a fiatal, friss, merész hangokat nem engedik szóhoz jutni. A köztudat azt tartja, hogy az öregek az észberek, akik mindent az ész szerint cselekszenek ; ez pedig nem úgy van : az öregeknek már nagyon is volt idejük bele-törödni abba hogy a világon úgysem történik semmi az ész szerint. Mit gondolhatnak a fiatalok, akik friss, még meg nem vesztegetett ésszel cseppentek ebbe az esztelen világba, hol már tudatosan, programszerűen intéztek mindent az ész ellen, véresen, ostobán, azzal az egyszerű mentegetőzéssel, hogy ez úgyis »mindig így volt és így is lesz«? Hol e cinikus rezignáció sovány ürügyével viszik őket is ölni, halni, minden piszokba, rettenetességbe s rabolják el fiatal életüket a munkától, a tanulástól, a kultúrától, miket pedig örök frázisokban dicsérnek fülükbe? Csoda-e, ha az ily világban nevelkedett ifjúság szellemi elitje eleve gyűlöl minden tradíciót és megismerni sem kívánja azokat?

Az egész világ egy iszonyú szervezet, minden ifjúságot megörlő, minden szabadságot kizáró : és napról napra jobban szervezet az irodalom is, munkák és érdekek, keresletek és kínálatok szervezete, ahova épolyan lép-
sők és összeköttetések vezetnek, mint minden más

társadalmi szervezet belsejébe. A fiatal írónak, még ha szabadon írhatna is, nehezen nyílna tér tehetségeinek kifejtésére: hisz e tér meghódításához ma elsősorban idő kell, lassú, csiszolódó, alkalmazkodó törtetés, idő, rendes, mesterségszerű tanulmányra és gyakorlásra. Sehol sem fontosabb a hosszas és fáradságos, mesterségszerű gyakorlás, mint oly művészetben, mely a kereslet és kínálat szerint igazodik. Mert ha a mélyebb tanulmányt nyíltan megvetik is íróink és kritikussaink, annál nélkülözhetetlenebbnek becsülik a technikai beavatottságot eláruló külsőbb könnyűségeket: s ha minden mélyebben és valóban új hangtól borzadnak is, annál jobban megkívánják a már újnak bélyegzett, új hangokként fémjelzett modorosságokat. Az irodalom mellékeségeinek fejlődöttsége úgylát nagy ballasztal terheli már a kezdő írókat: a tónus egyenletessége, a dialógusok és meseszöveg valószínűsége a mai komplikált társadalom és a szerfelett differenciált irodalmi zsargonok korában, a naturalizmus által belénk nevelt igények mellett olyan tapasztalást és gyakorlottságot tesznek szükségessé, milyenről régibb írók nem is álmodhattak: s ezen külsőségek láthatóbbak lévén az imponderabiliáknál, melyek a költészet mélyebb lényegét alkotják, éppen azon kritikusok által, kik ily imponderabiliák iránt kevesebb érzékkel bírnak s a régibb nagy költőket kevéssé tanulmányozták, a költői kiválóság egyetlen ismertető jelének tartatnak. Mindezen körülmények a költő előkészülését lassúbbá és nehezebbé teszik ma, mint régebben. Ahol csak a lángész a fontos, teremhetnek az ifjú Shelleyk, Keatsek, Petőfiek, de ahol gyakorlás és alkalmazkodás a döntő faktorok, ott minden szó az idősebbeké. Így költészetben is, mint politikában, az öregek korát éljük. *Idő* kell elsősorban — és hol ma az ifjúság ideje?

De másfelől meg: nincs termékenyebb és öntudatosabb korszaka az írói léleknek, mint a huszadik és harmincadik életév között. Nincs extenzívebb és explo-

zívabb. Kiválóbb ifjú lelkek csak ma is teremnek, mint minden korban: és hogy túrnék azok a kényszerhallgatást? Egyszer csak megszólalnak. És milyen lesz a hangjuk, ha egyszer megszólalnak?

A mi generációnk önnön hagyományai ellen vétene, ha meg nem hallaná a szavukat. Irodalmunknak úgyszólván régóta sínylett nyavalyája a generációk merev elzárkózása, mely a valódi irodalmi életet épügy lehetetlenné teszi, mint a természetes nedváramlás hiánya a testi organizmusok életét. S ha ezt éppen a mi nemzedékünk érezte legjobban, panaszkolta leghangosabban: mi joga volna most ez értetlen és önmagát mindig megbosszuló elbánást az utána következő nemzedékkel szemben ismételni? Nem látszik talán még érettnak az új nemzedék komoly kritikára. De a komoly kritika, az érdeklődés melege maga érlel — s dícsérni bűn talán; de megérteni kötelesség. Túlzott megbecsülés-e a gazos ágyásnak a kertész gyomláló munkája? A kritika gyomlálókés — de a hallgatás fagy. Mi pedig... mi is szölkünk egyszer... némák hallgattak és süketek bíráltak... mi nem maradhatunk némák, sem süketek.

Milyen hát az Ifjaknak szava?

Tettnek szeretnék néhányan nevezni ezt a szót. A *Tett* különben egy nagyigényű fiatal folyóirat címe, mely (minden hitünk szerint) az ifjúság őszinte lelkesedésével, talán anyagi áldozatokkal, háborúban, drágaságban, úgy látszik, számról-számra, jóegynéhány számig verekedte magát. Kijelentjük mingyárt, hogy nem e folyóirattal kívánunk éppen foglalkozni s távol vagyunk attól az illúziótól, hogy egy folyóirat betűrácsein keresztül magát az ifjúságot, a jövőt véljük megpillantani. Ily folyóirat lehet egy Herkules bölcsője, de lehet csak néhány kérész tócsaágya is. Emberei között vannak rendesen tehetségesek, vannak már, de vannak még sokat ígérő fiatalok is, vannak elhelyezkedni nem tudó idősebbek, negélyezett álfiatalok. De — ismételjük —

nem egy folyóirat, nem a benne megjelent nevek vagy dolgozatok érdekelnek minket: az egésznek iránya és szelleme inkább, az is csak mint *tünet*: mint morzsája és monasa mindazon velleitásoknak, melyek a legeslegújabb irodalmi forradalmakból kiütköznek. Ezért lesz szó a *Tettről* és mégsem a *Tettről*. Nekünk úgy tetszik, hogy a »tette« szó sem ép csak egy folyóirat címe: bizonyos, hogy program van ebben az ép forradalmár írók által már azelőtt sablónossá emlegetett szóban: program, mely messzebbre nyúl gyökereivel. Cím és program, ha mást nem, vágyakat árulnak el, ideálokat — és megtudjuk e címből, hogy az ifjak elsősorban cselekedni óhajtanának — szegény mai ifjak, akiket az egész mostani élet iszonyú önkénye megadó passzivitásra ítelt. A — rab — ifjak ma is a szabadságra vágnak: *cselekedni* annyi, mint változtatni — szabadon! A szabadságot nem lehet eloltani soha és ez a mai ifjúság: makacsul bizsergő parázs a rettenetes nagy hamu alatt.

Cselekedni annyi, mint változtatni: nem törődni törvénnyel, hagyománnyal s céloztunk már rá, mennyire nem sok oka lehet tisztelni törvényt, hagyományt e mai ifjúságnak, mely a legtiszteltebb törvényeket s hagyományokat mint a legesztelenebb vadságok cégéreit tanulta megismerni. Nem alkotni tovább a meglevő formák szerint, nem is új formákat teremteni, hanem törni a régiéket, lerázni és megtagadni mindent, ami törvény és forma: ennyit jelent a *Tett* propagandája: valóságos irodalmi anarchia az: s — ne áltassuk magunkat! — anarchia a mai ifjúságnak csakis rokonszenves lehet.

E program — a hagyományok elvetésének e programja — egészében hasonlít a futuristák programjához: de majdnem ellentétes lelkiállapotból ered: és ez nagyon fontos *hangulati* különbséget hoz létre a kettő között. A futurizmus a háború előtti blazírt és neuraszténiásan kalandvágó hangulat szüleménye: mindig óhajtotta a háborút, mint egy nagyszerű kalandot s hosszánával

fogadta, mikor kitört. Fázott az öreg kortól és hosszú élettől, glorifikálta az erőt és kíméletlenséget, mindenféle »szent« önzéseket, szinte kéjelgett a gyilkosságokban, a szenvedés hisztérikus érdeklődést keltett benne, nem részvétet. A mi új nemzedékünk azonban, mely életének legfogékonyabb idejéből esztendőket töltött a rettenetes háború légkörében, valósággal undorodik attól, tudni sem akar róla. Programjuk nemes megvetéssel ítéli el a »hiú primadonnákat, akik a háború apoteózisát énekelik«, csakúgy, mint a tétlen művészkedőket : a Tett az ő szájukban nem háborús tettet jelent. Új irodalmunk a »szabaduló akarat kapunyitója« kíván lenni, de a szabadságot nem egyes egyéniségek féktelen önzésének értelmezik, mely a milliók rabságával megfér. Ellenkezőleg : ha valamit, azt tanulták a háborúból, e világot átölelő jajból, a rettenetes tömegek együttmozgásából, együttsszenvedéséből, a seregben élésből és az emberi hatalomnak messze seregekre sujtani képes modern technikájából, hogy ne az egyén lelkében, hanem valahogy e nagy szenvedő Egész lelkében keressék a világ legmélyét, ne egyes jelenségekben, hanem a jelenségeknek a tudomány által megsejtett nagy összehatásában a világ külsejét. Még lírájukat is ki szeretnék röpíteni az egyén hangulatainak és képeinek szűk korlátaiból : szívük be akarja érezni az egész Emberiség szívének érzéseit, szemük áttekinteni egy villanattal az egész Kozmoszon. *Kozmikus* lírát akarnak (mint ők kifejezik) minden elhatárolódás nélkül valót s folyóiratuk első számában programszerűen közlik Guillaume Apollinaire-nek egy versét, hol a balladás történet fordulópontján a költő, egy pillanatra, célzásokban és futó sorokban fölillantja, mi minden történik ugyane pillanatban, mindenfelé, az egész világon :

S ő csak ment közönyösen játékos dallal
csak ment borzalmasan.

Aztán később
mikor ment Páris felé vonat

E percben
szemeteltek el szerecsendiót Molukka galambjai

Ugyanekkor
római katolikus misszió mit tettél a szobrással

Máshol
öt átmege a Bonn és Beuil közötti hídon s
Pützchen felé tűnik el

E pillanatban
a polgármesterék szerelmes leánya

Egy más negyedben
versenyezz hát költő az illatszerész kirakatával

. . . . .

És mialatt a világ élt és változott
az asszonyok menetje hosszan, mint egy
kenyértelen nap

követte a boldog legényt a Rue de la Verrerien . . .

A lírának e *szimultánizmus*a, mely a szimultán színek és események egyszerűrelátásán sarkallik, ki óhajt terjeszkedni az egész emberiség szimultán érzéseinek egyszerű-érzésére is: s szemet-szívet egyaránt a végtelenbe akar dagasztani: — ahogy maguk az ifjak, fiatalosan bombasztikus nyelvükön, kifejezik: «Az új költészet gloriifikált ideálja a végtelenbe derülő ember!»

Senki sem mondhatja, hogy ez a program így előadva és megértve (ők persze mindig egy kissé nagyhangúbban és kevésbé átértetten adják elő) nem szép és nagyszerű. Azonban közelebből nézve, mégis sok meggondolni valót találunk benne.

Az első meggondolni való az, hogy ez a program — program. Bármennyire szabadságot hirdet is egy program: a művészetben, mihelyt a szabadságból programot csinálunk, az már nem szabadság többé, hanem megkötöttség és kényszerzubbony. Fiatal tehetségeknél természetes az újra és nagyra való törekvés, fiataloknál, akik (hiszen előbb beszéltünk erről) sokkal inkább észemberek még, mint az öregek, az elméletcsinálás is természetes: de mennél valódibb tehetségek, annál inkább természetes az is, hogy mihamar nyűgnek fogják érezni az elméletet. S az Újat és Nagyot, ha valóban nagy tehetségek, meg fogják valósítani úgyis: recept szerint sohasem valósítható az meg. A recept, mint minden *külső* irányozás, csak ártó hatással lehet. S aki ifjú költő egy ily *irány* vagy folyóirat légkörébe kerül, rendesen nagyon láthatólag megérzi az ártást: mind kényteteti magát, mind pózokba illeg, mind kevésbé szabad, kevésbé önmaga, kevésbé spontán mint annakelőtte. Sokszor pózoló s nagy komolysággal komédiázó gyermekekre emlékeztetnek.

Kétszeresen így van a dolog, mikor a program a hagyományok és formák tökéletes elvetését teszi kötelességgé. Szépen hangzik ez, de nagy kérdés, hogy egyáltalán lehetséges-e s ha igen, művészi lesz-e az eredmény? Művészetben aligha nélkülözhetők a hagyományok: hisz a művészet lényege maga hagyományszerű momentumokon alapul. A művészet bizonyos értelemben kifejezés és olyan *módon* hat, mint ahogy a nyelv. A nyelv pedig régi konvenciók, azaz öröklött hagyománykincs segítségével érheti csak el célját. A művészet hatása, mint a nyelvé, asszociációkon sarkallik s az asszociáció már mindig ősi, hagyományszerű beidegzettségeket feltételez. S ez nemcsak a *megértésre*, nemcsak a művek értelmi oldalára vonatkozik: hanem éppen oly mértékben arra, aminek e megértés mindig csak eszköze: a *megérzésre*, a legsúlytalanabb hangulati elemekre. Az érzelem, a

hangulat is asszociatív valami : a hatásoknak emlékekbe kell kapcsolódnia, hogy egyáltalán valami érzelmet fölkelthessenek : meg kell rezgteni valami *régit* a lélekben. Az oly író, ki teljesen elvetné a hagyományokat : fegyvereit vetné el. Szerencsére, ez úgyszólván lehetetlen.

Azonkívül : az irodalom, mint emberi jelenség, élő szervezet s folyton újul ugyan, mint élő szervezet, de újulása szükségképpen folytonos, mint az emberi testé ; sohasem ugorhat ki egyszerre önmagából! Az, hogy az irodalmat egészében, lényegileg meg lehessen újítani : mindig a kevésbé tájékozott fiatalság illúziója volt. Az irodalomtörténeti műveltségű olvasó könnyen megtalálja a fonalat, mely a mi ifjaink forradalmár-költészetét a százados irodalmi multtal, lassú, észrevétlen fejlődési fokozatokon keresztül összeköti. Semmi sem új a nap alatt vagy inkább : minden csak egy kicsit új. Forradalmár költőink egyike maga említette egyszer Vajda Péter nevét, akinek ritmikus prózája nem mindig ellentétes a mi ifjaink prózaversével s világot betekintő kozmikussága valóban szembeötlő. Vajda Péternek az ifjú Jókai, Petőfi (ki *Apostolát*, *Őrültjét* és a *Felhőket* szintén szabad versekben írta) és főleg Vajda János egyenes tanítványai gyanánt tekinthetők s Vajda Jánostól Adyn keresztül ismét egyenes vonal vezet a mai ifjúságig. Vajda Péternek viszont elődje nálunk Besenyei, késeibb műveivel, természetrajongó költői prózájával, mely ismét rousseau-i hatásra megy vissza. Külföldi támasztéka pedig a Vajda Péter-féle kozmikus iránynak a schellingi természetfilozófiában és a német romanticizmusban keresendő, mely nagyobb kiadásban némileg hasonló mozgalom volt a mi ifjaink mai mozgalmához s szintén egy nagy világháború hatása alatt fejlődött. Semmiből semmi sem lesz ; minden szoros evolúció törvényei szerint megy végbe, mely átöröklött irányok és kívülről kapott motívumok által határozatlik meg s nincs író, aki más írónak örököse és folytatója

ne volna, bár gőgös fiatalok gyakran esnek abba az illuzióba, hogy semmiből teremtenek vagy egyenesen az életből merítenek.

És szavainkat legjobban bizonyítja az a körülmény, hogy a legforradalmibb irodalom is érzi maga is, hogy ősökre, rokonokra van szüksége s keres is ilyeneket. A mi ifjaink is keresnek s átállván a magyar irodalomban körülnézni (mert a *hazafias* és *nemzeti* »kritika« hosszú és makacs harcaival elérte legalább azt a végtelenül gyászos eredményt, hogy elvette kedvüket a magyar ifjaknak a nemzeti irodalomtól, minden magyarságot lelkükben a korlátolt maradisággal asszociálván: úgyhogy a ferde preceptorbölcsességgel nevelt nemzedék már-már szinte restelli hazája klasszikusait ismerni) — tehát külföldi rokonságot keresnek. Óhajtják ezzel egyszersmind demonstrálni érzéseiknek és akarataiknak az egész emberiséget átható kozmikus szélességét: óhajtának tüntetni nemes tüntetéssel a háború ellen is, internacionális számot adva folyóiratukból a világháború közepén, hol német, angol, francia, olasz, orosz művészet együtt hallassa rokonhangjait, sőt a néger. A kultúrtestvériség e demonstrálása sohasem lehetett rokonszenvesebb, mint ép ma, de ifjaink valóban nem igen tudják rokonaikat sem kiválasztani, sem megérteni. Hogy is lenne idejük s tanulmányuk áttekintésére, mely az irányok és jelszavak útvesztőiben eligazodni tudjon?

Az igazi rokonuk Walt Whitman, látásban és érzésben valóban kozmikus és szimultánista (bár kozmosza voltaképp bevallottan csak Amerika); témában azonkívül époly szabad, sőt szabadszájú, külső s belső formákban époly törvénytelen, mint ők akarnak lenni: Walt Whitman, szintén egy nagy háború költője, szintén minden emberivel együttérző, előítéletet, hagyományt szuverén megvető forradalmár: — a maga idejében, — de vajjon, ha pontosan tudnák, hogy 1819-ben született, hogy klasszikusa immár egy irodalomnak, hogy modora

immár sablón és hagyomány : hogyan illesztenék összes hagyomány- és régiséggyűlölő programjukba a régi nagy költő tiszteletét? Walt Whitman érzés- és gondolatvilága egyáltalán nem modern : a mult század negyvenes éveinek demokratikus világnézetét tükrözi az, irodalmunkban voltaképp a Petőfi stádiumát, akivel Imre Sándor egy régi tanulmányban össze is hasonlítja. Minden valószínűség amellett szól, hogy a mi forradalmáraink pusztán egész külsőségek miatt találták Walt Whitmanban rokonukat, amint hogy erős hajlamuk van mindenkiben rokont sejteni, aki valaha verses forma nélkül írt verseket : legyen az Paul Fort, francia történeti balladák szerzője — különben a leghagyományosabb stílusban s majdnem rendes, rímes népdalritmusban is olykor, csak nem írva versként külön a sorokat, — vagy legyen Verhaeren, arrivé belga költő vagy Libero Altomare, névtelen és értéktelen futurista... akihez éppen véletlen hozzájutnak.

Pedig a »szabad vers« nem lehet egy költői iskolának ismertető jele : sőt egyáltalán nem tekinthető valami új és forradalomszerű jelenségnek az irodalomban. Szabad vers mindig volt és mindig csak egy versforma volt a sok közül : egyike a legrégebb versformáknak. Mikor a bibliában nem pusztán a gondolatritmus értelmi igényei szerint szakadnak meg olykor a versek, hanem az értelem, valóban a *vers kedvéért*, átszakad olykor a következő versbe : ez már »szabad vers« egészen a mai értelemben. Szent Ferenc *Cantico del Sole*-je mindenképpen szabad vers (és mellesleg mondva, oly *kozmikus*, hogy le lehetne nyomtatni egy szimultánista folyóiratban, ha érzelmi mélysége és spontánsága ki nem ütköztetné onnan). A prózavers, mint modern műfaj is, régi és bevett forma már mindkét elv szerint : a *hangzás* verse sorokba tördelve, mint Walt Whitmannál, vagy a *gondolat* verse mondatonként elválva, mint Turgenyevnél. Nálunk az előbbi formát Petőfi, az utóbbit Jókai

már a negyvenes években klasszikussá tették. Technikájában e versformáknak futuristák és szimultánisták aligha tudnak már lényegileg újat teremteni: annál kevésbé, mert nincs versforma, mely gördülési lehetőségeiben egyhangúbb volna, technikájában kevesebb lényegi változatosságot engedve meg, mint a korlátlan-ságot törvénybe iktató prózavers. (Hisz változatosság nem a formák és korlátok változatossága-e? s hogy lehetne változatos az edénytelen folyadék alakja?)

Valóban, a hagyományok és formák teljes elvetéséről szóló program pont ürességét és realitástalanságát semmi sem mutatja láthatóbban, mint a legkülsőbb formák, a versformák ügye. Művész sohasem vethet el minden formákat úgy, hogy magával az elvetés tényével ismét forma ne támadjon, mely mint éppen a prózavers esetében, nem is lesz mindig új forma. De mindenesetre csak *egy* forma lesz a sokhoz — s a legelfolyóbb, legkevésbé kemény s ép ezért a legkevésbé gazdag és változatos forma. Prózaversek nagyobb tömegben való olvasása rendszeren az egyhangú himbálás kissé émelygő unalmát idézi fel s ugyancsak nagy költői egyéniség, hatalmas súlyú mondanivaló legyen, mely e formának huzamosabbban erőt s gazdagabb modulációkat tud kölcsönözni. Lehetnek egyéniségek, akiknek természetes kifejezési formájuk a szabad vers, épúgy, mint vannak, akiké a szonett

Nuns fret not at their convent's narrow room :
and hermits are contented with their cells ;

mint Wordsworth írja a szonettéről szóló szonettjében ; — de a szabad versre korlátozni magunkat, nagyobb formai önmehtagadást jelent, mint a szonettre korlátozni : hisz a szonett éppen gazdag s szigorú formájának a gondolat ritmusával való ezerféle korrespondenciája folytán ezer oly változatot hozott létre, melyről az egyelvű prózaversnél szó sem lehet. Ha azonban ez a korlátozás még

csak nem is önkorlátozás, ha a prózaverset külső divatok, vagy ami művésznél majdnem egyre megy, észbeli meg-gondolások erőltették reánk, ez éppen olyan ferde kény-szert jelentene, mintha valaki divat vagy jelszavak hatása alatt azt venné a fejébe, hogy semmi más for-mában nem *szabad* vagy nem *modern* verset írni, mint pl. szonettben — akár van éppen a szonetthez kedve, akár megfelel az egyéniségének, akár nem. Nem formai felszabadulás volna ez, hanem a legneveltségesebb formai rabság. És minden jel arra vall, hogy a mi »forradalmár íróink« valóban ebben a formai rabságban szenvednek. Úgy látszik, olyan presztizse van előttük vagy szerkesztőjük előtt a szabad versnek, mely egészen leigázza őket: gyakran érezhető, hogy mondanivalójuk vagy lelkük zenéje egészen más formába kívánkozik és fél-szegen, elnyomorodva illeg a rájakényszerített idegen öltönyben. Bizonyos, hogy vannak dolgok, amiket leg-jobban a szabad versben lehet elmondani (ilyen volt pl. a Whitman mondanivalója a demokráciáról): de van-nak, amelyek e formában kómikusak és lehetetlenek. Akár lemondani az ilyen mondhatókról, akár rájuk erőltetni a nem nekik való formát: érzékenyen sérti a művész szabadságát. S valóban, a magyar *legújabbak* közül egyedül annak egyéniségét látom a szabad vers formáiba erőltetés nélkül beilleszkedőnek, aki azokat már hosszabb fejlődésen át érlelte magának s nem min-gyárt elvszerűen választotta, mondanivalója, egy erős demokratizmus és industrializmus hangulatában a Walt Whitmanéhoz rokon, nem ellenkezően e forma lényegé-vel — aki pl. egyik legsikerültebb versét ilyenféle han-gokkal fejezi be, mintha csak a nagy amerikai hangját hallanók:

— Örüljenek az új költők, akik az idők új arcát énekelik előttünk:

Rómában, Párisban, Moszkvában, Berlinben, Lon-donban és Budapesten.

A nagy Testvériség és Szabadság érzése, mely e sorokban szólal, igazán rokonszenves — rokonszenves az önbizalom is, amellyel költőink elének lépnek, kézfogva távol társaikkal, az »idők új arcát énekelni«. De hajh! különös arc az idők új arca, változó és komplikált vonásokkal; s énekelni azt époly kevéssé elég a lelkesülés, mint megfesteni egy ily arcot a festőnek. Vajjon, hogy tudna egy arc valóságához férközni a festő, ki a rendelkezésre álló eszközöket s mesterségének százados technikáját elvszerűleg még csak megismerni sem akarná? Nem veszélyes-e, ifjaknak ily elveket egymásba szuggerálni? Hajlandók ők úgyis megvetni a technikát, melynek mind nehezebben elsajátítható tudomány-szerűsége oly soká elzárja őket a Tökéletes Alkotástól. S ha láthatóan nehezükre esik is lemondani a *külső* formák érzéki kellemességeiről, annál könnyebben mondanak le a *belső* formáról, a komponálásnak mindig heroikus erőművéről. S nem is a magasabb Egységesítés művészetét értem ezúttal, nem is az eszmék, jelenetek és történetek komponálását. Ez úgysem szokott az ifjúság adománya lenni. S a legújabb irányok írói ösztön-szerűleg kerülnek is az oly műfajokat, melyekben erre volna szükség. Líra — és pedig komponálatlan, egy végbe nyúló líra a műfajuk — nyúló és tagolatlan, mint maga a Szabad Vers: holott vezető irodalmunk kétségkívül az új közönség igényeinek nyomása alatt mindjobban kezd a lírától a regény felé hajlani. Az ifjak novellája is természetesen csak álcázott líra: s mikor az imént komponálásról szóltam, nem egyebet értettem, mint a gondolatoknak és képeknek azt a — gyakran csak mondatról-mondatra való komponálását, mely a prózában körülbelül azt a szerepet tölti be, mint a versben a versforma — *belső* forma mégis, különböző minden verstől, a szabad verstől is, mert semmi köze nyelvhez és hangzáshoz: *belső* összeilleszkedés, fejlődés és lendület. S e *belső* forma már annyira hozzátartozik a mű-

vészet legbensőbb lényegéhez, hogy beszélni sem lehet itt már a formák elvetéséről, csak sikerült vagy nem sikerült komponálásról lehet beszélni. A legforradalmibb futuristák is álmodhattak ugyan elvetéséről a grammatikának, a mondatnak is, gondolataink minden gondolat-szerűségének elvetéséről, meg is valósíthatták ezt talán egy-két oldalon át: de amennyiben egyáltalán alkottak, ők is komponáltak, jól vagy rosszul. Művészi alkotás valóban egyértelmű a komponálással (az angol *composition*). A komponálás mélyen a tartalomban gyökerezik s a stílusig nyújtja ki összefogó, markoló kacsait. A stílus sok máson kívül a kompozíció látható és testhezálló öltönye is: nem mint nyelv és hangzás, hanem mint tempó, tagolás és építés. A stílus ilyen értelemben lerázhatatlan s futuristák talán új tempót, új építésmódokat hozhattak a stílusba (mint a kitűnő Aldo Palazzeschi a regénystílusba), de magát a stílust, mint az építés elvét, mint belső formát, nem nélkülözhatték.

Ha e szempontból nézzük a legifjabb Magyarország irodalmát, valóban szomorú eredményre kell jutnunk. Ez íróknál még kísérlete sincs a komponálás valamely új módjának, a stíl valamely új tempójának: egy-egy bizarr ötlet, a futuristák legüresebb külsőségeinek esetlen utánzása, a grammatikának és értelmességnek némi, nagyon is erőltetett és kevésbé következetes fumigálása, a mondanivaló szándékos és oktalan komplikálása (naiv fiatal íróknál gyakori szenvelgés): ennyi az egész stílus-újítás. A próza sokkal rosszabb náluk, mint a vers. Nemhogy új verv nincs benne, de gyakran egyáltalán nincs verv: vagy ha van, töredékes csak és akadozó. E fiatal írók közül, egy-egy érettebben kívül, senki sincs, aki csak egy egészen rövid prózai műnek teljesen külsőleges, formai, szinte csak stílusbeli megkomponálásáig is tudna emelkedni.

A komponálásról előbb beszéltünk, mint a közön-

ségesen úgynevezett stílusról, a *nyelvezetről*: mert a kompozíció még a formák közé tartozik, míg a nyelv, mint szín- és képszövet, már *tartalom*, már képzet- és fantáziatartalom az író lelkéből. S bár itt már kissé nagyobb gazdagságot találunk, mint a formákban (ifjú írók képzelete ritkán egészen szegény), mégsem hallgathatjuk el többféle kedvetlenségeinket.

A forradalmi stílust főleg két dolog jellemzi: a mesterkéltségek bizarrságban nyilvánvaló ízléshiány és a képek túlzott komplikáltsága, mely néha készakart érthetelenségig emelkedik.

Mind a kettő majdnem elvszerű. Ifjú írók az ízlés megvetésével is szabadságukat akarják érvényesíteni s a szabadságnak a *tabu* képzetek és képzetösszeköttetések felé való kiterjesztése nem is helytelenítő elv. Az ízlés tulajdonképpen konvenció, gyakran elég oktalan konvenció; s mint minden konvenció, változhatnak: sőt, művészetben kell is, hogy változzék. Az ízlés bizonyos értelemben csak illedelmi korlátozás, s az ízléstelenség gyakran nem egyéb, mint új területek felszabadítása a fantázia és költészet számára. A francia irodalom klasszikus korában ízléstelenség lett volna az, amit Hugo Viktor később stílussá emelt. Nagyon meg kell gondolni, mielőtt ízlési momentumokat esztétikai érvekül alkalmazunk. Nem joggal vádolták-e ízléstelenséggel egy időben Shakespearet, Petőfit és sok mást, kik éppen ez ízléstelenségük révén nem kevésbé nagy költők maradtak? Azonban van valami, amit sohasem lehet elfeledni: az író minden ízléstelenségéből, akarva, nem akarva, ismét egy új stílus, egy új összhatás, jó vagy rossz, harmónikus vagy harmóniátlan, kellemes vagy kellemetlen áll elő. Mondhatja ugyan a forradalmár: »Hisz én éppen ez ellen lázadok, e harmónia, ez ellen a kellemesség ellen!« De nem a harmóniátlanságot kifogásoljuk, nem a kellemetlenséget. Az *akaratlan* harmóniátlanság ellen szólunk, a céllal ellenkező kellemet-

lenség ellen : mikor az író minden ízlésbeli szabadsága láthatólag csak azért nem olvad eggyé, egy új ízléssé, mert az író nem képes eggyéolvasztani.

A legnagyobb rokonszenvvel vagyunk az új költők iránt, mikor (ebben is Walt Whitman példáját követve) a modern élet számos oly jelenségét igyekeznek a költészet körébe vonni, melyek eddig eminensen prózaiaknak tetszettek s a versben ízléstelennek hatottak. Különösen a szimultánista programnak megfelelően, a társadalmi tömegélet és a modern technika nagy társadalom-átalakító tényezőinek a magas érzelmi világ számára való meghódításáról van szó. Fenséges tennivalók várnak e téren a modern költőre : de ha valahol, úgy itt is igaz az, hogy a fenségest csak egy lépés választja el a nevetségéstől. Minden merészebb eltérés az ízléstől, könnyen nevetségessé válik, ha új ízléssé össze nem símul : s valóban, senkinek sincs annyira szüksége az ízlés magasabb művészetére, mint a konvenciós ízléstől magát felszabadítani kívánó írónak. E magasabb ízlés-művészet fiatalnak ritkán adatott meg : s mily gyakran tesznek egészen kiváló költők ifjúkori merész művei eleinte kómikus hatást! S kivált a mindennapi s prózában nagyon is megszokott dolgok lesznek könnyen nevetségessé versben. A nevetségességgel pedig vigyázni kell : mert sohasem használ és nagyban öl.

A konvenciós ízléstől való eltérésnek másik iránya, amely felé ifjú írók rendszeren hajlamosak, az erotikus irány. S itt is bizonyos fokig engedményekre vagyunk hajlandók. Bár meggyőződésünk, hogy értelmileg minden igazán lényeges dolgot ki lehet fejezni, anélkül, hogy ebben a tekintetben a közízlést megsértenők : mégsem fogjuk tagadni még az erősebb erotikumnak olykori szükségét és jogosultságát sem, mint színfoltnak, mint eszköznek, hangulatnak. És kétségtávol inkább azt tartanók hibának, ha az ifjú költő nem fejezné ki mind-azt őszintén, ami benne él, *ezt is*, amely erővel és erős

színekben, természetesen, benne él. De mindenesetre nagy hibának tartjuk, ha az ifjú költő hangulattalanul és temperamentumának vagy fantáziájának kényszerítő lendülete nélkül is, akár elvből, akár a közönség képzelt — még semmiesetre sem ismert — ízlése kedvéért, akár hogy szenvedélyesebb temperamentummal szenvedeljen, erőltetten és kelletlenül hoz be egy át nem élt s csak irodalmilag elképzelt erotikát.

Mindezekbe belejátszik a *pour épater les bourgeois* fiatal írónál természetes motívuma is: de vajjon, ha e fiatal írók valóban jóhiszeműek, szabad-e gyermekes motívumból feláldozniok a művészet nagy érdekeit? Itt tapintunk rá arra a pontra, mely úgy a művészi, mint minden hitvallásnak vitális helye; az őszinteségre és jóhiszeműségre.

S még érzékenyebben rátapinthatunk e pontra az ifjak stílusának másik feltűnő sajátságáról: a komplikáltságról szólva. Szomorúan látható, hogy íróink itt mennyire, túl az egyszerű affektáláson, a rosszhiszeműség lejtőjén és határán vannak. Egészen gyermekes módon restellik valamely gondolatukat egyszerűen elmondani: mintha félnének, hogy ezáltal gondolatuk naivságát meztelenül fognák elárulni. Itt is áll a törvény: hogy mindig a legnaivabb kerüli legkétségbeesettebben a naivság látszatát. Kifejezéseiket addig komplikálják, míg a legőszintébb mondásaik is bombasztoknak hangzanak: s mikor ezt maguk is észreveszik, a bombaszt elől az érthetetlenségbe menekülnek. Naiv gyermekarcukat felismerhetetlenné kormozzák, mint a gyermekek, hogy a koromréteg alatt felnőtteknek képzelhessék őket. De mint a gyermek, csak egymás fantáziáját csaphatják be: kívülük mindenki látja, hogy a korom csak korom — s a gyermek arca is szebb lenne és kifejezőbb, tisztára mosva. Így legfeljebb egyegy értelmes szem villan ki itt-ott a korom közül, de többnyire bizony csak mosoly kelt a bekormozott álca:

bizony nevetségések ezek az izzadságosan érthetlenné költött nagymondások!

De mindedig csak külsőségekről beszéltünk, formákról, stílusról — mondaná valaki — s a szimultánista programnak van egészen tartalmi oldala is, melyet már dolgozatunk elején rokonszenvesnek, sőt nagyszerűnek jeleztünk. Vajjon bármennyi ügyetlenség és gyermekesség a formában megronthatja-e a tartalom, a mondanivaló e kiválóságát és korszerű fontosságát?

Azt kell felelnünk erre, hogy: igen! Mert először is a szimultánista program nagyszerű ugyan, de éppenséggel nem oly új, mint látszik s bizonyos oldalról tekintve, nem is jelent mást, mint egyszerűen annyit, hogy az ifjak nagy költők szeretnének lenni. Tulajdonképpen minden nagy költő szimultánista volt: mert nem éppen az-e a nagy költő — legalább, ha a fantázia nézőpontjából vizsgáljuk — aki egy villanatban tud átlátni egymástól távol eső dolgokat s úgyszólván mindent a kozmoszból, ami céljának és hangulatának irányába esik, önkénytelenül kiragadni és egységesíteni? Nem fejezte-e ki ezt már Shakespeare is:

Szent örületben a költő szeme
földről az égbe, égből földre villan.

s nem követte-e, bár minden program nélkül, a legnagyobb költők gyakorlata? Nem kozmikus-e Dante, Goethe, Aischylos? Ily programot újként és forradalomként valóban csak oly iskola fedezhet fel, s köthet össze a régi nagy költők elvszerű megvetésével, mely e régi nagy költők megismerésétől *a priori* elzárkózik. Kozmikusnak lenni valóban nem egyéb, mint nagy költőnek lenni — s ezt nem lehet program szerint.

De tegyük fel, hogy igazán van — amint láttuk, hogy igazán van is — valami új és korszerűen szükséges a szimultánisták mondanivalójának élében legalább és

hangsúlyában. Akkor sem a mondanivalón, mint célon fordul meg semmi, hanem a művészi élelésen és hangsúlyozáson. A cél maga igen egyszerű, néhány prózai mondatban tudtul adható, aminthogy a program többszörösen tudtul is adja, s mi is megpróbáltuk ismét tudtul adni. Még azt is könnyű kritikai feladat jelezni, minő irányban volna korszerű és szükséges a szimulánista mondanivaló hangsúlyozása és élelése; de e hangsúlyozás és élelés szuggesztív keresztülvitele: ez a művészet! Eszméket kimondani, hangulatokat jelenteni nem nehéz: de átplántálni, szuggerálni őket, ez a nagy dolog s ez már csak a művészet formai eszközeivel lehetséges. Megértetni, elhitetni lehet valamit művészet nélkül is, de ez még távol sem a szuggesztív hatás, amire a költő törekszik. Ezért van az, hogy a költőnek nem kell új eszme, hogy új hatást hozzon létre: s ezért, hogy a művészetben lényeggé éppen a szuggesztív hatás eszköze, a forma válik.

Ezért egy új irodalmi iskola kritikája elsősorban formai eszközeinek kritikája.

Túlszigorúak voltunk? Inkább az ellenkezőt hisszük. Készakarva nem említettünk neveket és egyes dolgozatokat. Azok az új irányok írói közül, akik tehetőségesebbek, maguktól meg fogják találni útjukat és helyesebb utakat. Adja Isten, hogy programjuk legszebb pontjait a lehető legfényesebben megvalósíthassák! Mi a programot s annak mint programnak eddigi eredményeit néztük s igyekeztünk jövő veszélyeire hasonló programoknak figyelmeztetni. Nem egyes írók, nem is valamely jelen írói csoport volt tanulmányunk tárgya, mely lehet jelentéktelen, mint jelenség, sőt mint szimp-toma is. Mi magát az ifjú irodalom *elvét* óhajtottuk bíráló szemekkel vizsgálni, úgy, amint az *1/2*e szomorú huszadik században kialakulni látszik.